

**Erciyes Üniversitesi
Sosyal Bilimler
Enstitüsü
Dergisi**

yıl: 2018/2

sayı: XLV

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü adına
Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK (Bşk.)

editör / editor

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ULU

editör yardımcısı / assistant editor

Dr. Öğr. Üyesi Osman BAYDER

yayın kurulu / editorial board

Celil ARSLAN, Mustafa AKDAĞ, Hasan Ali ŞAHİN

danışma kurulu / advisory board

Prof. Dr. Özen TOK, Prof. Dr. Arslan TOPAKKAYA, Doç. Dr. A. Aslıhan ÇELENK, Doç. Dr. Mustafa DEMİRCİ, Doç. Dr. M. Fatih İLGÜN, Doç. Dr. Galip GÜNER, Doç. Dr. Sultan Murat TOPÇU, Doç. Dr. Vahit İLHAN, Yrd. Doç. Dr. Betül GÖRKEM, Yrd. Doç. Dr. Zehni ÖZMEN

Mizanpaj / layout

Mustafa ULU

indeksler ve uluslararası ilişkiler / index and international relations

Mustafa ULU

dergi web yayın sorumlusu / webmaster

Mustafa ULU

irtibat / contact

web sitesi: <http://www.dergipark.gov.tr/erusosbilder>

email: sbe.dergi@erciyes.edu.tr

e-ISSN: 2148-8657

indeksler / index

Ebsco, Index Copernicus, DRJI (Directory of Research Journal Indexing)

ERÜSOSBİLDER uluslararası alan indekslerinde taranan ve hakemli bir dergidir. Altı ayda bir yayınlanır.

ERÜSOSBİLDER'de yayınlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Kayseri
2018

İçindekiler / contents

- 5 Editörden
From Editor

Makaleler / Articles

- 7-35 Tabakâtü'l-Memâlik'e Göre Sultan Süleyman Zamanında
Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı
According to 'Tabakâtü'l-Memâlik' Administrative
36-38 Division of the Ottoman State at the Time of Sultan
Suleyman
Funda ACAR
- 39-56 Eski ve Orta Türkçede Annelik Kavramı Etrafında
Gelişmiş Söz Varlığı
57-59 Words Emerged from the Concept of Motherhood in Old
and Middle Turkish
Nurhan GÜNER
- 61-79 III. Murat Döneminde Eşkıya Suhtelerle Yapılan
Müzakere Üzerine Bir Değerlendirme
80-82 An Analysis on Negotiations with Fanatic Bandits During
Murat III Era
Savaş YILMAZ
- 83-105 II. Dünya Savaşı Sürecinde Sümerbank
106-108 During the World War II Sumerbank
Abdullah ERDOĞAN & Hikmet Zeki KAPCI
- 109-127 İkinci Dünya Savaşı'na Giriş Sürecinde Türkiye'nin Aldığı
İç Politika Tedbirleri
128-130 Domestic Policy Measures Taken By Turkey During
Entrance Process of the World War II
İmren AYDIN & Hikmet Zeki KAPCI
- 131-151 Sanat Olgusunun Tarihsel Süreçte Değişen Tanımı, İşlevi
ve Değeri Üzerine
152-154 On the Changing Definition, Function and Value of the
Art in the Historical Process
Engin SARI

EDİTÖR'DEN

Saygıdeğer ERUSOSBİL okuyucuları,

2018 yılının ikinci sayısını yayınlamanın mutluluğunu yaşıyoruz. Bu sayımızda sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinden altı makaleyi sizlerle buluşturmanın kıvancı içerisindeyiz.

2015 yılında taranmaya başladığımız Index Copernicus tarafından gerçekleştirilen 2017 yılı değerlendirmesine göre dergimizin puanı 75,85 olarak gerçekleştiği bilgisini paylaşmak isteriz. Bu noktada dergimizin uluslararası tanınırlığı açısından indeksler üzerine olan çalışmalarımız devam etmektedir. Ulusal düzeyde ise TR Dizin'de taranabilmek için daha önce başlatılan süreç devam etmektedir. 2019 yılı itibariyle izleme sürecinin biterek indekslenme safhasına geçileceği öngörülmektedir.

Bu gelişmeler ışığında yeni sayımızın akademik camiaya katkı sağlamasını temenni ederim...

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ULU

Editör

TABAKÂTÜ'L-MEMÂLİK'E GÖRE SULTAN SÜLEYMAN ZAMANINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN İDARİ TAKSİMATI*

© Funda ACAR^a

Öz

Osmanlı Devleti, karakteristik olarak küçükten büyüğe doğru köy, nahiye, kaza, sancak ve beylerbeyilik/eyalet birimlerinden oluşan bir idari yapılanmaya sahip olmuştur. Devletin coğrafi sınırlarının genişlemesinin paralelinde nitelik olarak gelişen, nicelik olarak da sürekli değişen bu idari birimler Sultan Süleyman zamanında dönemin ihtişamını birebir yansıtan bir seviyeye ulaşmıştır. Bu muhteşem çağda yirmi üç yıl aralıksız olarak nişancılık hizmetinde bulunan Celal-zâde Mustafa Çelebi de *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik* adlı eserinde ülkenin idari yapılanmasına yer vererek kendini ve eserini emsallerinden ayrı bir konuma taşımıştır. Kendinden önceki müellifleri yeknesak olmakla eleştiren Celal-zâde, eserinde beylerbeyilik ve sancak bağlamında idarî taksimattan bahsederek ve bu içerikten dolayı eserine *Tabakâtü'l-Memâlik* ismini vererek üslup ve isim noktasında sıradanın oldukça dışına çıkmıştır. Ancak mevcut *Tabakâtü'l-Memâlik* çerçevesinde Sultan Süleyman devri siyasî olaylarını anlatan bir dönem tarihi yazmaktan ileri gidemeyen Celal-zâde, eleştirdiği müelliflere içerik olarak benzese de dönemin olaylarını konumu vesilesiyle elde ettiği birinci elden bilgilerle monografik bir tarzda anlatan yaklaşımıyla emsallerinden yine ayrılmayı başarmıştır.

Bu çalışmada, Celal-zâde ve meşhur eseri *Tabakâtü'l-Memâlik*, 1362-1552 tarihleri arasında teşkil edilen beylerbeyiliklerin kuruluşu, kuruluşunun arka planı, kuruluş tarihi ve ilk atanan beylerbeyi bazında beylerbeyilik ve Celal-zâde'ye göre tabakâtü'l-memâlik konuları esas alınmış, bizzat bazı bölgelerin tahriri ile görevlendirilen Celal-

* Bu çalışma, yazarın Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Şefaettin Severcan danışmanlığında yürütülen "Celâl-zâde Mustafa Çelebi, Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

^aDr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, fundad@erciyes.edu.tr

zâde'nin içerdekilere biri olarak verdiği sıhhatli bilgiler bundan daha da sıhhatli olan arşiv belgelerinden elde edilen bilgilerle desteklenerek metin-arşiv bütünlüğü içinde araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi ve Sanatları, Sultan Süleyman, Celal-zâde, Tabakâtü'l-Memâlik, Beylerbeyilik, Sancak.

Giriş: Celal-zâde ve Tabakâtü'l-Memâlik

Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Celal-zâde Mustafa Çelebi, memleketi Tosya'da ilk medrese tahsilini yaptıktan sonra İstanbul'a gelerek Sahn-ı Seman medresesinde dânişmendliğe kadar yükselmiş, fakat medrese tahsilini yarıda bırakarak devlet hizmetine girmiştir. Bu cümleden Sahn-ı Seman medresesinde divanî yazıdaki maharetinden dolayı Veziriazam Pîrî Mehmed Paşa ile Nişancı Seydî Bey'in dikkatini çeken Celal-zâde, medrese hayatını bırakarak 1516'da divan kâtipliğine atanmıştır.¹ Bu vazifede iken Pîrî Paşa ve Seydî Bey'in güvenini kazanan Celal-zâde, Sultan Selim (1512-1520)'in de devlet erkânından gizli olarak verdiği emirleri kendisine yazdıracak kadar güvenini kazanmıştır.²

Hamisi Pîrî Paşa'nın altı yıl tezkireciliğini yapan Celal-zâde, Pîrî Paşa'nın 1523'de emekliye ayrılmasından sonra 27 Haziran 1523'de teâmüle aykırı olarak veziriazam ve Rumeli Beylerbeyi tayin edilen İbrahim Paşa'nın da tezkireciliğini yapmıştır.³ Bu süre zarfında İbrahim Paşa ile Mısır'a giden Celal-zâde, Mısır'dan döndükten sonra İstanbul'da çıkan yeniçeri isyanında parmağı olduğu gerekçesiyle öldürülen Haydar Çelebi'nin yerine reîsülküttâb tayin edilerek on sene bu görevde kalmıştır.⁴

Sultan Süleyman'ın (1520-1566) İrakeyn seferi esnasında Tebriz'den Bağdat'a gelirken 10 Kasım 1534⁵'de vefat eden Nişancı Seydî Bey'in yerine 5 Aralık 1534'de seleflerinden farklı olarak 180.000 akçe has ile⁶ nişancı tayin

¹ Âşık Çelebi, *Meşâirü'ş-Şuarâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi Kol., No:268, v. 180b.

² Beyânî, *Tezkire-i Şuara*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Kol., No:757, v. 108a.

³ Âşık Çelebi, *Meşâirü'ş-Şuarâ*, v. 180b.

⁴ Funda Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi, Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2009, s. XIX.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Onaltıncı Asır Ortalarında Yaşamış Olan İki Büyük Şahsiyet, Tosyalı Celâl Zâde Mustafa ve Salih Çelebiler", *Belleten*, C. XXII, Sayı: 87, Temmuz 1958, s. 395.

⁶ M. Tayyib Gökbilgin, "Celâl-zâde", *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 61.

edilen⁷ Celal-zâde, 1557'deki istifasına kadar aralıksız yirmi üç sene bu görevde kalmıştır. Celal-zâde'nin kıymetini ve hizmetini takdir eden Sultan Süleyman, o tarihe kadar emsali görülmemiş bir şekilde nişancılığında aldığı haslarla kendisini emekli etmiş, ayrıca törenlerde ve seferlerde padişahın maiyetinde bulunma şerefini de bahşederek müteferrikalık rütbesi vermiştir.⁸ Müteferrika olması sebebiyle Sultan Süleyman'ın son seferinde padişahın maiyetinde bulunan Celal-zâde, Sigetvar muhasarası esnasında Nişancı Eğri Abdi-zâde Mehmed Bey'in ölümü⁹ üzerine Sokullu Mehmed Paşa'nın delâleti ile ikinci kez nişancı tayin edilmiştir.¹⁰ Ordu ile birlikte Sigetvar'dan İstanbul'a dönen Celal-zâde, II. Selim (1566-1574) zamanında da 13 ay kadar nişancılık yapmış, II. Selim'in Açe padişahı Sultan Alâeddin'e göndermek üzere kaleme aldıracağı nâme-i hümayunu yazmaya başladıktan sonra hastalanarak¹¹ Ekim 1567'de yetmiş beş-seksen yaşlarında vefat etmiştir.

Nerdeyse çeyrek asır boyunca merkezî hükümetin bütün emirleri ve kanun metinleri Celal-zâde'nin elinden geçerek kendisinden sonraki kuşaklar için geçerliliğini koruyan bir form¹²; ferman, menşur, nâme gibi padişah adına çıkarılan yazılarda Celal-zâde'nin kullandığı hitaplar ve ifade biçimleri de en az XVII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Osmanlı bürokrasisinde kullanılan bir model olmuştur.¹³ Dahası Osmanlı kanunlarının tutarlı ve kullanışlı bir hukuk sistemi olmasında, nişancıya "müftî-i kânûn" denilecek kadar bu hukukun itibar kazanmasında, hatta Sultan Süleyman'a "Kanûnî" lakabının verilmesinde Celal-zâde'nin payı büyük olmuş, bu sebeple de nişancılık hasları o zamana kadar hiçbir nişancıya nasip olmayan 300.000 akçeye çıkarılmıştır.¹⁴

Celal-zâde'nin tarihte bir iz bırakmasında onun adı ile özdeşleşen nişancılığı kadar meşhur eseri *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik* de etkin bir rol oynamıştır. Daha divan kâtibi iken bu eseri yazmayı ve zamana bir

⁷ Feridun Ahmed Paşa, *Mecmua-i Münşeât-ı Feridun Bey*, Takvimhane-i Âmire, C. I, İstanbul 1274, s. 592; Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, s. 357-359.

⁸ Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, s. XXVI.

⁹ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, Haz. Mehmet İpşirli, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1989, s. 36.

¹⁰ Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, s. XXVII.

¹¹ Gökbilgin, "Celâl-zâde", s. 62.

¹² Petra Kappert, *Geshichte Sultan Süleymân Kanûnîs von 1520 bis 1557 oder Tabakâtü'l-memâlik ve Derecâtü'l-mesâlik von Celâl-zâde Mustafa genannt Koca Nişancı*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1981, s. 4.

¹³ Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, s. XXIV.

¹⁴ Celia J. Kerslake, "Celâl-zâde Mustafa Çelebi", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 261.

yadigâr bırakmayı düşünen¹⁵ Celal-zâde, isim ve içerik konusunda klasik *Memâlik* ve *Mesâlik* kitaplarının etkisinde kalarak adeta Osmanlı coğrafyasını tarihsel gerçeklerle betimlemeyi hedeflemiştir. Müverrihleri yeknesak olmakla, güncel olmayan, gerçeği yansıtmayan, işitilerek edinilen bilgiler ve boş haberler vermekle¹⁶ eleştiren Celal-zâde, eserinde devlet erkânı, reâyâ, berâyâ, vilayetler, sancaklar, kaleler, hazineler ve madenler gibi hususları zikrederek bu tekdüzeliği kırmayı, içeriden biri olarak verdiği güncel ve sıhhatli bilgilerle de birinci elden bir kaynak hazırlamayı amaçlamıştır. Eserini içeriğe dâhil ettiği geniş yelpazeli konulara istinaden 30 tabaka, 375 derece şeklinde planlayan Celal-zâde, ilk 29 tabakada bu kapsamlı konuları, 30. tabaka da ise Sultan Süleyman döneminde yaşanan olayları, seferleri ve fetihleri ele almayı düşünmüştür. Ancak, planlandığı gibi Osmanlı Devleti'nin coğrafyasının, ordusunun, yönetiminin ve Sultan Süleyman devri olaylarının bir bütün olarak anlatılması durumunda konuların tek cilde sığmayacak kadar hacimli olmaları Celal-zâde'yi ilk 29 tabakada zikrettiği konuları kısaca anlatmak hatta ikinci bir cildi planlamak zorunda bırakmıştır. Bu sebeple eserin ilk 29 tabakadan oluşan kısmı bir fihrist, eser de tarih yazıcılığı açısından zamanın geleneklerine uyan bir Süleyman-nâme olmanın ötesine geçememiş, ancak tarihsel tasvirini birinci elden bilgiye sahip bir devlet adamı olarak yapan Celal-zâde'nin bu özelliği eserini emsallerinden oldukça farklı bir konuma taşımıştır.

Müverrih kimliğinin ardında daha baskın bir şekilde Osmanlı devlet adamı kimliği taşıyan ve yorumlarıyla her zaman kendisini yönetim mekanizmasına dâhil olmuş bir devlet erkânı olarak gösteren Celal-zâde'nin birinci elden bilgiye sahip bir bürokrat olması, Osmanlı tarihinin en parlak döneminin resmî tarihi olarak nitelendirilebilecek bir eser meydana getirmesinde ve bu muhteşem dönemin resmini birebir yansıtmasında oldukça etkili olmuştur.¹⁷ Celal-zâde'nin içeridekilerden biri ve yaşananların birinci dereceden şahidi olarak bir olayı ve olayın arka planını en ince ayrıntısına kadar anlatması ve başka kaynaklarda hiç bulunmayan veya kısa bir anekdot olarak zikredilen bir konuyu müstakil bir alt başlık altında zikretmesi eserini haklı olarak dönemin en önemli referans kaynağı yapmıştır. Öyle ki *Tabakâtü'l-Memâlik*, Celal-zâde'nin sahip olduğu saygın ve nüfuzlu konum ile bu konumdan kaynaklanan bilgi birikiminin etkisiyle sonraki müverrihler için

¹⁵ Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, s. 9.

¹⁶ Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, s. 10-11.

¹⁷ Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, s. LXI.

adeta doğru kabul edilen bir kaynağı referans göstererek yazdıklarına ağırlık ve güvenilirlik kazandırma vesilesi olmuştur.

Mevcut haliyle planlanandan ziyade Sultan Süleyman dönemini belli bir tarihe kadar anlatan *Tabakât*'ın mukaddimesinde yer alan tabakaların ilki devlet erkânı; ikincisi beylerbeyiler ve sancakbeyleri; üçüncüsü kaleler ve burçlar; dördüncüsü müsellemler, yaya ve voynuk sancakları, müsellemler taifesi, yörükân ve canbâzân; beşincisi Dobruca Tatarları, taviçe ve akıncılar; altıncısı gemiler ve mürettebat; yedincisi ise İstanbul'da bulunan kaleler, camiler, imaretler, medreseler, mescitler, zaviyeler ve mabetler hakkında bilgi vermek üzere tertip edilmiştir. Sekiz ile yirmi dokuzuncu tabakalar arasındaki 22 tabaka ise beylerbeyilikler ve bunlara bağlı sancaklar bazında ülkenin idarî taksimatını anlatmak üzere tertip edilmiş, ancak bu tertip beylerbeyiliklerin kuruluş tarihi, bölgesi veya başka bir belirleyici esas alınmadan rastgele yapılmıştır. 22 tabaka içinde Eflak ve Boğdan vilayetleri ile Mısır vilayetinin sancak bazında idarî taksimatına yer verilmemiş, sadece bu vilayetlerde bulunan şehir ve bölge isimleri zikredilmiş, bir beylerbeyilik olmayan Haremeyn-i Şerifeyn bölgesi de altı derecelik bir tabaka olarak kaydedilmiştir.

A. 1362-1552 Aralığında Beylerbeyilik

Osmanlı Devleti'nde Rumeli Beylerbeyliği'nin kuruluşu ile başlayan sonrasında ise devletin coğrafi sınırlarının genişlemesi ile ortaya çıkan ihtiyaca binaen birçok beylerbeyilik kurulmuştur. Bu çerçevede Sultan Süleyman dönemi öncesinde yedi beylerbeyilik kurulmuş, Sultan Süleyman döneminde bu sayı üç katına çıkmış, 1595'e geldiğinde ise 40'a yaklaşmıştır. Bu beylerbeyiliklerden sorumluluk bölgelerinde kalıcı hâkimiyet sağlanan beylerbeyilikler uzun süre varlıklarını devam ettirmişler, özellikle sınırlarda kurulan ve sorumluluk bölgelerinde kalıcı hâkimiyet ve merkezî otorite sağlanamayan beylerbeyilikler ise kısa bir süre sonra lağvedilmişlerdir.¹⁸ Bu cümleden ilk kurulan yedi beylerbeyilik kalıcı olmuş, Sultan Süleyman döneminde kurulan beylerbeyiliklerin geneli bu kapsamda yer almış, ancak askerî ve siyasî ihtiyaçlar dâhilinde teşkil edilen sunî beylerbeyilikler de olmuştur.

1. 1520 Öncesi Teşkil Edilen Beylerbeyilikler

¹⁸ Orhan Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilatı; Beylerbeyilikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 9, Ankara 2002, s. 887, 892.

Osmanlı Devleti, XIV. yüzyılın başlarında Selçuklu-Bizans sınırında küçük bir uç beyliği olarak kurulduktan sonra müthiş bir ivme yakalayarak Batı Anadolu'nun en etkin gücü haline gelmiştir. Orhan Gazi (1324-1362) zamanında Gelibolu'ya geçişin batı istikametinde yeni bir ilerleme sahası açması Rumeli'de kalıcı fetihlerle neticelenmiş, bu da elde edilen yerlerin idarî bir yapılandırmaya tabi tutulmasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda bir taraftan Osmanlı taşra teşkilatının ilk ve en önemli alt idarî birimi olan sancaklar¹⁹ oluşturulurken diğer taraftan bu sancaklar üzerinde bir kontrol mekanizması olarak düşünülen beylerbeylikler teşkil edilerek Osmanlı idarî yapılanmasının temeli atılmıştır. Lala Şahin'in Rumeli'deki beylere kumandan tayin edilmesi²⁰ ve Rumeli'de fethedilen bütün toprakların idaresinden sorumlu tutulması²¹ ile daha ziyade askerî bir birim özelliği taşıyan²² Rumeli Beylerbeyliği'nin kuruluşu (1362) bu anlamda bir milat olmuştur.

İdarî anlamda Anadolu'dan ayrılan Rumeli'nin coğrafi anlamda da Anadolu'dan denizle ayrılması devletin fiilen iki idarî bölge şeklinde yapılanmasını zorunlu kılmış²³, ancak Anadolu'da Rumeli benzeri bir beylerbeyiliğin kuruluşu daha geç bir devirde olmuştur. I. Murad (1362-1389) zamanında Anadolu'da pek çok sancak kurulsada bir beylerbeylik teşkil edilmemiş²⁴, I. Bayezid (1389-1403) zamanında ise sorumluluk bölgelerinin bir hayli genişlemesi ve devletin iki büyük idarî bölgeye ayrılması²⁵ Anadolu'da bir beylerbeyiliğin kurulmasını zaruret haline getirmiştir. Bu çerçevede I. Bayezid'in Kara Timurtaş Paşa'yı 1393'de Anadolu Beylerbeyi tayin etmesiyle²⁶ ikinci bir beylerbeylik kurulmuş ve bu iki beylerbeylik devletin idarî yapısının bel kemiğini teşkil etmiştir.²⁷

¹⁹ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 17.

²⁰ İlhan Şahin, "Sancak", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 98.

²¹ Halil İnalçık, "Eyalet", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 548.

²² Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, s.24, 80.

²³ Halil İnalçık, "Rumeli", *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 234.

²⁴ Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı /1717-1730*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 7.

²⁵ İnalçık, "Eyalet", s. 549.

²⁶ M. Çetin Varlık, "Anadolu Eyaleti", *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 143; Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşri Tarihi*, Yay. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, C. I, Ankara 1995, s. 316.

²⁷ İnalçık, "Eyalet", s. 549.

Timur'un (1370-1405) 1402 Ankara Savaşı'nda Osmanlı'ya vurduğu büyük darbeden, birer sancak haline getirilen Anadolu beyliklerine ait toprakların yeniden eski sahiplerine verilmesi sebebiyle idarî yapılanma da ciddi anlamda etkilenmiş, ancak bu siyasî ve idarî buhran kısa sürede atlatılmıştır. I. Mehmed (1413-1421) zamanında yeniden başlayan fetihlerle eski beylerine iade edilen sancakların tekrar Osmanlı toprağı olması 1413'de Sivas, Tokat ve Amasya yöresini içine alan²⁸ üçüncü bir beylerbeyiliğın kurulmasını zorunlu kılmıştır. Zira Timur istilası ve ardından Şâhruh (1405-1447) tehdidi Osmanlılar için bu bölgenin önemini oldukça artırmış²⁹ ve bu uç bölgeden Vilâyet-i Rûmiyye-i Suğrâ³⁰ ismiyle anılan Rum Beylerbeyiliğı teşkil edilmiştir.

Rum Beylerbeyiliğı'nin teşkilinden sonra uzun süre yeni bir beylerbeyilik kurulmamıştır. Anadolu birliğini sağlama adına Karaman'ın Osmanlı topraklarına katılması ile burası yeni bir beylerbeyilik şeklinde teşkilatlandırılmış, ancak bu beylerbeyiliğın kuruluş tarihi ihtilafli bir konu olmuştur.³¹

XVI. yüzyıl başlarında Sultan Selim'in Çaldıran'da (23 Ağustos 1514) Safevîler'i mağlup etmesiyle Doğı Anadolu'da birçok önemli merkezin, Mercidâbık (24 Ağustos 1516) ve Ridâniye'de (22 Ocak 1517) de Memlûkler'i mağlup etmesiyle Suriye, Filistin ve Mısır'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesi yeni beylerbeyiliklerin kurulmasını gerektirmiştir.³² Bu çerçevede önce 4 Kasım 1515'de Bıyıklı Mehmed Paşa'nın beylerbeyi tayin edildiğı Diyarbekir Beylerbeyiliğı³³, akabinde de Şam (Arap) ve Mısır Beylerbeyilikleri kurulmuştur.

²⁸ Tayyib Gökbilgin, "15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: VI, İstanbul 1965, s. 51.

²⁹ İnalçık, "Eyalet", s. 549.

³⁰ Ali Açık, "Rum Eyaleti", *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 225.

³¹ Bkz. Halil İnalçık, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, London 1973, s. 106; M. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Asırda Karaman Eyaleti ve Lârende (Karaman) Vakıf ve Müesseseleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: VII, İstanbul 1968, s. 29; Mehmet Akif Erdoğan, "Karaman Vilayetinin İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları XII*, İstanbul 1992, s. 426; M. Şehabeddin Tekindağ, "Son Osmanlı-Karaman Münasebetleri Hakkında Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.13, Sayı: 17-18; İstanbul 1963, s. 71.

³² Orhan Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilatı" s. 887.

³³ Nejat Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyiliğı'nin İlk İdari Taksimatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 23; İstanbul 1969, s. 25; Feridun Ahmed Paşa, *Mecmua-i Münşeât-ı Feridun Bey*, s. 471; *Haydar Çelebi Ruznâmesi*, Baskıya Haz. Yavuz Senemoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 165; İnalçık, *The Ottoman Empire The Classical Age*, s. 106.

1516'da Mercidâbık'da kazanılan zaferden sonra Suriye ve Filistin topraklarını kolaylıkla ele geçiren Sultan Selim, aynı sene içerisinde Suriye ve Filistin'in tamamı ile Anadolu'nun doğu, güney ve güneydoğusundaki bazı sancakları Arap (Şam) vilayeti çatısı altında toplayarak³⁴ buralara yöneticiler tayin etmiştir. Suriye ve Filistin'deki mevcut idari yapıyı değiştirmeyen Sultan Selim, bir beylerbeyilik olan Şam'a önce Yahşi oğlu Ahmed Paşa'yı, kısa bir süre sonra da Memlûk döneminde Şam Beylerbeyi olan Canbirdi Gazali'yi atamıştır. Ridaniye savaşıdan sonra Osmanlıların hizmetine giren Canbirdi Gazali'ye 24 Eylül 1517'de³⁵ Gazze, Kudüs, Nablus ve Safed sancaklarının yönetimi, 15 Şubat 1518'de³⁶ de Şam sancağının yönetimi verilerek³⁷ hem bölge halkının tedricen itaat altına alınması, hem de bölgede Osmanlı hâkimiyetinin kolaylıkla sağlanması hedeflenmiştir.³⁸

Arap vilayetinin ilk idarî taksimatını gösteren ve 1517 yılında hazırlandığı tahmin edilen tarihsiz bir sancak listesine göre 15 sancaktan müteşekkil olan vilayette Şam sancağının mahlûl olması, bölgenin idarî taksimatının 1517'de henüz tam olarak netleşmediğinin³⁹, 1520 tarihli bir vesikaya göre de vilayette yine 15 sancağın bulunması⁴⁰ bu süreçte beylerbeyiliğin idarî taksimatının bir değişikliğe uğramadığının birer göstergesi kabul edilmiştir.

Fethedilen ülkelerin eski nizamının makul ölçüler çerçevesinde muhafazasını, kısmen tadilini ve tedricen kendi sistemini hâkim kılmayı esas alan Osmanlı geleneği, fethini müteakiben Mısır'da da uygulanmıştır. Mısır'da Memlûklüler devrinden intikal eden teamülleri devam ettiren Sultan Selim, Şam misali bir beylerbeyilik olan Mısır'a da önce 10 Nisan 1517'de⁴¹ sefer esnasında yararlılığı görülen Veziriazam Yunus Paşa'yı beylerbeyi tayin etmiş, ancak mal ve para toplama hevesi aşikâr olan Yunus Paşa kısa bir süre sonra azledilmiştir. Paşanın azledildiği 29 Ağustos 1517'de Mısır beylerbeyiliğine Memlûk

³⁴ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2003, s. 23.

³⁵ Feridun Ahmed Paşa, *Mecmua-i Münşeât-ı Feridun Bey*, s. 492; *Haydar Çelebi Ruznâmesi*, s. 220.

³⁶ Feridun Emecen, "Canbirdi Gazâlî", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 142.

³⁷ Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, s. 48.

³⁸ Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 1, Elazığ 2003, s. 356.

³⁹ Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı", s. 357. İncalcık (*The Ottoman Empire The Classical Age*, s. 106), Baykara (*Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, s. 89) ve Nejat Göyünç ("Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat'a Kadar)", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, Ankara 1999, s. 77)'ün 1517-1520 olarak verdikleri kuruluş tarihi de bu bilgiyi desteklemektedir.

⁴⁰ İncalcık, "Eyalet", s. 549.

⁴¹ Feridun Ahmed Paşa, *Mecmua-i Münşeât-ı Feridun Bey*, s. 454; *Haydar Çelebi Ruznâmesi*, s. 210.

ümerasından Hayır Bey atanmış⁴², bu atamada da Hayır Bey'in Osmanlıya itaatinden sonra sadakatle hizmeti, Mısır'ın durumunu ve Memlûk kanunlarını çok iyi bilmesi ve de Çerkez ve Araplar'ı hoş tutmadaki kudreti rol oynamıştır.⁴³ Sultan Selim zamanında Kahire merkezli bir eyalet olarak teşkilatlandırılan Mısır, Sultan Süleyman döneminin başlarında (14 Ekim 1522) merkezden uzak stratejik bir beylerbeyilik olması hasebiyle gelirlerini tahsil ve muhafazasını temin için sâlyâne sistemine bağlanarak bu statüdeki eyaletlerin ilki olmuştur.⁴⁴

2. 1520 Sonrası Teşkil Edilen Beylerbeyilikler

Sultan Süleyman'ın tahta çıkmasının akabinde Canbirdi Gazâlî'nin başlattığı büyük isyanın bastırılmasından sonra Şam beylerbeyiliğine Anadolu beylerbeyi Ayas Paşa getirilerek⁴⁵ vilayetin idarî taksimatında bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu cümleden ifraz edilen Kudüs, Gazze ve Safed sancaklarına birer sancakbeyi tayin edilmiş⁴⁶, beylerbeyiliğin sorumluluk bölgesinde bulunan bazı sancaklar Rum vilayetine bağlanarak sancak sayısı 13'e çekilmiş, ilerleyen süreçte de beylerbeyiliğe bağlı sancaklar kısmen değiştirilmiş ama 13 olan sancak sayısı 1549 yılına kadar korunmuştur.⁴⁷ İsyanın idarî yapılanmaya etkisi bununla da sınırlı kalmamış, Suriye'nin fethinden sonra Memlûk döneminde olduğu gibi Şam emirü'l-ümerasının sorumluluk bölgesinde bırakılan Halep, isyanın bastırılmasından sonra ayrı bir beylerbeyilik şeklinde teşkilatlandırılarak Şam'dan ayrılmıştır.⁴⁸

Sultan Süleyman döneminin başlangıcından İrakeyn Seferi (1533-1535)'ne kadar önemli fetihler yapılsa da bu süreçte coğrafi genişlemeye paralel olarak yeni beylerbeyilikler teşkil edilmemiş, daha ziyade önceden fethedilen bölgelerin idarî yapısının yeniden düzenlenmesi veya yeni bir idarî yapıya kavuşturulması esas alınmıştır. Nitekim dönemin hemen başlarında yaşanan Canbirdi Gazâlî isyanı Şam Beylerbeyiliği'nin idarî yapısında bazı yeni

⁴² Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990, s. 57-59; Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, s. 48.

⁴³ Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Hayır Bey", *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, s. 49.

⁴⁴ Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilatı", s. 897; Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 50, 72; İdris Bostan, "Sâlyâne", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 59.

⁴⁵ Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, s. 61.

⁴⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. II, Ankara 1998, s. 309.

⁴⁷ Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı", s. 358-360.

⁴⁸ Bruce Masters, "Halep, Osmanlılar Dönemi", *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, s. 245. İncalcık (*The Ottoman Empire The Classical Age*, s. 106), Baykara (*Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, s. 89) ve Göyünç ("Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı", s.77) Halep Beylerbeyiliği'nin kuruluş tarihini 1516, Enver Çakar (*XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, s. 27) ise 1549 olarak vermektedir.

düzenlenmeleri, Osmanlı nüfuzuna girdiği tarihten itibaren Dulkadır bölgesinin yönetimini üstlenen Şehsuvaroğlu Ali Bey'in öldürülmesi de bu bölgede önce bazı idarî değişiklikleri sonra da yeni bir beylerbeyiliğin teşkilini zorunlu kılmıştır. 1515'de Osmanlı topraklarına ilhak edilen Dulkadır bölgesi yedi yıl hanedandan Şehsuvaroğlu Ali Bey'in yönetiminde kaldıktan sonra 1522'de Ali Bey'in öldürülmesi ile beş sancağa ayrılarak⁴⁹ farklı beylerbeyiliklerin sorumluluk bölgesine dâhil edilmiştir. Ali Bey'in öldürülmesinden sonra Dulkadır bölgesi tahrire tabi tutularak Osmanlı idarî sistemine dâhil edilmiş, ancak bu bölge için yeni bir kanunnâme tanzim edilmeyerek Alâüddevle Bey'in kanunnâmesi hiçbir değişiklik yapılmadan aynen kabul edilmiştir.⁵⁰ Osmanlı fetih geleneği çerçevesinde yapılan bu uygulama ile halkın tedricen yeni yönetime uyum sağlanması esas alınmış ancak, 1522 yılı üzerinden daha beş yıl geçmeden Dulkadır bölgesinde arka arkaya çıkan üç isyanın devleti oldukça zora sokması yönetimin dikkatini tekrar buraya çevirmiştir. Yaşanan bu içtimaî, iktisadî, askerî ve siyasî bunalım, hassas olan bu bölgede emrinde sancakbeyine göre daha fazla kuvvet bulunan bir beylerbeyinin görevlendirilmesi ile asayişin temin edileceği⁵¹ düşüncesini hâsıl etmiş, bu da yeni bir beylerbeyiliğin kuruluşuna kapı aralamıştır.

Dulkadır bölgesinde 1522-1531 aralığında yaşanan bazı hadiseler beylerbeyiliğin kuruluşunda milat kabul edilmiş, bu da beylerbeyiliğin kuruluş tarihini ihtilafli bir konu yapmıştır. Bu hususta Ali Bey'in öldürülmesini müteakiben bölgenin bir vilayet haline getirildiği⁵² veya muhtemelen 1527'de bölgede çıkan Kalender isyanının bastırılmasından sonra asayişi sağlama gayesiyle bölgenin bir beylerbeyilik şeklinde yapılandırıldığı⁵³ ileri sürülse de bir beylerbeyinin tayini ile başlayan kuruluş sürecinin daha ileri bir tarihte gerçekleştiği Bostan Çelebi'nin (ö. 1570) ifadesiyle netlik kazanmıştır. 1531'de⁵⁴

⁴⁹ Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman X. Defter*, Haz. Şefaettin Severcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 146.

⁵⁰ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. VII, İstanbul 1994, s. 160.

⁵¹ Hasan Basri Karadeniz, "Osmanlı Devleti'nin Beylikleri İlhak Siyaseti ve Dulkadirli Beyliği'nin İlhakı", *Dulkadir Beyliği Araştırmaları II*, Kahramanmaraş 2008, s. 195, 204-205; Bostan Çelebi, *Gazavât-ı Sultan Süleyman (Süleyman-nâme)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, No: 3317, v. 127a.

⁵² Alâüddevle vilayetine 1522'de bir Osmanlı beylerbeyinin tayin edildiğini zikreden ("Eyalet", s. 549) İnalçık (*The Ottoman Empire The Classical Age*, s. 106) ve Baykara (*Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, s. 89) beylerbeyiliğin kuruluş tarihini 1522 olarak vermektedir.

⁵³ İlhan Şahin, "Dulkadır Eyaleti", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 552.

⁵⁴ Göyünç ("Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı", s.77) de beylerbeyiliğin kuruluş tarihini 1531 olarak vermektedir.

Trablus sancak beyi Süleyman Paşa'nın Dulkadır vilayetine müstakil beylerbeyi atandığını⁵⁵ zikreden Bostan Çelebi'nin bu ifadesi, hem Dulkadır vilayetine daha önce bir beylerbeyinin atanmadığının hem de Süleyman Paşa'nın atanması ile müstakil bir beylerbeyiliğin kurulduğunun delili olmuştur.⁵⁶

Tahta geçişinin hemen akabinde batıya yönelen ve 1521-1532 aralığında batıya düzenlediği beş seferle gazayı yeniden canlandıran Sultan Süleyman, doğuda da Şiiliğe karşı Sünniliğin koruyucusu olmuştur. 1533'de Habsburglar ile bir anlaşma yaparak bu istikamette emniyeti sağlayan Sultan Süleyman için bu misyon, Doğu Anadolu'nun hatta İç Anadolu'nun emniyetini sağlama zorunluluğuyla birleşince Safevîler üzerine bir sefer kaçınılmaz olmuştur. Nitekim Anadolu'da Safevî tahrikiyle büyüme eğilimi gösteren ve birbiri arkasına patlak veren isyanlar, Bitlis hâkimi Şeref Han'ın Safevîler'e, Safevî ümerasından Ulama Han'ın da Osmanlılar'a sığınmasına yol açan hadiseler⁵⁷, Bağdat'ın anahtarlarını Sultan Süleyman'a gönderen Zülfikar Han'ın öldürülmesiyle sonuçlanan olaylar kaçınılmaz olarak görülen bu seferi kuvveden fiile geçiren nedenler olmuştur. Bu nedenlerle Ekim 1533'de seraskerlik sancağı verilen Veziriazam İbrahim Paşa'nın Anadolu yakasına geçmesi⁵⁸ ile başlayan Ocak 1536'da Sultan Süleyman'ın İstanbul'a dönmesi⁵⁹ ile sonuçlanan İrakeyn Seferi, seferle doğrudan ilgisi olan veya olmayan yeni beylerbeyiliklerin teşkil edildiği bir sefer olarak ön plana çıkmıştır.

Sefer esnasında teşkil edilen ama seferle doğrudan bir ilgisi olmayan tek beylerbeyilik, muhtemelen kurulduğu tarihlerde Kapudan Paşa Eyaleti olarak isimlendirilen⁶⁰ Cezayir-i Bahr-i Sefid Beylerbeyiliği olmuştur. Sultan Süleyman döneminin başından itibaren yapılan yeni fetihlerle coğrafi sınırların genişlemesinin hâsıl ettiği idarî zaruretler ve siyasî zorunluluklar genelde beylerbeyiliklerin özelde de Cezayir-i Bahr-i Sefid Beylerbeyiliği'nin teşkilinde

⁵⁵ Bostan Çelebi, *Gazavât-ı Sultan Süleyman*, v. 127a.

⁵⁶ İsmail Altınöz, *Dulkadır Eyâletinin Kuruluşu ve Gelişmesi*, Kahramanmaraş 2011, s. 80.

⁵⁷ Feridun Emecen, "Kuruluşta Küçük Kaynarca'ya", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. 1, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1994, s. 37-38.

⁵⁸ Hüseyin Gazi Yurdaydın, *Nasûhüs's-Silâhi (Matrakçı) Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultân Süleymân Hân*, Ankara 1976, s. 214.

⁵⁹ Yurdaydın, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn*, s. 284; Lütfi Paşa, *Tevarih-i Âl-i Osmân*, İstanbul 1341, s. 355.

⁶⁰ Ayhan Afşın Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Cezayir-i Bahr-i Sefid (Akdeniz-Ege Adaları Ya da Kapudan Paşa Eyaleti)", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 9, Ankara 2002, s. 614; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 420.

önemli bir rol oynamıştır. Bu çerçevede II. Mehmed zamanında Limni, Midilli, Eğriboz gibi yüzölçümü büyük adaların, Sultan Süleyman zamanında da Rodos ve İstanköy'ün alınmasından sonra hâkimiyet sahasının oldukça genişlemesi⁶¹, 1532 Alman Seferi esnasında Andrea Doria'nın Koron'u kısa bir süre zaptı⁶² (1532) ve İmparator V. Charles'ın (1519- 1556) Akdeniz'deki haçlı faaliyetleri deniz uç bölgesinin bir beylerbeyilik⁶³ haline getirilmesini zorunlu kılmıştır. O zamana kadar Gelibolu sancak beyi veya derya beyleri tarafından idare edilen donanmanın başına Barbaros Hayreddin Paşa'nın (ö. 1546) getirilmesi bu anlamda bir milat olmuştur. Zira Sultan Süleyman tarafından donanma kumandanlığına getirilmek üzere İstanbul'a çağrılan ve padişah tarafından kabul edildikten sonra İrakeyn Seferi'nde bulunan Veziriazam İbrahim Paşa ile görüşmek üzere Halep'e giden Barbaros'un 6 Nisan 1534'de⁶⁴ Cezâyir-i Bahr-i Sefid Beylerbeyiliği payesiyle Kemankeş Ahmed Paşa'nın yerine kaptan-ı derya tayin edilmesiyle o zamana kadar Gelibolu sancak beyliği payesiyle verilen kaptan-ı deryalık beylerbeyilik derecesine yükseltilmiştir.⁶⁵ Hem Kuzey Afrika hem de Ege adalarının idaresini kapsayan bu beylerbeyilik, Barbaros Hayreddin Paşa'nın ölümünden sonra muhtemelen Cezayir-i Garb ve Cezayir-i Bahr-i Sefid isimleriyle iki ayrı beylerbeyilik şeklinde teşkilatlandırılmıştır.⁶⁶

İrakeyn Seferi'ne kadar mevcut sınırlar dâhilinde yeni bir düzenlemeye tabi tutulan beylerbeyilik yapılandırması, coğrafi sınırların yeni fetihlerle genişlemesinin paralelinde kurulan ve seferle doğrudan ilgisi bulunan beylerbeyilik yapılandırmasına evrilererek dönemin en velut oluşumlarının zeminini hazırlamıştır. Bu cümleden uzun soluklu İrakeyn Seferi esnasında Osmanlı'nın doğu sınırının daha ileriye taşınması hedeflenen ve ulaşılan sınırlarda askerî ve siyasî zorunluluklar sebebiyle biri suni diğeri kalıcı iki beylerbeyiliğin kuruluşunu zorunlu kılmıştır. Geniş yetkilerle sefere çıkan Veziriazam İbrahim Paşa'nın Tebriz'e kadar olan Azerbaycan topraklarının Osmanlı hâkimiyetine geçişini temin için daha önce Safevilerin Azerbaycan valisi olarak görev yapan Ulama Paşa'yı beylerbeyi tayin etmesi⁶⁷ (1534) ile sınır

⁶¹ Mahmut H. Şakiroğlu, "Cezâyir-i Bahr-i Sefid", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 500.

⁶² Bkz. Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, s. 332-333.

⁶³ İnalçık, "Eyalet", s. 549.

⁶⁴ Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, s. 339-340.

⁶⁵ Şerafettin Turan, "Barbaros Hayreddin Paşa", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 66.

⁶⁶ Şakiroğlu, "Cezâyir-i Bahr-i Sefid", s. 500.

⁶⁷ M. Tayyib Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı", *Bellekten*, Cilt: XXI, Sayı: 83, Ankara 1957, s. 453; Feridun Ahmed Paşa, *Mecmua-i Münşeât-ı Feridun Bey*, s. 586.

bölgesinde kurulan Azerbaycan Beylerbeyliği bu oluşumların ilki olmuştur. Ancak, fethi kolaylaştırma gayesiyle kurulan ve fetih öncesinde yapılan atama işlemi ile farklı bir uygulamaya örneklik teşkil eden bu beylerbeylik, Osmanlı ordusunun kışlaklarına çekilmesinin akabinde şahın ele geçirilen toprakları kolayca geri alması üzerine bölgenin kontrolünün zor ve faydasız olacağıının anlaşılmasıyla Temmuz 1535'de ilga edilerek⁶⁸ doğuda kurulan sunî beylerbeylikler zincirinin bir halkasını teşkil etmiştir.

İrakeyn Seferi esnasında ihtiyatlı bir tahmin ile 26 Eylül-3 Ekim 1535 tarihleri arasında Dulkadır hanedanından Mehmed Han'ın beylerbeyi tayini ile kurulan Erzurum Beylerbeyliği, doğuda teşkil edilen beylerbeyliklerin ikincisi olmuştur. Safevilerin İsfahan Beylerbeyi iken bu sefer esnasında Osmanlı tarafına geçen ve Ekim 1534'de Bayburd ve Kemah Sancakbeyliği'ne atanan Mehmed Han, Osmanlı ordusu doğu Anadolu'dan geri çekilirken hanedan mensubu bir beylerbeyinin hudut bölgesinde sancakbeyi olarak görev yapması uygun görülmediğinden eski mansıbına denk bir rütbe ile taltif edilmiş, Erzurum Beylerbeyliği'ne atanmıştır.⁶⁹ Mehmed Han idaresinde kurulan Erzurum Beylerbeyliği, Azerbaycan Beylerbeyliği gibi askerî ve siyâsî gerekçelerle teşkil edilen, ancak bir süre sonra elden çıkan veya gereksiz olduğu anlaşılan sunî bir beylerbeylik olmamış aksine Anadolu'da kurulan kalıcı beylerbeyliklerden biri olmuştur.

İrakeyn Seferi ile Osmanlı hâkimiyeti altına alınan Irak-ı Arap toprakları üzerinde de sefer nihayete erdirilmeden yeni bir beylerbeyiliğin teşkiline yönelik hazırlıklara başlanılarak doğudan sonra güneyde de kalıcı bir beylerbeyiliğin temeli atılmıştır. 1534 kışını Bağdat'ta geçiren Sultan Süleyman, 5 Aralık 1534'de⁷⁰ nişancı tayin edilen Celâl-zâde'yi alınan toprakların tahriri ile görevlendirerek yeni beylerbeyiliğin teşkilatlanmasıyla yakından ilgilenmiştir. Hakeza seferde yararlılık gösterenlere tımar ve zeamet tevcihinde bulunarak⁷¹ Irak-ı Arap topraklarında tımar sisteminin kurulmasına çaba sarfeden Sultan Süleyman Bağdat'tan ayrılmadan önce beylerbeylik kurma çalışmaları neticelenerek Bağdat Beylerbeyliği kurulmuştur. Bağdar merkezli bu beylerbeyliğe 5 Nisan 1535 tarihinde Diyarbekir Beylerbeyliği'nden mazûl Süleyman Paşa beylerbeyi tayin edilerek resmen kuruluş başlatılmış ve

⁶⁸ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 51-56.

⁶⁹ Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, s. 58-60, Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, s. 410.

⁷⁰ Feridun Ahmed Paşa, *Mecmua-i Münşeât-ı Feridun Bey*, s. 592.

⁷¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 352.

Osmanlı-Safevî mücadelesinde önemli bir üs vazifesi gören Bağdat'ın 1623'de Safevîlerin eline geçmesiyle 89 yıl devam eden Osmanlı hâkimiyetinin ilk dönemi sona ermiştir.⁷²

Kronolojik olarak Bağdat Beylerbeyliği'nden sonra kurulan ilk beylerbeylik Yemen Beylerbeyliği olmuştur. 1517'de Osmanlı kontrolüne geçen ve Sultan Selim adına hutbe okutulan Yemen'in ikinci kez itaat altına alınması Selman Reis'in gayretleriyle 1527'de mümkün olmuş, ancak Mısır Beylerbeyi Hadım Süleyman Paşa'nın, 1538'de Portekizliler'in Kızıldeniz'deki faaliyetlerini engellemek ve Yemen işlerini düzene koymak için çıktığı sefere kadar Yemen'de mutlak bir Osmanlı idaresinden söz etmek mümkün olmamıştır.⁷³ Hindistan seferi dönüşünde yeniden Yemen'e uğrayan ve burada Osmanlı idaresini fiilen yerleştirmeyi amaçlayan Süleyman Paşa, ilk planda Zebîd ve Aden bölgelerinden meydana gelen Osmanlı Yemeni'ni bir sancak şeklinde teşkilatlandırmış, 1539'da da Gazze sancakbeyi Mustafa Bey'i buraya vali ve hâkim tayin ederek beylerbeyliği'nin temelini atmıştır. 1540'da Neşşâr Mustafa Paşa'nın Yemen'e ilk beylerbeyi tayin edilmesi ile resmen kurulan beylerbeyliği'nin sınırları Özdemir Paşa'nın beylerbeyliği esnasında (1549-1555) daha da genişleyerek Yemen'de tamamen kontrol sağlanmış⁷⁴, ancak Yemen ilerleyen süreçte sıkıntılı bir bölge olma özelliğini korumuştur.

Mohaç muharebesinde kılıçla kazanılan Macar toprakları ve bu savaş sonrasında boşalan Macar tahtı, Osmanlı ile Habsburg hanedanlarını karşı karşıya getiren ve yaklaşık 30 yıl süren bir askerî mücadelenin fitilini ateşlemiştir. Bu süreçte iki hanedan arasında Macar toprakları ve tacı için yaşanan hâkimiyet savaşı Yemen Beylerbeyliği'nin teşkilinden bir sene sonra batıda bir beylerbeyliği'nin kuruluşunu zorunlu kılmıştır. Beylerbeyliğe adını veren Budin, Macar topraklarına hükmeden Jagiellon hanedanının sonunu getiren Mohaç muharebesinden sonra Osmanlı kontrolüne geçmiş, ancak 1527'den bir beylerbeylik şeklinde teşkilatlandırıldığı 1541'e kadar Osmanlı-Habsburg mücadelesinin en önemli değişkenlerinden biri olmuştur. El değiştirme veya kuşatma sebebiyle Beç (1529), Alman (1532) ve Istabur (1541) seferlerinin tertibinde kilit taşı olan Budin'in talihi Sultan Süleyman'ın 26

⁷² Erdinç Gülcü, "Bağdat Vilayeti'nin İdari Taksimatı ve Bağdat Beylerbeyleri (1534-1623)", *Yeni Türkiye*, Sayı:84, Ankara 2016, s. 204-205, 214.

⁷³ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1974, s. 16-20; Hulusi Yavuz, *Yemen'de Osmanlı İdâresi ve Rumûzî Târîhi*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. LXXXV- LXXXVII.

⁷⁴ İdris Bostan, "Yemen (Tarih/Osmanlılar Dönemi)", *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 406-408.

Ağustos 1541'de şehre gelişi ve Macar topraklarıyla ilgili esaslı kararlar alışıyla değişmiştir. Bu bağlamda Osmanlı desteği ile 1526'da Macar tahtına oturan Yanoş'un 1540'da ölümünün akabinde Habsburglar karşısında savunmasız kalan Macar toprakları Osmanlı topraklarına ilhak edilerek on iki sancaklık Budin Beylerbeyliği teşkil edilmiş, Bağdat beylerbeyi Süleyman Paşa vezaret ile Budin beylerbeyi⁷⁵ atanmış, Budin'de de arazi tahriri yapılmıştır.⁷⁶

Budin Beylerbeyliği'nin teşkilinden sonra siyasî ve askerî gerekçelerle ilk idarî yapılanmanın adresi bu sefer Basra olmuştur. Basra hâkimi Râşid, Irakeyn Seferi esnasında Sultan Süleyman'ın huzuruna gelerek itaatini bildirmiş, Sultan Süleyman da bu itaati karşılığında şehrin yönetimini Râşid'e bırakmıştır. 1538'de Karaboğdan seferi için Edirne'de bulunan Sultan Süleyman'ın huzuruna oğlu başkanlığında bir elçilik heyeti gönderen Râşid, bu sefer bağlılığını bildirmekle yetinmemiş şehrin anahtarlarını da takdim etmiştir.⁷⁷ Bu suretle fiilen 1538'de Osmanlı hâkimiyetine giren Basra'nın yönetimi Râşid ve oğlu Mâni'den sonra Benî Amman şeyhi Yahya'nın eline geçmiş, Yahya da Fırat nehri üzerinde stratejik bir bölgenin kontrolü için kale inşasıyla görevlendirilen Hürrem Bey'e karşı mücadeleye girişerek ve merkezden gönderilen emirlere lakayıt davranarak Osmanlı ordusunu üzerine çekmiştir. Neticede Osmanlı'nın Basra Körfezi vasıtasıyla Hint Okyanusu'na açılan kapısı olan Basra'da kendi başına buyruk bir idarenin varlığı, buraya bir seferi zorunlu kılmış ve 1545 yılında Basra'yı almakla görevlendirilen Bağdat Beylerbeyi Ayas Paşa'nın 26 Aralık 1546'da şehre girişiyle Basra, doğrudan doğruya Osmanlı kontrolü altına alınan bir beylerbeylik olmuştur.⁷⁸ Basra, bu tarihten itibaren Osmanlı eyalet sistemi içinde sâlyâneli bir eyalet olarak teşkilatlandırılmış, 1545 seferinde büyük yararlılığı görülen Bilal Mehmed Paşa da bir milyon akçe sâlyâne ile Basra'nın ilk beylerbeyi olmuştur.⁷⁹

Safevîler üzerine düzenlenen Irakeyn Seferi'nden sonra bütün enerjisini Habsburglar üzerinde üstünlük sağlamaya harcayan Sultan Süleyman, nitekim

⁷⁵ Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, s. 471-472, Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Koleksiyonu No: 5959, v. 278a, Peçevî İbrahim Efendi, *Târih-i Peçevî*, Matbaa-i Âmire, C. I, İstanbul 1283, s. 232.

⁷⁶ Funda Acar, "Rekabetten İtâvete Osmanlı-Habsburg Mücadelesi", *İslam Tarihi ve Medeniyeti Osmanlılar-I*, C. 12, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 339.

⁷⁷ Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, s. 423.

⁷⁸ Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sâhillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 25, İstanbul 1971, s. 55-56.

⁷⁹ Rüstem Paşa'ya atfedilen *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler Bölümü No: 2438, v. 243b.

1547'de Habsburglar ile Osmanlı lehine bazı hükümler ihtiva eden beş yıllık bir barış antlaşması imzalayarak yeniden doğuya yönelme imkânı bulmuştur. Osmanlının batıdaki meşguliyetini fırsat bilerek elinden çıkan yerleri geri alan şahtan buraları tekrar alma gayesiyle 1548'de bizzat sefere çıkan Sultan Süleyman⁸⁰, üçüncü kez Tebriz'e girmiş, ancak Tebriz'de Osmanlı hâkimiyeti yine saman alevi gibi parlamış, Tebriz'den sonra ele geçirilen Van'da ise bunun tam tersi olmuştur. Zira bu tarihten itibaren bir daha el değiştirmemek üzere Osmanlı hâkimiyetine giren⁸¹ Van'da Irakeyn Seferi esnasında geçici bir hakimiyet sağlanmış, ancak bu hakimiyet Osmanlı kuvvetlerinin bölgeyi terk etmesiyle 1536-1548 aralığında kaybedilmiş, 1548 seferi ile de kalıcı hale gelmiştir. 25 Ağustos 1548'de bizzat Sultan Süleyman'ın da bulunduğu bir muhasaranın akabinde Van kalesinin fethi ile Van merkezli bir beylerbeylik kurulmuş, beylerbeyliğine de İstanbul'da Anadolu defterdarı olan Çerkes İskender Paşa tayin edilerek Doğu Anadolu'yu hatta Anadolu'yu Safevî baskısından koruyan⁸² ve ehemmiyetini Osmanlı-Safevî mücadelesi boyunca sürdüren öncelikli bir idarî yapılanmanın temeli atılmıştır.

Kronolojik olarak Celal-zâde'nin zikrettiği beylerbeylik listesinin sonunda Tımışvar Beylerbeyliği yer almıştır. 1541 İstabur Seferi'nin sonunda Budin'i bir beylerbeylik şeklinde teşkilatlandıran Sultan Süleyman'ın Yanoş'un küçük oğluna Erdel'de bir sancak verme⁸³ kararı alması üzerine Erdel, Osmanlı Devleti'nin himayesinde ve haraçgüzâr statüsünde bir prenslik haline getirilmiş, Tımışvar da bu prensliğin önemli şehirlerinden biri⁸⁴ olarak kayda geçmiştir. 1547 sulhüne rağmen Osmanlı-Habsburg mücadelesinin devam ettiği Erdel'de 1551 yılında bir Habsburg ordusunun görülmesi beylerbeylik sürecinin başlangıcı olmuştur. Zira Budin beylerbeyinden Habsburglar'ın Erdel'e girdiği haberini alan Sultan Süleyman, hemen Rumeli beylerbeyi (Sokullu) Mehmed Paşa'yı seksen bin kişilik bir ordu ile Erdel'e göndermiş, ancak olumsuz hava şartları sebebiyle seferin asıl hedefini oluşturan Tımışvar alınamamıştır. Osmanlı ordusu çekildikten sonra Habsburg ordusunun yeniden Erdel'e girmesi 1552'de yeni bir harekâtı zorunlu kılmış, bu sefer serdar tayin edilen ikinci vezir (Kara) Ahmed Paşa, Nisan 1552'de Edirne'den direk Tımışvar

⁸⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 359.

⁸¹ Orhan Kılıç, "Van", *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 507.

⁸² Orhan Kılıç, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740)", *Osmanlı Araştırmaları XXI*, İstanbul 2001, s. 189-190.

⁸³ Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, s. 469, Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, v. 277b-278a, Peçevî, *Târih-i Peçevî*, s. 228.

⁸⁴ Mihai Maxım, "Tımışvar", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 94.

üzerine yürümüştür. Üç haftalık bir direnişten sonra ele geçirilen Tımuşvar, ehemmiyetine binaen Ağustos 1552'de teşkil edilen beylerbeyiliğın merkezi olmuş, beylerbeyiliğine de Kasım Paşa atanmıştır.⁸⁵

Son tahlilde, *Tabakâtü'l-Memâlik'e* de Celal-zâde'nin verdiği beylerbeyilik listesinde 1552'den sonra teşkil edilen beylerbeyilikler yer almamış, bu cümleden 1555 yılında kurulan Lahsâ⁸⁶ ve Habeş⁸⁷ Beylerbeyilikleri liste dışı kalmıştır. 1527-1528 malî yılına ait bütçe örneğinde⁸⁸ yer alamayan, Celal-zâde'nin verdiği listede 19⁸⁹, 1550-1551 tarihli sancak tevcih listesinde de 10 sancaklı⁹⁰ bir beylerbeyilik olarak zikredilen Luristan Beylerbeyiliğinin⁹¹ kuruluşunun arka planı, kuruluş tarihi, ilk idarî yapılanması ve atanan ilk beylerbeyi hakkında monografik bir çalışma bulunamadığından burada bir değerlendirme yapılmamıştır. Hakeza 1527-1528 malî yılına ait bütçe örneğinde yer alamayan, 1550-1551 tarihli sancak tevcih listesinde de muhtemelen Cezâyir-i Vilayet-i Mağrib başlığı altında boş livalar şeklinde verilen⁹² Mağrib-zemin Trablus Beylerbeyiliğı de aynı gerekçe ile değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. 1550-1551 tarihli sancak tevcih listesinde vilayet olarak geçen ancak livaları verilmeyen Jane⁹³ ile livaları zikredilen Erdel⁹⁴ ise bu listede hiç yer almamıştır.

B. Celal-zâde'ye Göre Tabakâtü'l-Memâlik

⁸⁵ Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, s. 575-579; Acar, "Rekabetten İtâvete Osmanlı-Habsburg Mücadelesi", s. 344-345.

⁸⁶ İncalcık, *The Ottoman Empire The Classical Age*, s. 106; Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, s. 89; Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı", s.77.

⁸⁷ Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, s. 37. İncalcık (*The Ottoman Empire The Classical Age*, s. 106), Baykara (*Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, s. 89) ve Göyünç ("Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı", s.77) Habeş Beylerbeyiliğinin kuruluş tarihini 1557 olarak vermektedir.

⁸⁸ Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 15, Sayı: 1-4, İstanbul 1953.

⁸⁹ Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, s. 32.

⁹⁰ Feridun M. Emecen, İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tercih Defteri", *Belgeler*, C. XIX, Sayı: 23, Ankara 1998, s. 55, 93-74.

⁹¹ Celal-zâde, İrakeyn Seferi esnasında Acem şahının hanlarından Horasan hâkimi Gazi Han'ın 3 Ocak 1535'de padişahın huzuruna çıkarak Osmanlı hizmetine girdiğini ve Luristan Beylerbeyiliğı ile taltif edildiğini zikretmektedir. Bkz. Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, s. 375.

⁹² Emecen, Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tercih Defteri", s. 59-60.

⁹³ Emecen, Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tercih Defteri", s. 63.

⁹⁴ Emecen, Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tercih Defteri", s. 63-64.

1- Rumili Beylerbeyiliği'ne Bağlı Sancaklar

1 Paşa Sancağı	11 İlbasan
2 Vize	12 Avlonya
3 Silistre	13 Delvine
4 Çirmen	14 Ohri
5 Niğbolu	15 Yanya
6 Vidin	16 Tırhala
7 Bosna	17 Mora
8 Hersek	18 Üsküb
9 Köstendil	19 Voynuk Sancağı
10 İskenderiye	20 Kızılca Müsellemleri Sancağı

2- Cezâyir Beylerbeyiliği'ne Bağlı Sancaklar

1 Gelibolu	5 Rodos
2 Eğriboz	6 Midilli
3 Karlılı	7 Sakız
4 İnebahtı	

3- Mağrib-zemin ve Cezâyir Beylerbeyiliği'ne Bağlı Sancaklar

1 Cezâyir	5 Pesker
2 Milyâne	6 Müstegânim
3 Kadye	7 Beledü'l-unnâb
4 Tunus	8 Kostantıniyye

4- Mağrib-zemin Trablus Beylerbeyiliği'ne Bağlı Sancaklar

1 Trablus	4 Bender-i Fizan
2 Tâcûrâ	5 Cebel-i Garyân Nahiyesi Sancağı
3 Cezâire-i Cerbe	

5- Budin Vilayetine Bağlı Sancaklar

1 Budin	10 Hatvan
2 Semendire	11 Şimontorna
3 İzvornik	12 Estergon
4 Vulçitrin	13 Kopan
5 Pojega	14 Seksar
6 Mohaç	15 Şikloş
7 İstolni Belgrad	16 Pespirim
8 Segedin	17 Novigrad
9 Sirem	18 Peçuy

6- Tımişvar Beylerbeyiliği'ne Bağlı Sancaklar

1 Tımişvar	4 Parkan
2 Vidin	5 Cenavcı ve Beçkerek
3 Alacahisar	6 Lipve

7- Anadolu Bağlı Sancaklar

1 Hudâvendigâr	10 Kastamonu
2 Kocaili	11 Aydın
3 Karasi	12 Tekeili
4 Biga	13 Menteşe

5 Saruhan	14 Hamîd
6 Kütahya	15 Karahisâr-ı Sâhib
7 Sultanönü	16 Kangırı
8 Ankara	17 Alâiyye
9 Bolu	

8- Karaman Vilayetine Bağlı Sancaklar

1 Konya	4 Niğde
2 Kayseriyye	5 Beyşehir
3 İçil	6 Aksaray

9- Rum Vilayetine Bağlı Sancaklar

1 Sivas	5 Malatya
2 Amasya	6 Divriği ve Derende
3 Çorum	7 Gerger ve Kâhta
4 Canik	

10- Dulkadır Vilayetine Bağlı Sancaklar

1 Maraş	4 Uzeyr
2 Bozok	5 Tarsus
3 Antab	

11- Erzurum Vilayetine Bağlı Sancaklar

1 Erzurum	11 Mamervan
2 Trabzon	12 Batum

3 Karahisâr-ı Şarkî	13 Oltu
4 Bayburd	14 Kızucan
5 Kemah ve Erzincan	15 Pasin
6 Pertek	16 Tortum
7 İspir	17 Kemhis
8 Kiğı	18 Pertekrek
9 Hınıs	19 Düşfena
10 Çemişgezek	20 Tekmen ve Kal'a-i Abdullah

12- Diyarbekir Vilayetine Bağlı Sancaklar

1 Âmid	10 Eyâlet-i Palu
2 Harburut	11 Eyâlet-i Çapakçur
3 Ruha	12 Eyâlet-i Eğil
4 Ergani	13 Eyâlet-i İtâk
5 Bire	14 Eyâlet-i Çermik
6 Eyâlet-i Cezire	15 Eyâlet-i Hızıo
7 Eyâlet-i İmâdiye	16 Çermik
8 Hasankeyf	17 Sincar
9 Eyâlet-i Sason	

13- Van Beylerbeyiliği'ne Bağlı Sancaklar

1 Ahtamar	8 Şırvi
2 Vastan	9 Alpak
3 Adilcevaz	10 Selemas
4 Bitlis	11 Üstün (استون)

5 Hizan	12 Esbayrit
6 Çenarı (چكارى)	13 Dünbüllü Mansur
7 Müküs	14 Ağakis

14- Haleb Beylerbeyliği'ne Bağlı Sancaklar

1 Haleb	6 Humus
2 Adana	7 Arabkir
3 Ekrâd	8 Sis
4 Malis	9 Birecik
5 Hama	

15- Şam Beylerbeyliği'ne Bağlı Sancaklar

1 Şam	5 Safed
2 Trablus	6 Nablus
3 Kuds-i Şerîf ve Halîlü'r-Rahmân	7 Aclûn
4 Gazze	

16- Yemen Beylerbeyliği'ne Bağlı Sancaklar

1 Zebîd	12 Sa'de (ساعد)
2 San'an	13 Süleyman Bey
3 Aden	14 Kansu Bey
4 Ridda (ردا)	15 Kiblî
5 Vâdî-i Huban	16 Usât
6 Umrân	17 Kapudân-ı Hind-sefer
7 Ta'iz	18 Mahmud Bey

8 Şemseddîn bin İmâm	19 Mutahhar bin İmâm
9 Damar	20 Emîr Nazar
10 Le'ân (لعان)	21 Ali
11 Vilâyet-i Enes	22 Abdülvehhâb

17- Bağdad Beylerbeyliği'ne Bağlı Sancaklar

1 Bağdad	8 Vâsıt
2 Ane	9 Huveyze
3 Hille	10 Cezîre
4 Semâvât	11 Külâs
5 Bayat ve Beksa	12 Şehloğlu
6 Rumâhiye	13 Bâcvânlu
7 Cevâriz	

18- Luristan Beylerbeyliği'ne Bağlı Sancaklar

1 Musul	11 Rûmî
2 Erbil	12 Haftî
3 Zengîâbâd	13 Zincire
4 Kerkük	14 Kerend
5 Cessân	15 Kal'a-i Süricek
6 Harîr ve Duvîn	16 Berîd
7 Dertenk	17 Şâhruh Beg
8 Derne	18 Cengiz Han
9 Sindî Süleymânî	19 Külâs
10 Baban	

19- Basra Beylerbeyliği'ne Bağlı Sancaklar

1 Gaban	11 Bâdiye
2 Garrâf	12 Şatt-ı Cârûd
3 Zekiye	13 Şatt-ı Tavîl
4 Korna ve Sadr-ı Süveyb	14 Kılâ-ı Pir Hamîdoğlu
5 Katîf	15 Şereş
6 Mihrûzî	16 Rahmâne
7 Bahreyn	17 Turacoğlu
8 Lahsâ	18 Uyûn ve Sekik
9 Sadrvâr	19 Benî Mansûr
10 Şatt-ı Ebû Garne	

Sonuç

Divanî yazıdaki maharetinin keşfiyle medrese eğitimi tamamlayamadan devlet hizmetine giren Celal-zâde, bu maharetini nişanlığında ve tarihçiliğinde de göstermiştir. Celal-zâde'yi tarihte unutulmaz kılan kendi ismiyle özdeşleşen nişanlığı ile emsallerinden farklı bir içerik ve isimle tasarladığı eseri olmuştur. Genel tarih, hanedan tarihi veya dönem tarihi yazmak yerine Osmanlı Devleti'nin coğrafyasını, ordusunu, yönetimini ve Sultan Süleyman devri olaylarını kapsayacak geniş hacimli bir eser yazmayı planlayarak içerik noktasında, eserine de bu içeriğe uygun bir isim vererek adlandırma noktasında emsallerinden oldukça ayrılan Celal-zâde, ya bu bölümleri yazamadığı ya da yazdığı bölümler bize ulaşmadığı için mevcut *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik* çerçevesinde planladığının aksine isim-içerik uyumsuzluğu yaşayan bir eser yadığâr bırakmıştır. Zira mukaddime itibariyle *Memâlik* ve *Mesâlik* kitaplarının içeriğine uygun bir başlangıç yapan Celal-zâde, sonuç itibariyle Sultan Süleyman dönemi olaylarını anlatan bir Süleyman-nâme yazmaktan öteye gidememiştir. Buna rağmen birinci elden bilgiye sahip bir devlet adamı olarak verdiği bilgiler, eserini hem devrinde hem

de sonrasında dönemin en önemli referans kaynağı haline getirerek yine Celal-zâde farkını ortaya koymuştur.

Yaşananların birinci dereceden şahidi olarak verdiği sıhhatli ve ayrıntılı bilgilerle dönemin siyasî olaylarını aydınlatan Celal-zâde, aynı aydınlatmayı idarî taksimatta da yapmıştır. Dönemin idarî yapılanmasını beylerbeyilikler ve bunlara bağlı sancaklar bazında vererek bir kez daha emsallerinden farkını ortaya koyan Celal-zâde, bu yaklaşımı ile fetih merkezli tarih yazım tarzını da aştığını da göstermiştir. 30 tabaka (üst başlık), 375 derece (alt aşlık) şeklinde yazmayı planladığı eserinin 22 tabakasını idarî taksimata ayıran Celal-zâde, eseri yazmaktaki amacına ulaşarak siyasî tarih konusunda olduğu kadar idarî tarih konusunda da zamana bir yadigâr bırakmayı başarmıştır.

Celal-zâde'nin verdiği idarî taksimat listesinde yer alan beylerbeyiliklerin on dokuzu bünyelerinde bulunan sancaklarla birlikte, Mısır vilayeti ile vasal konumunda olan Eflak ve Boğdan vilayetleri ise şehir ve bölgeleriyle zikredilmiştir. Bu listede yer alan beylerbeyilikler arasında kuruluş tarihi monografik çalışmalarla tam olarak tespit edilen en son beylerbeyilik 1552'de kurulan Tımışvar Beylerbeyiliği olmuş, 1552'den sonra teşkil edilen Lahsâ ve Habeş Beylerbeyilikleri ise bu listede yer almamıştır. Beylerbeyilik bağlamında 1550-1551 tarihli sancak tevcih listesi ile büyük bir benzerlikler gösteren bu liste, bir taraftan dönemin idarî yapılanması hususunda metin-arşiv bütünlüğünü sağlayan bir kaynak olurken diğer taraftan da Osmanlı Devleti'nin idarî taksimatını listeler şeklinde veren resmî ve hususî pek çok kaynağa örnek olmuştur.

KAYNAKÇA

Haydar Çelebi Ruznâmesi, Baskıya Haz. Yavuz Senemoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, yy., ts.

Rüstem Paşa'ya atfedilen *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler Bölümü No: 2438.

ACAR, Funda, "Rekabetten İtâvete Osmanlı-Habsburg Mücadelesi", *İslam Tarihi ve Medeniyeti Osmanlılar-I*, C. 12, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 321-346.

AÇIKEL, Ali, "Rum Eyaleti", *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 225.

- AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. VII, İstanbul 1994.
- ALTINÖZ, İsmail, *Dulkadır Eyâletinin Kuruluşu ve Gelişmesi*, Kahramanmaraş 2011.
- ÂŞIK ÇELEBİ, *Meşâirü's-Şuarâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi Kol., No:268.
- AYDIN, Dünder, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- BARKAN, Ömer Lütfi, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 15, Sayı: 1-4, İstanbul 1953, s. 251-329.
- BAŞAR, Fahameddin, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı /1717-1730)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000.
- BEYÂNÎ, Tezkire-i Şuara, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Kol., No:757.
- BOSTAN ÇELEBİ, *Gazavât-ı Sultan Süleyman (Süleyman-nâme)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, No: 3317.
- BOSTAN, İdris, "Sâlyâne", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 59-60.
- BOSTAN, İdris, "Yemen (Tarih/Osmanlılar Dönemi)", *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 406-412.
- CELÂL-ZÂDE MUSTAFA ÇELEBİ, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecatü'l-Mesâlik*, Süleymâniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, No: 3296.
- CELÂL-ZÂDE MUSTAFA ÇELEBİ, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecatü'l-Mesâlik*, Süleymâniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, No: 4422.
- CELÂL-ZÂDE MUSTAFA ÇELEBİ, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecatü'l-Mesâlik*, Süleymâniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Koleksiyonu, No: 427.
- CELÂL-ZÂDE MUSTAFA ÇELEBİ, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecatü'l-Mesâlik*, Süleymâniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Koleksiyonu, No: 428.
- CELÂL-ZÂDE MUSTAFA ÇELEBİ, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecatü'l-Mesâlik*, Süleymâniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Koleksiyonu, No: 778.
- CELÂL-ZÂDE MUSTAFA ÇELEBİ, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecatü'l-Mesâlik*, İ.Ü.M.K., Nadir Eserler Bölümü, No: 5997.
- ÇAKAR, Enver, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2003.

- ÇAKAR, Enver, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 1, Elazığ 2003, s. 351-374.
- DEMİRTAŞ, Funda, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi, Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 2009.
- EMECEN, Feridun M., İlhan ŞAHİN, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcîh Defteri", *Belgeler*, C. XIX, Sayı: 23, Ankara 1998, s. 53-98.
- EMECEN, Feridun, "Canbirdi Gazâlî", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 141-143.
- EMECEN, Feridun, "Kuruluşta Küçük Kaynarca'ya", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. 1, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1994, s. 5-63.
- ERDOĞDU, Mehmet Akif, "Karaman Vilayetinin İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları XII*, İstanbul 1992, s. 425-430.
- FERİDUN AHMED PAŞA, *Mecmua-i Münşeât-ı Feridun Bey*, Takvimhane-i Âmire, C. I, İstanbul 1274.
- GELİBOLULU Mustafa ÂLÎ, *Künhü'l-Ahbâr*, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Koleksiyonu No: 5959.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Celâl-zâde", *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 61-64.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "XVI. Asırda Karaman Eyaleti ve Lârende (Karaman) Vakıf ve Müesseseleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: VII, İstanbul 1968, s. 29-38.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı", *Belleten*, Cilt: XXI, Sayı: 83, Ankara 1957, s. 449-482.
- GÖKBİLGİN, Tayyib, "15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: VI, İstanbul 1965, s. 51-61.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Diyarbakır Beylerbeyiliği'nin İlk İdarî Taksimatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 23; İstanbul 1969, s. 23-34.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat'a Kadar)", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, Ankara 1999, s. 77-88.
- GÜLCÜ, Erdinç, "Bağdat Vilayeti'nin İdarî Taksimatı ve Bağdat Beylerbeyileri (1534-1623)", *Yeni Türkiye*, Sayı:84, Ankara 2016, s. 203-214.
- İNALCIK, Halil, "Eyalet", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 548-550.
- İNALCIK, Halil, "Rumeli", *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 232-235.

- İNALCIK, Halil, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, London 1973.
- KAPPERT, Petra, *Geshichte Sultan Süleymân Kanûnîs von 1520 bis 1557 oder Tabakâtü'l-memâlik ve Derecâtü'l-mesâlik von Celâlzâde Mustafa genannt Koca Nişâncı*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1981.
- KARADENİZ, Hasan Basri, "Osmanlı Devleti'nin Beylikleri İlhak Siyaseti ve Dulkadirli Beyliği'nin İlhakı", *Dulkadir Beyliği Araştırmaları II*, Kahramanmaraş 2008, s. 183-211.
- KEMAL PAŞA-Zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman X. Defter*, Haz. Şefaettin Severcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- KERSLAKE, Celia J., "Celâlzâde Mustafa Çelebi", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 260-262.
- KILIÇ, Orhan, "Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilatı; Beylerbeylikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 9, Ankara 2002, s. 887-898.
- KILIÇ, Orhan, "Van", *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 505-510.
- KILIÇ, Orhan, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740)", *Osmanlı Araştırmaları XXI*, İstanbul 2001, s. 189-210.
- KUNT, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.
- LÜTFİ PAŞA, *Tevarih-i Âl-i Osmân*, İstanbul 1341.
- MASTERS, Bruce, "Halep, Osmanlılar Dönemi", *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, s. 244-247.
- MAXİM, Mihai, "Tımsıvar", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 94-95.
- MEHMED NEŞRÎ, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşrî Tarihi*, Yay. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, C. I, Ankara 1995.
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1974.
- ÖZBARAN, Salih, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sâhillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 25, İstanbul 1971, s. 51-72.
- PEÇEVÎ İBRAHİM EFENDİ, *Târîh-i Peçevî*, Matbaa-i Âmire, C. I, İstanbul 1283.
- SELÂNİKÎ MUSTAFA EFENDİ, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, Haz. Mehmet İpşirli, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1989.

- SEYYİD MUHAMMED es-SEYYİD MAHMUD, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.
- SEYYİD MUHAMMED es-SEYYİD, "Hayır Bey", *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, s. 49-50.
- ŞAHİN, İlhan, "Sancak", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 97-99.
- ŞAHİN, İlhan, "Dulkadır Eyaleti", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 552-553.
- ŞAKİROĞLU, Mahmut H. "Cezâyir-i Bahr-i Sefid", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 500-501.
- TEKİNDAĞ, M. Şehabeddin, "Son Osmanlı-Karaman Münasebetleri Hakkında Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.13, Sayı: 17-18; İstanbul 1963, s. 43-76.
- TURAN, Şerafettin, "Barbaros Hayreddin Paşa", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 65-67.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Onaltıncı Asır Ortalarında Yaşamış Olan İki Büyük Şahsiyet, Tosyalı Celâl Zâde Mustafa ve Salih Çelebiler", *Belleten*, C. XXII, Sayı: 87, Temmuz 1958, s. 391-441.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. II, Ankara 1998.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- ÜNAL, Ayhan Afşın, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Cezayir-i Bahr-i Sefid (Akdeniz-Ege Adaları Ya da Kapudan Paşa Eyaleti)", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 9, Ankara 2002, s. 614-617.
- VARLIK, M. Çetin, "Anadolu Eyaleti", *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 143-144.
- YAVUZ, Hulûsi, *Yemen'de Osmanlı İdâresi ve Rumûzî Târîhi*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- YURDAYDIN, Hüseyin Gazi, *Nasûhüs's-Silâhî (Matrâkçî) Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, Ankara 1976.

ACCORDING TO 'TABAKÂTÜ'L-MEMÂLİK' ADMINISTRATIVE DIVISION OF THE OTTOMAN STATE AT THE TIME OF SULTAN SULEYMAN*

© Funda ACAR^a

Abstract

Ottoman Empire has a governing structure characteristically formed as an ascending sort like village, subdistrict, subprovince, district and state. In paralleled with the country's geographical borders, those governing structures changing as quantitative constantly as well as developing as quality, reached a glorious level reflecting the magnificent period of Sultan Süleyman. Celal-zâde Mustafa Çelebi who was be in the service of marksmanship for 23 ceaseless years in that magnificent period, differed himself and his work from his counterparts by mentioning about the governing structure of the country in his work named *Tabakâtü'l-Memâlik and Derecâtü'l-Mesâlik*. Celal-zâde, who criticized the authors before him as being monotonous, he broke out of the ordinariness about genre and name by giving *Tabakâtü'l-Memâlik* to his work as he mentioned about governing and district in his work. However, he could not complete his work as he planned and confined himself to write a history explaining only the politic events of Sultan Süleyman period, Celal-zâde succeeded to differ from his counterparts with his monographic style of approach even if it looks like same with its content to the authors whom he criticized.

* This paper has been derived from dissertation of the author entitled "Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l-Memâlik and Derecâtü'l-Mesâlik*" under supervision of Prof. Dr. Şefaettin Severcan at Erciyes University Enstitute of Social Sciences.

^a Asst. Prof., Erciyes University Theology Faculty, fundad@erciyes.edu.tr

Governing structure process in Ottoman Empire starting with the founding of Rumeli Governorship in 1362 and continuing with the founding of Anadolu Governorship in 1393 reached a structure reflecting the glory of period at the time of Sultan Suleyman by continuing gradually. Seven governorships were formed during the time of one and half of century from forming of Rumeli governorship to Sultan Suleyman's coming to the throne, and during the 35-year-throne period from Sultan Suleyman's coming to the throne to 1555 two times more governorships were formed in the conquered areas and hoped of Ottoman's permanent on those soils. The governorships formed at that time, made history as the best examples of governorship process from founding to continuing to the year of 1591.

The governorships formed before the period of Sultan Suleyman has been an equability indicator of Ottoman centre geography with their founding after the conquest and being permanent, and the other governorships formed in the period of Sultan Suleyman has been the indicator of governing structure getting a new extent and different forms developed in the form of those governorships. Lots of governorships resembling to former ones as formal and quality were founded, yet that broke the mould with the founded governorships as imitated in the places where forming process started with designated governors before the conquest, even planned before forming but permanent dominance was not provided.

The most important problem about the forming of upper governorship of Ottoman governing structure was the founding date and determination of districts located in the areas of responsibility. That was because of not having monographic works about governorships or not having enough data about that time. At this very moment of time, Celal-zâde filled that gap referring to governing structure of the period on the basis of district and governorship in the preface of his work called Süleyman-nâme. Celal-zâde, who is influential and well-informed statesman, has right information at first hand combining them with the certainty of archived documents which are in the quality of formal document, and these documents had an important role for governing structure to get clearness.

Celal-zâde, planning his work to tell the events of Sultan Suleyman period, governing, army and the geography of Ottoman Empire, he divided twenty two of thirty main titles mentioned in the preface into governing divisions and gave importance to the governing division by naming his work as *Tabakâtu'l-Memâlik*,

but known copies of the work were kept away showing the importance. *Tabakâtü'l-Memâlik and Derecâtü'l-Mesâlik* were not more than a Süleyman-nâme telling the events of Sultan Suleyman period.

In that work, Celal-zâde and his notorious work of *Tabakâtü'l-Memâlik and Derecâtü'l-Mesâlik*, had the subjects of tabakâtü'l-memâlik and governorship in classical term, and those documents have been offered to the researchers' service with the integrity of document-archieve supported by the information acquired from archieve documents which are well as given by Celal-zâde which he was charged with some areas.

Keywords: Islamic History and Arts, Sultan Süleyman, Celal-zâde, Tabakâtü'l-Memâlik, District, Subdistrict. Beylerbeyilik, Sancak.

ESKİ VE ORTA TÜRKÇEDE ANNELİK KAVRAMI ETRAFINDA GELİŞMİŞ SÖZ VARLIĞI*

© Nurhan GÜNER^a

Öz

Kavram alanı çalışmaları belli bir alanla ilgili dil malzemesinin tespiti yanında bir dilin kullanıcılarının yaşam tarzını, duygu ve düşünce dünyasını aydınlatmaya da yardımcı olur. Bu makalede de eski Türklerin sosyal hayatında ve dolayısıyla söz varlığında önemli bir yer tutan annelik kavram alanı ile ilgili sözler Eski (Orhun, Uygur) ve Orta Türkçe (Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak) dönemi eserleri taranarak tespit edilmiş ve sınıflandırılmıştır. İlk olarak anneyi doğrudan ve dolaylı yoldan adlandıran sözlere yer verilmiştir. Anne olmak gebelikle birlikte başlayan bir süreçtir. Gebeliğin gerçekleşebilmesi için de kadında doğurganlık yetisinin bulunması gerekir. Çalışmada bu süreçle ilgili adlar, eylemler ve gebelik süresince anne bedeninde görülen değişimlerle ilgili sözler tespit edilip sınıflandırılmıştır. Bunlarla birlikte doğum, lohusalık, doğurma ve doğurtma ile ilgili sözler de bu kavram alanı içerisinde değerlendirilmiştir. Doğum sonrasında annenin bebeği beslemesi, bebek bakımı, gebelik ve doğumla ilgili inanış ve geleneklerle ilgili olarak dönem metinlerinde önemli sözler yer almaktadır. Atasözleri ve deyimlere de yansıyan anneliğin eski Türkler arasında değerli bir akrabalık kurumu olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, Annelik, Gebelik, Eski Türkçe, Orta Türkçe.

* Bu makale 24-28 Eylül 2012 tarihleri arasında Türk Dil Kurumu tarafından gerçekleştirilen VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda aynı adla sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş halidir.

^a Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, nurhanguner@yahoo.com.tr

Giriş

Kavram alanı birbiriyle ilişkili, birbiriyle yakın kavramların, eşanlımların içinde düşünüldükleri alan olarak tanımlanmaktadır (Aksan 1989: 254). Kavram alanı çalışmaları, yalnızca bir alana ait dil malzemesini ortaya koymakla kalmaz; aynı zamanda dil kullanıcılarının düşünce ve yaşam tarzının, kimi zaman psikolojik yapılanmasının araştırılmasına olanak tanır (Çetin 2009: 827).

Eski Türklerin sosyal ve siyasi hayatları incelendiğinde gerek devlet yönetiminde gerek gündelik hayatta kadının oldukça önemli bir yeri bulunmaktadır (İnan 2010: 25). Bu durum aynı zamanda Türkçenin tarihî söz varlığına da yansımış ve kadın kavramı oldukça zengin bir sözcük dağarcığıyla dildeki yerini almıştır. Bu söz varlığının içerisinde siyasi, sosyal veya hukuki yönlerden kadının konumunu ifade eden sözcükler olduğu gibi onun annelik özelliği etrafında gelişmiş oldukça geniş bir söz varlığı da mevcuttur (Karahan 2006: 1).

Bu çalışmada Eski (Orhun, Uygur) ve Orta Türkçe (Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak) dönemlerinde kadının annelik özelliğiyle ilgili olarak metinlere yansımış sözcükler tespit edilerek bu sözcükler üzerinde içerik bakımından bir sınıflandırma ve değerlendirme yapılacaktır. Annelik kavramı etrafında oluşmuş söz varlığı tespit edilirken anneye doğrudan ilgili ve annenin etken olduğu sözler seçilmiştir. Anneliğin bir ürünü olan çocuk ve onunla ilgili sözler inceleme dışında tutulmuştur.

A. İnceleme

1. Annenin adlandırılmasıyla ilgili söz varlığı:

Anneyi adlandırmak için doğrudan ve dolaylı ifadeler kullanılmıştır. Bu sözler çoklukla annenin çocuğu tarafından adlandırılmasıyla oluşmuş, anneye hitap amacıyla kullanılan ve en yakın akrabalı ifade eden sözlerdir ki anne olan kadın genel olarak ve başkaları tarafından da bu adlarla anılır. Ayrıca annenin çocuğu dışındaki kimselerce adlandırılmasında kullanılan sözcükler de vardır. Bu ifadelerde daha çok kadının annelik görevini yerine getirme durumunun tasvir edildiği görülmektedir.

a. Anneyi doğrudan adlandıran söz varlığı:

ana “anne” (EUTS 10, ETŞ 15-29, DLT I 93-12, KB 37, AH 291, GT 33b-3, KK 53b, Kİ 4, İMS 3a-6, TZ 3b, EKZ 112-9, CC 49a, ME 54-2, OKTS 49, MM 231-

1, NF 3-14, TKT 31/11b-3, KE 53v-7, KTS 9) ~ **hana** “ana” “Türkler “ana”ya *ana* Hotanlılarla Kençekliler *hana* derler.” (DLT I 32-29).

Göktürk metinlerinde karşılaşılmayan *ana* sözcüğünün daha sonraki metinlerde annenin adlandırılmasında en sık kullanılan sözcük olduğu görülmektedir.

hadîca anamız “Hatice annemiz” (NF 6-8) ve *mü'minler anası* “Müslümanların annesi” (NF 169-12) örneklerinde *ana* sözcüğünün “ümmetin annesi, tüm Müslümanların annesi” anlamlarını kazandığı anlaşılmaktadır. Burada analık, akrabalık bildiren bir ifade olarak değil anne gibi saygı duyulan, sevilen anlamlarında bir ifade olarak kullanılmıştır.

cice “çocuğun validesine hitap ederken söylediği nida” (Kİ 25).

Bu sözcüğe yalnız *Kitâbü'l- İdrâk*'te rastlanmıştır. Verilen anlamdan anlaşıldığına göre çocuk dilinde kullanılan *cice* yazı dilinde pek kullanılmamaktadır.

ög “ana, anne” (KT D-11, EUTS 98, IB 35, ETŞ 27-1, ETY 515).

Göktürk ve Uygur dönemi metinlerinde karşılan bu sözcük, annenin adlandırılmasında kullanıldığı bilinen en eski ifadedir. Harezmi ve Kıpçak sahası metinlerinde karşılaşılmayan **ög** en azından yazılı metinlerde kullanımdan düşmüş ancak *ögsüz* ~ *öksüz* “annesi olmayan” (< *ög/ök+süz*) sözcüğünün yapısında yaşamaya devam etmiştir.

vâlide (Ar.) “anne” (NF 25/6) ~ **vâlide** “anne” (NF 167/12)

Arapçadan Türkçeye geçmiş bu sözcük yalnız dinî içerikli bir metin olan *Nehcü'l- Ferâdis*'te tespit edilmiştir.

ümm (Ar.) “anne” (GT 267-8, KTS 298)

anaç “annecik” (< *ana+ç*) (ETŞ 15-15), **anaç** “annecik” (< *ana+ç*) (DLT III 212-11), **ögüç** “annecik” (< *ög+(ü)ç*) (EUTS 99) sözcükleri de sevgi ve şefkat ifadesiyle anne için kullanılan sözlere dir. Bunların yanında **aba** ~ **ebe** “valide, nine, şefkat tarikiyle anneye ıtlak olunur” (Kİ 1) sözcüğünün de anne için kullanıldığı görülmektedir.

b. Anneyi dolaylı yolla adlandıran söz varlığı:

Çocuklu bir kadının durumunun tasvir edildiği dolaylı adlandırmalar bir akrabalık anlamı ifade etmeksizin annenin çocuğu dışındaki kişiler tarafından

adlandırılmasında kullanılmıştır. Doğrudan adlandırmalara göre daha az kullanılan ve tasvirî bir anlam taşıyan bu sözcükler Göktürk ve Uygur dönemi metinlerinde yer almamaktadır.

beşiklig urağut “beşikli kadın, anne” (DLT I 509-11)

emdürgen tişi “emziren, emzikli kadın, anne” (ME 20-3)

emiklig iş “emzikli eş, anne” (DLT I 153-12)

kenç oğlanlıg tişi ~ kenç oğlanlu tişi “küçük çocuklu kadın, anne” (ME 29-1)

oğlanlıg “çocuğu olan, çocuklu, anne” (KE 186r-4)

öz ana “öz anne” (TKT 31/13a-2) ve **enege** “anne; üvey anne” (KE 80v-3) sözlerinde ise annenin adlandırılmasında çocukla anne arasında biyolojik bir bağ bulunup bulunmadığının ayırt edildiği görülmektedir.

2. Anne olma süreciyle ilgili söz varlığı:

Erkek ve kadın arasında cinsiyet ayırıcı en temel özellik kadına verilmiş doğurganlık vasfıdır. Çocuğu taşımak, doğurmak ve beslemek için gerekli organlarla donatılmış kadın vücuduyla ilgili birçok organ adı Eski ve Orta Türkçenin söz varlığında mevcuttur. Bu bölümde, anne olmasa dahi her kadında bulunan cinsiyet ayırt edici organ adları ile doğurganlık için gerekli olan kadına özgü hâlleri karşılayan sözlere değinilmemiş, anne olma süreciyle doğrudan ilgisi olan söz varlığı incelenmiştir.

a. Hamilelikle ilgili söz varlığı:

I. Hamile karşılığında kullanılan adlar:

Hamile kadını adlandırmada daha çok kadının karnında taşıdığı bebeğe atıfta bulunulmuştur. Taşınan bir yük ve ağırlık sahibi olan, bebeğini içinde taşıyan, bebeğini taşıırken ağırlaşan ve hareketleri yavaşlayan kadın bu durumuyla tasvir edilmiştir. Bunun yanında hamileliğin zaman anlamı taşıyan bazı sözcüklerle de karşılandığı görülmektedir. İlgili dönem metinlerinde hamileyi adlandırmada kullanılan sözler şunlardır:

ağırlıg “gebe, hamile” (EUTS 5)

aylı “gebe” (CC 76a) ~ **aylu** “hamile” (TT 26b)

ağır ayahlı “hamile” (EKZ 88/i-26-17)

hâmile (Ar.) “hamile, gebe” (KE 104r-1)

içlig “gebe, yüklü” (EUTS 59)

kebe “gebe” (Kİ 42)

yük eyeleri “yükü olanlar, yani hamileler” (OKTS 118)

yüklig “yükü, gebe” (OKTS 336) ~ **yüklüg** (ME 54-1, OKTS 336) ~ **yüklü** (KK 69b, TZ 13a, KTS 332) ~ **yüklü** (GT 145a-12, TT 26b, Kİ 130, İMS 273b-5, ME 54-1, KTS 332)

II. Hamilelik sürecini ifade etmede kullanılan eylemler:

Anneliğin ilk adımı olan hamilelik süreci boyunca anne bebeğini karnında taşımaktadır. Bu süreçteki kadının durumunu anlatmakta kullanılan eylemlerin bir kısmı annenin taşıma görevini ifade etmektedir:

ilet- “(karnında çocuk) taşımak” (ETY 515)

karnında köter- “karnında taşımak” (NF 283-11, 14)

köter- “taşımak, hamile için çocuk taşımak” (GT 146a-2) ~ **kötür-** “gebe olmak, karnında çocuk taşımak” (DLT II 75-5)

toğuz ay kötür- “dokuz ay taşımak” (NF 286-12)

Hamilelik sürecini anlatan diğer eylemler ise hamile olma durumunu anlatmaktadır ki bunlar kadın vücudundaki şekil değişikliği ve taşıdığı yükü ilişkilendirilerek anlatılmıştır.

bollaş- “gebe olmak” (CC 76a)

geber- “hamile olmak, karnı şişmek” (Kİ 42)

hâmile bol- “hamile olmak” (KE 145v-15)

yüklüg bol- “hamile olmak” (TKT 31/9a-2)

III. Hamilelikle ilgili organ adları:

Kadının doğasında var olan kimi organlar hamilelik sürecinde özel bir görev üstlenir. Bazı organlar ise hamilelik sürecinde ortaya çıkar ve işlevini yitirdikten yani hamilelik tamamlandıktan sonra vücuttan atılır. Bu organlarla ilgili tespit edilen sözler şunlardır:

ana karnı “ana karnı, rahim” (KB 1387)

atana ~ etan ~ eten ~ orana “ana rahminde çocuğun içinde gelişip yetiştiği ve doğumdan hemen sonra düşen parça” (KTS 15)

eş “umay, kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne, buna çocuğun ana karnında ‘eşi’ denir.” (DLT I 123-10)

kağırdak “rahimde oğlan yatağı denen yer” (KTS 124)

kap “annenin karnında çocuğun bulunduğu torba” (DLT III 146-18)

karın “ana karnı, rahim” (KB 883). *karın* sözcüğü anlam genişlemesiyle “çocuğun taşındığı yer, rahim” anlamı kazanmıştır.

keyin “kadının ve hayvanların rahmi” (KTS 142)

münçig “kadın mayası, rahim” (EUTS 90)

oğlan yatğan yer ağzı “rahim ağzı” (NF 234-4)

oğulçuk “oğulduruk, ana rahmi” (DLT I 149-13, OKTS 198)

umay “kadın, çocuk doğduktan sonra düşen eş” (TZ 14a)

rahm (Ar.) “rahim, dölyatağı” (NF 234-5) ~ **rahim** (KE 182v-6)

IV. Hamilelik dönemindeki kadının sağlığıyla ilgili söz varlığı:

umsun- “Kadınların gebe iken bir şeyi arzu etmeleri, erkekler için de kullanılır.” (Kİ 112)

b. Doğumla ilgili söz varlığı:

Çocuğun anne karnında gelişimini tamamladıktan sonra dünyaya gelmesi zor ve meşakkatli bir süreçtir. Anne için son derece sancılı geçen bu dönemde çekilen ağrıyı ve sıkıntıyı ifade etmede ‘**ayâl igi** “doğum sancısı” (TKT 31/9b-1), **toğku ağrığı** “doğum sancısı” (OKTS 44), **toğurur ağrığı** “doğum sancısı” (OKTS 44), **tolğag emgeki** “doğum sancısı” (NF 287-6), **tolğag zahmatı** “doğum sancısı” (NF 286-12) gibi sözler kullanılmıştır. Çekilen sancular sonucu çocuğun dünyaya gelmesi bir eylem sürecidir. Bu nedenle doğumla ilgili söz varlığı, doğum eylemini ifade eden sözlerle bu eylemi adlandıran sözler olarak ikiye ayrılabilir:

I. Doğumu adlandırmada kullanılan sözler:

Hamileliğin tamamlanarak çocuğun dünyaya gelmesini adlandırmada kullanılan sözler şunlardır:

toğku “doğum” (OKTS 44)

toğum ~ toğum ~ tuğum “doğum” (EUTS 159)

toğurmak ~ toğurmak “doğurmak” (EUTS 159)

II. Doğum zamanını ifade etmede kullanılan sözler:

Doğum zamanının yaklaştığını ifade eden bu sözler, hamileliğin tamamlandığını, doğma eyleminin gerçekleşeceğini ve anne için yükten kurtulacağı vaktin geldiği anlamlarını taşımaktadır.

çeresi akar- “doğum sırasında sarı su gelmek” (KTS 48)

müddeti yit- “vakti tamam olmak, hamilelik süresi dolup doğum vakti gelmek” (GT 145a-13)

oğlan toğurğu vakt “çocuk doğuracak zaman, doğum zamanı” (OKTS 135)

toğurguluk “doğurma, doğum zamanı” (EUTS 159)

yenigü “doğurmak üzere olan” (DLT III 36-23)

III. Doğumun gerçekleşmesiyle ilgili eylemler:

Doğum anne tarafından gerçekleştirilen bir eylemdir. Bununla beraber anneye doğum sırasında hekimler, ebe kadınlar, tecrübeli yakınlar tarafından genellikle yardım edilmektedir. Bu bağlamda doğumun gerçekleşmesiyle ilgili eylemlerin doğumda annenin etken olduğu eylemler ve annenin doğumu gerçekleştirmesine yardım etme anlamında kullanılan eylemler olmak üzere iki grupta incelenmesi mümkündür:

❖ Doğumda annenin etken olduğu eylemler:

Hamilelik sürecinin ardından o günün şartlarında zor ve bir o kadar da riskli olan doğumu atlatan kadının durumu “doğum risklerinden ve yükünden kurtulmak” anlamında eylemlerle karşılanmıştır:

kıtul- “kadın doğurmak” (DLT II 121-16)

yeni- “doğurmak” (DLT III 91-15)

yükini koy- “yükünü koymak, doğum yapmak” (İMS 405b-8)

Çocuğu dünyaya getirmeyi yani doğurmayı ifade eden eylemler ise şunlardır:

oğul keltür- “çocuk doğurmak” (NF 18-12) ~ **oğlan keldür-** “çocuk doğurmak” (NF 68-6) ~ **oğul kelür-** (KP 76)

oğlan tap- “çocuk doğurmak” (İMS 103b-1)

oğlan tuğur- “çocuk doğurmak” (NF 5-1)

toğur- “doğurmak” (DLT II 80-8, GT 146a-3, TT 45b, EKZ 2-7, OKTS 117, KTS 279) ~ **tuğur-** (NF 26-15, TKT 38/3a-1) ~ **tuvur-** (CC 69a)

uruğla- “doğurmak” (KE 40v-17)

Erkek çocuğa verilen önemden olsa gerek ki erkek çocuk doğurmayla ilgili ayrı eylemler de metinlerde mevcuttur:

urı keldür- “erkek çocuk doğurmak” (DLT I 251-9)

urılan- “erkek çocuk doğurmak” (IB 5)

❖ **Doğumun gerçekleşmesine yardım etmeyle ilgili eylemler:**

Doğum esnasında kadına yardım etme hususunda başkalarının da bu sürece dâhil olduğunu gösteren eylemlerdir:

toğtur- “doğurtmak” (DLT II 173-25)

toğurt- “doğurtmak” (ME 95-3)

toğurttur- “doğurtturmak” (DLT II 173-8)

yenit- “doğurtmak” (DLT II 317-18)

❖ **Normal olmayan doğum biçimlerini ifade eden sözler:**

Normal olmayan doğum biçimlerinden birisi düşük yapmaktır. Düşük hamileliğin zamanından önce sonlanması ve bebeğin ölü doğmasıdır. Taranılan eserlerde çocuğun anne karnında tutunamayarak düşmesini anlatan eylemler şunlardır:

ekse bırak- “eksik bırakmak, çocuk düşürmek” (ME 18-17)

oğlan bırak- “çocuk düşürmek” (İMS 466b-2)

oğlan kemiş- “çocuk düşürmek” (ME 18-17)

yükini koy- “çocuğunu düşürmek” (OKTS 336)

Normal doğum sürecinde ilk olarak bebeğin başı doğar, bunun aksi şekilde gerçekleşen yani çocuğun baş kısmının önce gelmediği doğumlarda bebeğin ters geldiği şöyle ifade edilir:

dömderi doğur- “ters doğurmak” (ME 44-4)

taban oğlan toğur- “ters, baş aşağı çocuk doğurmak” (ME 44-4)

c. Lohusalıkla ilgili söz varlığı:

Lohusalık kadının doğum yapmasından sonraki süreçtir. Tıbben dört ile sekiz hafta arasında, dinî inanç ve geleneklere göre ise kırk gün süren bu dönem kadın için bir iyileşme sürecidir (TS 1313). Annenin özel bir ilgiye ve bakıma ihtiyaç duyduğu bu süreçle ilgili sözler şunlardır:

Lohusa kadının iyileşmesi ve bebeğini besleyecek sütün artırılması için beslenmesine önem verilir. *Divânü Lüğâti't-Türk*'te yer alan *kağut* sözcüğü lohusa kadınlar için yapılan özel bir yemek adıdır:

kağut “Kavut, darıdan yapılan bir yemektir. Bu şu suretle yapılır: Darı kaynatılır, kurutulur, sonra dövülür, un gibi inceltir, yağla ve şekerle karıştırılır, böylelikle yeni doğurmuş olan kadınlara verilen bir yemek olur.” (DLT I 406-5)

Taranan metinlerde lohusalığı ifade etmek üzere **nifâs** (Ar.) “lohusalık hâli” (KMES A46b-3, MM 90) dışında bir sözcük tanıklanamamıştır:

Lohusa kadını karşılamak üzere ise şu sözcükler kullanılmıştır:

nüfesâ (Ar.) “lohusa kadın” (İMS 133b-3)

oğlan doğurkan “çocuk doğurmuş, lohusa” (KMES A41a-3)

oğlan tapğan hatun “çocuk doğurmuş kadın, lohusa” (İMS 103b-1)

Lohusalık sürecinde kadında görülen kanamayı karşılamak için ise **nifâs kanı** “lohusalık kanı” (İMS 101a-2) tabiri mevcuttur.

d. Kadında doğurganlığın bulunup bulunmayışı ile ilgili söz varlığı:

Doğurganlık çoğu kadında var olmasına karşın çeşitli nedenlerle çocuk doğurma yetisi olmayan kadınlar da vardır. Ele alınan dönem metinlerinde kadında doğurganlığın bulunuşunu veya çokluğunu ifade eden **plod** “anaç, çok doğuran” (EKZ 143-13) sözcüğü dışında bir sözcüğe rastlanmamışken kadında doğurganlığın bulunmayışını karşılayan şu sözler tespit edilmiştir:

kısır “doğurmayan kadın veya hayvan” (DLT I 364-23, Kİ 76. TZ 24b)

tügün “kısır” (TKT 37-89a-1) ~ **tüwün** “doğurmaz, kısır” (Kİ 110) ~ **tüvün** “kısır” (CC 81a)

oğlan toğurabilmes hâtun “kısır kadın” (MG 90a-3)

oğulsız “kısır, çocuğu olmayan” (OKTS 146) ~ **oğulsuz** “kısır” (OKTS 198)

uqr (Ar.) “kısır” (İMS 399b-5)

3. Akrabalık yoluyla oluşan annelikle ilgili söz varlığı:

Kadın çocuk doğurunca anne olur, sonra annenin çocuklarının çocukları ve onların çocukları olur. Bir kadın böylelikle kendi çocuğundan sonra gelen neslin de bir nevi annesi sayılır. Anne doğurduğu çocukların çocuklarına karşı bir büyükannedir ki burada kan bağına dayalı bir akrabalık vardır. Ayrıca annenin ister kız ister erkek olsun evli çocuklarının eşlerine karşı edindiği manevi bir annelik görevi vardır ki bu da evlenme yoluyla oluşmuş bir akrabalığı karşılamaktadır. Anne için sonradan edinilmiş bu görevleri ifade etmede şu sözler kullanılmıştır:

ceddet (Ar.) “ata, nine” (NF 176-2)

ebe “anne, nine, ebe” (KTS)

eşi “kaynana” (CC 49a)

katın ana “kayın ana” (ETŞ 22-11)

qayın ana “kaynana” (TZ 12b) ~ **qaynana** (KTS 134)

küye “kaynana” (TZ 12b)

uluğ ana “büyükanne, nine” (NF 176-14) ~ **ulu ana** “nine, büyük anne” (Kİ 112)

4. Annelik yoluyla bir sosyal statü elde edilmesini ifade eden söz varlığı:

Cariye ya da köle kadınların efendilerinden çocuk sahibi olmaları durumunda cariyelik veya kölelik içinde durumları farklılaşmaktaydı. Cariyenin efendisinden bir çocuğu olduğu takdirde “çocuğun annesi” anlamında “ümmü'l-veled” sayılır ve cariyeden doğan bu çocuk hür kabul edilirdi. Çocuğun doğumu ile annesi de efendisinin ölümünden sonra mirasçılara geçmeyip hürriyetine kavuşmaktaydı (TDVİA 26-243). Bu nedenle çocuk doğurmuş cariyeyi adlandırmak ve cariyeye bu imtiyazın verilmesiyle ilgili şu sözler kullanılmıştır:

ümmi veled (Ar.) “(cariye için) çocuk anası” (İMS 133b-4)

ķarabaşķa oğlan toğurt- “cariyeyi çocuk sahibi etmek” (ME 41-3)

oğlanlar anası ķıl- “çocuk sahibi etmek” (ME 95-2)

5. Deyim ve atasözlerinde annelikle ilgili söz varlığı:

Türkçe deyim ve atasözü hazinesi açısından oldukça zengindir. Kısa, keskin ve etkileyici anlatımlarıyla bu söz grupları dile ayrı bir işleklik ve anlatıma zenginlik katmaktadır. Gündelik hayatla ilgili pek çok tecrübenin, gözlemin yansımalarının bulunduğu, ata yadigârı bu söz gruplarında anne ve annelikle ilgili kavram ve durumların da yer bulması pek tabiidir.

Taranılan eserlerde içinde anne sözünün geçtiği iki deyim tespit edilmiştir. Bu deyimler, bir kimseye hakaret veya küfür edilirken onu daha fazla aşığılamak, üzmemek için en değer verdiği ve saygı duyduğu kişi olan annesinin hakarete konu edilmesiyle ilgilidir ki bu hoş karşılanmamaktadır:

anama sök- “anama sövmek” (GT 43b-12)

anası yanından 'aybla- “anası tarafından ayıplamak, hakaret etmek, soysuzlukla itham etmek” (ME 90-5)

Ayrıca *Divânü Lügâti't-Türk*'te atasözü olarak geçen şu yapılar da önemlidir.

emiklig uragut kösekçi bolur “Emzikli kadın iştahlı olur.” (DLT I 153-12)

ķanđaş ķuma urur igdiş örü tartar “Baba bir olanlar birbirini çekemedikleri için çok dövüşürler, ana bir kardeşler aralarında sevgi olduğu için birbirine yardım ederler.” (DLT III 382-12)

6. Dolaylı olarak annelik görevini yerine getirmeyle ilgili söz varlığı:

Burada ele alınan sözler, biyolojik annesi olmadığı hâlde anne gibi çocuğun çeşitli ihtiyaçlarını karşılayan kadınlar için kullanılan ifadelerdir:

anala- “annesi gibi görmek, anne olarak kabul etmek” (DLT I 311-1)

awurta “daye, süt nine” (DLT II 144-10, KB 4505)

dada (Far.) “çocuk bakıcısı” (KTS 55)

dâya (Far.) “sütanne, çocuğa bakan dadı, taya” (NF 3-14) ~ **dâye** (Far.) (GT 3a-12, İMS 445b-8, OKTS 107, KE 184v-6)

emzirçi ~ emzürçi “sütanne, sütnine” (TZ 32b, KTS 73)

emüzgen “sütanne” (TKT 32/8b2)

enege “anne, üvey anne” (KE 80v-3)

şam “daye, sütnine” (ETZ 15a)

öz şabile üm (T. + Ar.) “ebe annem, dayem, sütninem” (GT 134a-8)

7. Anne-çocuk ilişkisiyle ilgili söz varlığı:

Anne ve çocuk ilişkisinin ele alındığı bu bölümdeki sözler annenin çocuğuyla ilgili görevleri ve sorumlulukları ile ilgilidir. Doğurulan çocuğu adlandırmada kullanılan sözcükler ile anneye ilişkide çocuğun etken olduğu eylemler çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Bu bağlamda anne-çocuk ilişkisi, annenin çocuğunu beslemesi ve bakımı olmak üzere iki ayrı bölümde ele alınmıştır:

a. Annenin çocuğunu beslemesiyle ilgili söz varlığı:

Annelikle ilgili en temel sorumluluk annenin çocuğunu beslemesidir. Annenin kendisinde var olan biyolojik imkânlarla çocuğunu beslemesini ifade etmek için Eski ve Orta Türkçede şu adlar ve eylemler kullanılmıştır:

ağujluğ er “ağızı, ilk sütü bulunan kişi” (DLT I 146-24)

emçek ~ emcek “meme” (TT 22a, DM 13a, KK 67a, Kİ 11, TZ 10b, EKZ 8/3, CC 48a, ME 85-4, OKTS 130-12, KE 147v-13)

emig ~ emik ~ emük “meme” (EUTS 47, DLT I 72-23, KE 185r-5)

emizmek “emzirmek” (EUTS 48)

emür- “emzirmek” (DLT III 264-12)

emüz- “emzirmek” (DLT III 264-12, OKTS 107, TKT 32/5b3, TZ 55a) ~ **emzir-** (KK 77a) ~ **emzür-** “emzirmek” (TT 38b, Kİ 11) ~ **emdür-** “emzirmek” (Kİ 141, ME 20-2, NF 3-14)

oğuz “ilk süt, ağız” (EUTS 94) ~ **ovuz** “ilk süt” (Kİ 64)

sorıt- “emzirmek” (DLT II 304-8)

süt emiz- “süt emzirmek” (İMS 273b-5)

yüklüg tişi süti “Hamile kadın sütü” (ME 54-3)

b. Annenin çocuk bakımıyla ilgili söz varlığı:

Anne çocuk arasındaki ilişkinin bir diğer ayağını annenin çocuğu uyutması ve vücut bakımını yapması oluşturmaktadır. İncelenilen metinlerde bu görevlerle ilgili şu sözler tespit edilmiştir:

balu balu “ninni” (DLT III 232-20)

bele- “belemek, beşiğe bağlamak, bulaştırmak” (DLT III 270-20)

üгри- “sallamak, beşik sallamak” (DLT I 275-7)

8. İnanışlar ve geleneklerde doğum ve annelikle ilgili söz varlığı:

Kadınlar için önemli ve zor bir olay olan ve sonrasındaki gelişmeler ile toplumsal hayat ve soy devamlılığında önemli bir yeri bulunan annelik kavramı etrafında çeşitli inanış ve gelenekler oluşmuştur. Bu gelenek ve inanışların incelenen metinlerdeki yansımaları ve söz varlığına etkileri şöyledir:

alık- “alçalmak, azmak, bozulmak. Cünüp, aybaşı, lohusa olan kimselerin bakmasından bozulan her şeye de böyle denir.” (DLT I 191-22). Türk geleneklerinde ve İslam inancında lohusa kadınlar kirli sayılmaktadır bu sebeple lohusalığın sona erdiğine inanılan kırkıncı günde kırklama olarak adlandırılan inanış çerçevesinde temizlenmeleri zorunludur (İnan 2010: 73).

Çocuğun doğum şeklinin Türk kültüründe uğur sayıldığını ifade eden sözler de vardır. Şöyle ki **kaplıg oğul** “anası karnında çocuğun bulunduğu torba” sözü uğurlu doğduğuna inanılan çocuklar için kullanılmıştır. Kâşgarlı Mahmut bu sözü “Anne karnında çocuğun içinde bulunduğu torba. Bu, çocukla

beraber doğar; böyle olursa o çocuk uğurlu sayılır ve “kaplığ oğul” denir.” (DLT III 146-18) şeklinde açıklamıştır.

Münyetü'l Guzât'ta yer alan *oğlan toğurabilmes hâtunnıñ boynına assañ yarağay ol kılıç kim ħorâsândın kilmiş bolğay* (MG 90a) ifadesinden anlaşıldığına göre çocuk doğuramayan kadınların boyunlarına Horasan'dan gelmiş bir kılıç asılmasının onların çocuk sahibi olmalarını sağladığına inanılmaktadır.

Doğum sırasında çekilen sancıların hafifletilmesi için doğum yapan kadına hurma verildiği ise *oğlan toğurğu vaqtında ħurma berürler igler asanet bolur* “Çocuk doğacağı zaman hurma verirler, ağrı hafifler.” (OKTS 135) sözlerinden öğrenilmektedir.

Kutadgu Bilig'de yer alan *örün süt bile kirse edğü kılıķ/ ölüm tutmağınça ewürmez yorık* “Eğer iyilik ananın ak sütü ile insanın ruhuna girerse, o kişi ölüncüye kadar doğru yoldan çıkmaz.” (KB- 881) dizelerinde geçen *süt bile kir-* “süt ile girmek” sözünde annenin iyiliğinin, asaletinin, huy ve davranışlarının süt yoluyla çocuğa geçtiği inancı göze çarpmaktadır. Buna göre, iyi huylu ve temiz yaradılışlı bir anne tarafından emzirilen çocuğun içinden iyilik ömür boyu çıkmaz, ne hata yaparsa yapsın sonunda doğru yolu bulur (Anıl 2004: 94, 95).

Kâşgarlı Mahmut'un **tilkü** sözcüğü için verdiği “Tilki, kinaye olarak kız çocuklarına söylenir. Bir kadın doğurduğu zaman ebeden *tilkü mü toğdı azu böri mü?* diye sorarlar; “Tilki mi doğdu yoksa kurt mu?” demektir. Bununla “Kız mı doğdu yoksa oğlan mı?” demek isterler. Kıza aldattığı ve yaltaklandığı için “tilki” denir; erkeğe yiğitliği dolayısıyla “kurt” derler.” (DLT I 429- 13) açıklamasında doğum gerçekleşikten sonra bebeğin cinsiyetini öğrenmeyle ilgili bir âdet de öğrenilmektedir.

Eski Türkler arasında kutsal sayılan Umay Ana çocukları koruyucu ilahe kabul edilirdi; yine baht, talih, devlet Tanrısı olarak da adlandırılırdı (İnayet ve Öger 2009: 1186) . Bu bağlamda Umay'a tapınma dönem metinlerinde de ifade edilen çok eski bir inanış olarak görülmektedir. Kâşgarlı Mahmut bu durumu *umayka tapımsa oğul bolur* “Birisi buna hizmet ederse çocuk doğar. Kadınlar sonu uğur sayarlar.” (DLT I 123-10) biçiminde ifade etmiştir.

Göktürk yazıtlarında geçen *umay teg ögüm katun kutıña* “Umay misali annem Hatun'un kutu sayesinde” (KT D31) ibareleri de Mukaddes Ana olarak kabul edilen Umay ile Hatun arasındaki benzerlik ilişkisini göstermektedir.

İslamî inançlara göre de annelik kutsal sayılmış, ana baba hakkına büyük önem verilmiştir. *Nehcü'l Ferâdis'*te geçen kimi hikâyelerde anne hakkı ve Hz. Muhammed'in anne hakkına verdiği önem vurgulanmıştır. Burada bir örnek olması açısından *İrşâdü'l Mülûk'*te yer alan bir hadise yer verildi: *taķı Nebî ayıttı: kim kim öpse anasının başını ululap ol anasını kaķı çökse anası ileyinde h^vâr kılıp kendüsini taķı anasının haķķını ululap kiçgey şırâtdan yıldırım kibi* "Nebi (as.) dedi ki: Kim annesinin başını yücelterek annesini öpse ve annesinin önünde kendini hor görse, annesinin hakkını yüceltse sırrattan yıldırım gibi geçer." (İMS 81a-3, 4).

Sonuç

Sonuç olarak Eski ve Orta Türkçe dönemi eserlerinde annelik ve onun etrafında gelişmiş söz varlığı toplumsal hayatta anneye verilen değerle orantılı olarak önemli bir yer tutmaktadır. Söz varlığında anneyi aşağılayan veya yeren hiçbir ifadeye rastlanmamış aksine anne *Umay* gibi kutsal varlıklara benzetilerek veya anneye küfretmek çok büyük hakaret sayılarak annenin her zaman saygı duyulan biri olduğu vurgulanmıştır.

Hamilelik ve doğum süreçlerinin mahremiyet boyutu düşünüldüğünde bu konularla ilgili sözlerin Eski ve Orta Türkçe dönemi yazı diline çok fazla yansımamış olacağı düşünülebilir. Zira hamilelik arka planında cinselliği de çağrıştıran bir kavram olduğu için bugün dahi geleneksel hayatın sürdüğü yerlerde toplum içinde gizlenen, utanılan ya da üzerinde çok konuşulmayan bir olgudur (Çetin 2008: 205). Bu bağlamda dönem metinlerinde hamileliği ve hamileyi adlandırmada çok fazla kelimenin kullanılmadığı, olanların da kavramı dolaylı anlatımlarla ifade ettiği görülmektedir.

Anneyi ve annelik görevini yerine getiren kimseleri adlandırmakla ilgili sözlerin metinlerde çokça kullanılması, annelikle ilgili görevlerden, sorumluluklardan bahsedilmesi, ata ana hakkının sıkça vurgulanması, dinî inançlarda ve geleneklerde anneye verilen değerlerin aynı zamanda metinlere de yansımaları eski Türk toplumunda annenin yerini göstermesi bakımından manidardır.

ESER KISALTMALARI

AH: Atebetü'l-Hakâyık

CC: Codex Cumanicus

D: Doğu	KP: Kuanşi im Pusar
DLT: Divânü Lügâti't-Türk	KT: Kök Tigin
DM: Dürretü'l-Mudiyye	KTS: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
EKZ: Ermeni Kıpçakçasıyla Yazılmış Zebur	ME: Mukaddimetü'l-Edeb
ETŞ: Eski Türk Şiiri	MG: Münyetü'l Guzât
ETY: Eski Türk Yazıtları	MM: Mu'înü'l-Mürîd
EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü	NF: Nehcü'l-Ferâdis
GT: Gülistân Tercümesi	OKTS: Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı
IB: İrk Bitig	TDVİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
İMS: İrşâdü'l Mülûk ve's-Selâtîn	TKT: Karahanlı Türkçesi Kur'an Tercümesi
KB: Kutadgu Bilig	TS: Türkçe Sözlük
KE: Kısâsü'l-Enbiyâ	TT: Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî
Kİ: Kitâbü'l-İdrâk	TZ: Tuhfetü'z-Zekiyye
KK: Kavâninü'l-Külliyye	
KMES: Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semarkandî	

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan (1989), "Kavram alanı-kelime ailesi ilişkileri ve Türk yazı dilinin eskiliği üzerine", *TDAY Belleten 1971*, TDK Yay., Ankara, s. 253-262.
- AL-TURK, Gulhan (2006), *Et-Tuhfetü'z-zekiyye fi'l-Lugati't Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- ANIL, Adile Yılmaz (2004), "Kutadgu Bilig'de Kadın", *Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, S. 32, Kış, s. 91-99.
- ARAT, Reşid Rahmeti (2006), *Kutadgu Bilig, Metin-Tercüme-Dizin*, Kabcacı Yay., İstanbul.

- ARAT, Reşid Rahmeti (1991), *Eski Türk Şiiri*, TTK Yay., Ankara.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1992), *Edib Ahmed Mahmud Yügneki, Atebetü'l-Hakayık*, Türk Dili Kurumu Yay., Ankara.
- ARIKAN, İbrahim (2006), *Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur (Metin-Dizin)*, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış yüksek Lisans Tezi, Gaziantep.
- ATA, Aysu (1997), *Kısâsü'l-Enbiyâ, Giriş, Metin Tıpkıbasım, I. C.*, TDK Yay., Ankara.
- ATA, Aysu (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)-Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, TDK Yay., Ankara.
- ATALAY, Besim (1998-1999), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, I-II-III-IV C.*, TDK Yay., Ankara.
- BOROVKOV, A. K. (2002), *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, (Ruşadan Çevirenler) Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu, TDK Yay., Ankara.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1931), *Abu-Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, Evkaf Matbaası, İstanbul.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. baskı, Enderun Yay., İstanbul.
- ÇETİN, Engin (2008), 'Türkçede Gebelere Ad Verme Yolları', *Turkish Studies*, Vol. 3/3, Spring, s. 189-211.
- ÇETİN, Engin (2009), "Orhon Yazıtlarında 'İtaat' Kavramı", *Turkish Studies*, Vol. 4/8, Fall, s. 826-837.
- ECKMANN, János (2004), *Nehcü'l-Ferâdis-Cennetlerin Açık Yolu I-II*, (yay. haz.) Semih Tezcan, Hamza Zülfikar), TDK Yay., Ankara.
- GRØNBECH, Kaare (1936), *Codex Cumanicus*, cod. Marc Lat. DXLIX in Facsimile herausgegeben, mit einer Einleitung von K. Grønbech, I, Kopenhagen.
- GRØNBECH, Kaare (1942), *Komanisches Wörterbuch, Türkischer wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen.
- İNAN, Rukiye Aysun (2010), *Türk Halk İnanışlarında Kadın Algılamaları*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- İNAYET, Alimcan, Adem Öger (2009), "Uygur Türklerinin Mitolojik, Dinî ve Tarihî Kadın Kahramanları Üzerine", *Turkish Studies*, Vol. 4-3, Spring.
- İslam Ansiklopedisi* (2002), 26. C., Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul.

- KARAHAN, Akartürk (2006), "Tarihî Türk Dilinin Söz Varlığına Katkılar: Kadınla İlgili Kelimeler Üzerine", *Bilkent Üniversitesi I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara, s. 1-12.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1968), "Seyf-i Sarâyî'nin Gülistan Tercümesinin Dil Hususiyetleri", *Türkiyat Mecmuası*, S. XV. s. 75-126.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1989), *Seyf-i Sarâyî, Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî)*, TDK Yay., Ankara.
- ORKUN, H. Namık (1994), *Eski Türk Yazıtları*, 3. baskı, TDK Yay., Ankara.
- ÖZKAN, Abdurrahman (1994), *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- TEKİN, Şinasi (1960), *Uygurca Metinler I-Kuanşi im Pusar*, Atatürk Üniv. Yay., Erzurum.
- TEKİN, Talat (2006), *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., 2. baskı, Ankara.
- TEKİN, Talat (2004), *İrk Bitig*, Öncü Kitap, Ankara.
- TOPARLI, Recep (1993), *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*, TDK Yay., Ankara.
- TOPARLI, Recep (1988), "El-Kavaninü'l Killiye li-Zabti'l-lugati't-Türkiyye (Şekil Bilgisi Özellikleri-İndeks)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat, s. 143-196.
- TOPARLI, Recep (1992), *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*, TDK Yay., Ankara.
- TOPARLI, Recep, M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık (2000), *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*, TDK Yay., Ankara.
- TOPARLI, Recep (1999), *El-Kavânnü'l Killiye li-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye*, TDK Yay., Ankara.
- TOPARLI, Recep, Hanifi Vural, Recep Karaatlı (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- TOPARLI, Recep, Mustafa Argunşah (2008), *Mu'înü'l-Mürîd*, TDK Yay., Ankara.
- Türkçe Sözlük* (2005), 10. baskı, TDK Yay., Ankara.
- UĞURLU, Mustafa (1987), *Münyetü'l-Guzât*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
- YÜCE, Nuri (1993), *Mukaddimetü'l-Edeb*, TDK Yay., Ankara.

WORDS EMERGED FROM THE CONCEPT OF MOTHERHOOD IN OLD AND MIDDLE TURKISH*

© Nurhan GÜNER^a

Abstract

The semantic field is defined in the synonyms, in which the related and closely related concepts are in. Semantic field studies also help to identify the language material related to a certain area and to illuminate the lifestyle of the users of a language and the world of emotions and thoughts. When the social and political lives of the ancient Turks are examined, women have a very important position both in the government and daily life. This situation is also reflected in the historical vocabulary of Turkish and the concept of women has taken its place in the language with a very rich vocabulary. In this vocabulary, there are words that express the position of women in political, social or legal aspects and there is a wide vocabulary developed from her maternity feature. In this article, words related to the concept of motherhood, which has an important place in the social life of the old Turks and thus in the vocabulary, have been determined and classified by the works of the Old (Orkhon, Uighur) and Middle Turkish (Karakhanid, Khwarazm and Kipchak) period. Firstly, the words referring to the mother directly and indirectly are included. Being a mother is a process that begins with pregnancy. To occur the pregnancy, the woman should be fertile. In this study, the names, verbs and changes in the mother's body during pregnancy are determined. The words related birth, puerperium, giving a birth and

* This article is reviewed and improved version of the report which has been presented verbally in the VII. *International Turkish Language Congress* organized by the *Turkish Language Association* between 24-28 September 2012.

^aPhD., Ministry of National Education, nurhanguner@yahoo.com.tr

assisting at childbirth are also considered within this semantic concept. There are important words in the period's texts about the mother's feeding her baby, infant care, beliefs and traditions about pregnancy and childbirth. Maternity, which is reflected in proverbs and idioms, is seen as a valuable kinship institution among the old Turks. For example, direct and indirect expressions were used to name the mother. These words, which reflect the closest kinship vocabulary were also used by others to call the mother, mostly formed by the mother's child. There were also words used for naming the mother by other people. In these statements, it is seen that more women are fulfilled their motherhood. Also, in the case of a word that calls the mother indirectly, indirect nouns depicting the state of a woman with a child are used to refer to a mother's name by a child other than her child without expressing a kinship. These words, which are less used and have a depiction meaning than direct nouns, are not included in the texts of Gokturk and Uighur period.

As a result, in the works of the Old and Middle Turkish period motherhood and the vocabulary developed around it have an important place in the social life when considered the value given to the mother. There were no expressions which insult or fell the mother in the vocabulary. On the contrary, the mother is likened to sacred beings. Or swearing the mother is considered a very big insult and the respect to the mother is always emphasized.

When we consider the privacy dimension of pregnancy and birth processes, it is natural to think that the words about these issues will not be reflected much in the language of Old and Middle Turkish. Because it is a concept that evokes sexuality in the background of pregnancy, it is a phenomenon that is hidden in society, shameful or not spoken too much in places where traditional life continues today. In this context, we see that too many words were not used in term texts to describe pregnancy and pregnant, and those who expressed it in indirect narratives.

However, the words about naming the enlightened mother and the mothers who used to perform the task of motherhood were widely used in spoken language they weren't widely used in the texts. In these works, especially responsibilities related to motherhood are mentioned; the right of parents is frequently emphasized, the value of the mother in religious beliefs and traditions is mentioned. The reflection of all these values in the historical texts of Turkish is significant, in terms of depicting the mother's place in the old Turkish society.

Outlined in the study can be shown as follows: 1. The vocabulary for naming the mother: 1a. The Vocabulary that directly names the mother, 1b. The Vocabulary that indirectly names the mother, 2. The vocabulary about pregnancy. 3. The vocabulary about motherhood because of relativeness. 4. The Vocabulary about the process of becoming a mother, 5. The Vocabulary related about the birth, 6. The vocabulary about the puerperium, 7. The vocabulary about the fertility and infertility used for women, 8. Vocabulary related to motherhood through kinship, 9. The vocabulary about getting a social status through motherhood, 10. Words about motherhood in idioms and proverbs, 11. The Vocabulary about mother-child relationship, 12. Words about birth and motherhood in beliefs and traditions.

Keywords: Turkish Language, Motherhood, Pregnancy, Old Turkish, Middle Turkish.

III. MURAT DÖNEMİNDE EŞKIYA SUHTELERLE YAPILAN MÜZAKERE ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

© Savaş YILMAZ^a

Öz

III. Murat döneminde suhte eşkıyalar, güç merkezi haline gelerek devletle müzakere yapmışlardı. Bu durum reâyâ üzerinde olumsuzluklara sebep olmuştu. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kanun-ı Kadimin bozulması, devlet kurumlarında bozulmalar meydana getirmişti. Eğitim-öğretim kurumu medreselerde bozulmalar meydana gelmişti. Medreselerde iyi tahsil görmeden mezun olan öğrencilerden (suhte/softa) bazıları, işsiz güçsüz olmaları nedeniyle, devletin de iç ve dış sorunlarla uğraşmasını fırsat bilerek güvenliğin zor sağlandığı köylere girerek köylülere çeşitli zulümler yapmışlardı. Gruplar halinde gezip köyler basarak köylülere çeşitli zulümler yapan eşkıya suhtelere karşı köylüler; gerek taşradaki ehl-i örf ile ehl-i şer'e, gerekse merkezi yönetime arz-ı hallerle durumlarını arz etmişlerdi.

III. Murat, devletin içerisinde bulunduğu koşulları da göz önüne alarak eşkıya suhte temsilcileri ile bir araya gelinip bu sorunun müzakere yoluyla çözümü için gayret sarf etmişti. Devletin, eşkıya suhteleri muhatap alması, bunların varlığını tanınması anlamına gelmekteydi. Buna rağmen merkezi yönetim, siyasi saiklerle hareket etmeyen eşkıya suhtelerle anlaşma yollarını arayarak bu sorunu ortada kaldırmayı amaçlamıştı. Merkezî yönetim, sorunun çözümünde ya güvenlikçi ya da barışçıl yöntemlerle hareket etmiş; ancak, sorunu tamamen ortadan kaldırmaya yönelik tedbirler almamıştı. Şöyle ki, sorunun ana kaynağını oluşturan medreselerin ıslahı yönünde ciddi tedbirler alarak medreseleri ıslah edip eğitim-öğretim programlarını yenileyememişti.

III. Murat'ın, eşkıya suhtelere müzakereci yaklaşımı ve genel af ilan etmesi sorunun çözümünde muvaffakiyet sağlamadığı gibi eşkıya suhtelerin zulümleri, taşradaki ehl-i örf ve ehl-i şer' ile reâyâ üzerinde baskı oluşturarak XVII. ikinci yarısına kadar da sürmüştü.

^a Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, syilmaz3840@hotmail.com

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi ve Sanatları, Osmanlı Devleti, Medrese, Eşkiya, Suhte, Müzakere, Merkezi Yönetim.

Giriş

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'ni uğraştıran olaylar arasında; devletin içine düştüğü buhranlı dönemde patlak veren şaki/eşkiya suhte isyanları gelmekteydi. Suhte isyanları araştırmacılar tarafından ele alınıp incelenmiş olsa da bu incelemelerde asker kaçkınları ile suhtelerin iş birliği ve yapmış oldukları isyanlar ile işlemiş oldukları suçlar ele alınıp incelenmiştir. Şöyle ki; Ensar Köse "İçel Sancağında Kargaşa: Suhte Fesadı (1576-1606)"¹ ile Süleyman Demirci - Hasan Arslan tarafından; Maraş Eyâleti'ndeki Eşkiyalık (1590-1750)² örneklerinde olduğu gibi kimi araştırmacılar eşkiya suhtelerin asker kaçkınlarıyla işbirliği yapmalarını bölgesel olarak araştırmışlardı. Ancak eşkiya suhte isyanlarının neden meydana geldiği, medreselerin eşkiya suhtelerin ortaya çıkmasındaki yeri ve önemi üzerinde ayrıntılı durulmadığı görülmüştür. Araştırmacılar tarafından medreselerin bozulması, suhte isyanlarıyla doğrudan ilişkilendirilmediği için suhte isyanlarına giden yollar ve eşkiya suhtelerle yapılan müzakere maddeleri üzerinde ayrıntılı durulup irdelenmemiştir. Ayrıca, merkezi yönetimin eşkiya suhtelerin işledikleri suçları görmezden gelerek bunlarla bir araya gelip sorunu müzakere edip genel af çıkarması, genel hatlarıyla bazı araştırmacılar tarafından ele alınmasına rağmen bu konu üzerinde ciddi bir şekilde durulmamış olması da makalenin gerekçesini oluşturmuştur.

Suhtelerin ilk isyan hareketleri; Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) son zamanlarında ortaya çıkmış oğlu II. Selim (1566-1574) ile torunu III. Murat (1574-1595) dönemlerinde hız kazanmıştı. III. Mehmet (1595-1603) döneminde ise suhte isyanlarının Anadolu'yu özellikle Orta ve Batı Anadolu'yu yangın

¹ Ensar Köse, İçel Sancağında Kargaşa: Suhte Fesadı (1576-1606), Çukurova Araştırmaları Dergisi, Cilt 3, Sayı 1, Adana 2017, s. 22.

² Süleyman Demirci – Hasan Arslan, Osmanlı Türkiye'sinde Bazı Aşiret, Cemaat ve Taifelerin Eşkiyalık Faaliyetleri Ve Bunların Merkez-Taşra Yazışmalarındaki Yansımaları: Maraş Eyâlet Örneği (1570-1750), Turkish Studies- İnternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/3, Summer 2012, p. 887-914 Ankara, s. 888.

yerine çevirdiği, alınan bütün güvenlikçi yaklaşımlara rağmen bu gailenin I. Ahmet (1603-1617) döneminde kontrol altına alındığı bilinmektedir.³

Makalemizde tarihsel süreç içerisinde eşkıya suhtelerinin zulümlerinden ziyade neden merkezi yönetimin bunlarla müzakere yapma gereği duyduğu, müzakere maddelerinin irdelenmesiyle eşkıya suhtelerinin nasıl bir konuma gelmiş oldukları hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca suhte eşkıyalarının zulümlerinden ve işlemiş oldukları suçlardan ziyade medrese talebelerinin neden böyle kanunsuzluklara karışarak suç işlemiş oldukları, medreselerin aslı fonksiyonlarını yitirmelerinin bu gailede/olayda yeri ve önemi üzerinde durulmuştur. Daha da önemlisi Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılın ikinci yarısında içerisinde bulunduğu haricî (devletlerarası sorunlar) ve dâhilî (sosyo-ekonomik sorunlar), durumun bu isyanın ortaya çıkmasındaki rolüne değinilmiştir.

A. XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Eşkîya Suhtelerin Ortaya Çıkış ve Yayılış Nedenleri

XVI. yüzyılın ikinci yarısında suhte isyanlarının devleti ciddi manada meşgul etmiş olduğu, bu isyan fitilinin; "Kanuni'nin son yıllarında başlayıp yarım asır devam ettiği..."⁴ bilinmektedir. Suhte isyanlarının çıkış nedenlerine değinmeden önce, konunun daha iyi anlaşılması için medreselerin doğuşu ve buradaki eğitim-öğretim faaliyetleri hakkında bahsetmek gerekmektedir. Şöyle ki; medreselerin doğuşu hakkında tam bilgi sahibi olunmamasına rağmen X. ve XI. yüzyılda İran ile Türkistan'da medreselerin ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Tarihsel süreç içerisinde gelişimini tamamlayan medreseler, Osmanlı Devleti'nin kurulmasıyla birlikte devlet kurumları arasında yerini alarak Türk eğitim-öğretim sisteminin temelini oluşturmuştu.⁵ Osmanlı Devleti'nde ilk medrese Orhan Bey zamanında H. 731 (1330 M.) tarihinde İznik'te kurulmuştu. Bu medreseye Şerefüeddin Davud-i Kayserî hoca olarak atanmıştı.⁶ Orhan Bey, daha beylik döneminde medrese kurarak yeni

³ Efkân Uzun, "Osmanlı Ülkesinde Görülen İsyân ve Eşkîyalık Olayları Karşısında Alınan Bazı Tedbirler Hakkında Bir Değerlendirme", TÜBAR, Cilt : 1, sayı: 25, 2009. s. 189.

⁴ Mustafa Cezar, Osmanlı Tarihinde Levendler, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yay., İstanbul 1965, s. 198.

⁵ Jane Hathaway, Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları, Çeviren: Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 152

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, TTK Yay., Ankara 1988, s. 1.

kurulmakta olan devletin inkişafında ilmin ne kadar önemli olduğunu göstermiştir.

Osmanlı Devleti'nde, medreselerin varlıklarını devam ettirip devlet ve millet hayatına katkılar sağlamaları için bir gelir tahsis edilmişti. Yunus Koç ise; medreselerin var olmasında, vakıfların hayati öneme sahip olduğunu belirtmektedir.⁷ Bu bağlamda; Bursa'da kurulmuş medreselerin, vakıflarda elde edilen gelirlerle varlığını sürdürdüğüne dair; "bu medreselerin vakıf gelirlerini, müderrislere verilen ücretleri, medreselerin yakacak masraflarını (odun), yiyecek giderlerinden yağ, pirinç, ekmek ile öğrencilere ve görevlilere verilen fodule, çorba tası sayısı, hangi vakıflardan bu medreselere ne kadar vakıf payı"⁸ bilgisi bulunmaktadır. Bu örneklem üzerinde; medreselerin varlıklarını idame ettirmeleri için bir gelirlerinin olduğu ve bu gelirlerin mütevellî heyeti tarafından denetlenerek herhangi bir yolsuzluğa ve usulsüz harcamaya cevaz verilmediği anlaşılmaktadır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan eşkıya suhte isyanlarının daha iyi anlaşılması için Osmanlı medreselerindeki eğitim sisteminin de bilinmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Osmanlı medreselerindeki eğitim ve öğretim sisteminin nirengi noktasını; hoca ile suhtenin belli bir disiplin dâhilinde çalışmaları oluşturmaktaydı. Hocanın kontrolünde çalışmasını sürdüren suhteler, hocalarının olur vermeleriyle beraber icâzet*alırlardı. Böylece suhtelerin artık bir alanda uzmanlaşmış olduğu anlaşılırdı. Osmanlı Devleti'nde medreselerin adlandırılmasında buralarda görevli hocaların gündelikleri: yirmi, otuz, kırk, elli⁹ ile altmış ve yüz akçe medreseler"¹⁰ olarak isimlendirilmesinde belirleyici olmuştur. Belli bir plan ve program ile müfredat dâhilinde varlığını devam ettiren medreselerin sistemli ve düzenli bir yapıya kavuşmaları; Fatih Sultan Mehmet zamanında kurulan Sahn-ı Seman Medreseleriyle olmuştur.¹¹

⁷ Yunus Koç, XVI. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Suhte Olayları, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Ankara 2013, s. 151.

***İcâzet:** 1. Kelime mânâsı "izin"dir. Eskiden medrese tahsilini bitirenlere bugünkü "diploma aldı" denir ve kendilerine "mücaz" adı verilirdi. (Bkz. Medrese) Ayrıntılı bilgi için; Mehmet Ali Ünal, Paradigma Osmanlı Tarihi Sözlüğü, Paradigma Yay., İstanbul 2011, s. 399.

⁸ Kamil Şahin, Osmanlı Dönemi Bursa Medreseleri Defteri, XIII. Türk Tarih Kongresi, III. Cilt – III. Kısım, TTK Yay. Ankara 2002, s. 1513.

⁹ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 11.

¹⁰ J. Hathaway, a.g.e., s. 153.

¹¹ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 2.

XVI. yüzyıla gelindiğinde kendi iç disiplinini oluşturarak varlığını devam ettiren medreselerde; bu yüzyılda aklî ilimlerin ihmal edilmesi¹² bunun yerine naklî ilimlere yer verilmesi, medreselerde eğitim-öğretimin çağın gereklerine göre yapılamayışı gibi sebeplerden medreselerde bozulma ve yozlaşma başlamıştı. Medreselerdeki bozulmanın asıl sebeplerini iki kategoride sınıflayabiliriz: Birincisi; genel sebepler olup bunu da kendi arasında şu şekilde sınıflayabiliriz: “a) Nüfus Artışı b) Askeri Sistemdeki Değişiklik c) Devlet Müesseselerindeki Bozukluklar d) Malî Buhran e) Celâli Fetreti f) Ulemâzâdegân Sınıfının doğuşudur. İkinci sebep ise; medreselerin kendi bünyesinden kaynaklanan sebepler olarak belirtilip bunu da kendi arasında şu şekilde: a) Öğretim Alanında Bozukluk b) Müderrislerin Atanma ve Ders Verme Yönteminin Bozulması c) Medrese Talebelerinde Disiplinin Bozulması”¹³ belirtebiliriz. Yukarıda belirtilen sebeplerden daha da önemlisi medreselere rüşvet ve iltimasın girmesi, hak etmeyen talebelere müderrisliklerin verilmesi, ilmin ön planda olması gereken medreselerde kanun ve nizama uyulmadan¹⁴ öğrencilerin mezun edilmesi gibi sebepler medreselerin bozulmasında belirleyici faktörler olmuştu. Bu sebeplerle beraber XVI. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde devlet refleksinin zayıflayıp Kanûn-i Kadîm’in bozulması¹⁵ devletin bütün alanlarında olduğu gibi medreselerin bozulmasında da belirleyici ana unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu bozulmayı önlemek için III. Murat, 1 Şubat 1576 tarihinde bir ferman yayınlayıp medreselerdeki bozulmanın ıslahı hakkında; İstanbul, Edirne ve Bursa kadılıkları ile buralarda bulunan müderrislere gerekli çalışmaları yapmalarını emretmişti. Fermanda; medrese talebelerinin hak etmeden hızlı bir şekilde danişmendlik derecesine çıkmaları eleştirilerek acil önlem alınması gerektiği belirtilmişti. Hak etmeden mezun olan niteliksiz talebeler yüzünden kadılık ve müderrislik makamı üzerinde olumsuzluklar meydana geldiği, liyakatin esas ölçü olması gerektiği ve buna göre davranılması gerektiğini taşradaki kadılara ve müderrislere emretmişti.¹⁶ III. Murat ülke genelinde medreselerin yeniden Fatih devrindeki durumlarına gelip ilim merkezi haline

¹² M. Cezar, a.g.e., s. 209.

¹³ Mefail Hızlı, Osmanlı Medreselerinde Bozulma, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Sayı: 6, İstanbul 1994, s. 77.

¹⁴ Muhammed Şevki Aydın, Medreselerin Gerileyişi Üzerine, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Kayseri 1987, s. 335.

¹⁵ Mehmet Öz, Kanûn-i Kadîmin Peşinde Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları, Dergâh Yay., İstanbul 2010, s. 79.

¹⁶ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 13.

gelmeleri için 2 Şaban 985 (15 Ekim 1577) tarihinde bir hatt-ı hümayun yayınlamıştı.¹⁷ Yayımlanan ferman ve hatt-ı hümayunun özü taşradaki yetkililer tarafından kavranamadığından ya da medreselerin bozulmasının önü alınamamıştı. Kendini çağın ve zamanın gereklerine göre yenileyemeyen medreseler zamanla ilmiye sınıfında yaşanan sorunların kaynağı haline gelmişti.

Medreselerin bozulmasının ardında XVI. yüzyılın ikinci yarısında devleti ciddi manada uğraştıran eşkıya suhte isyanlarının çıkmasında; medrese önlere oldukça fazla suhtelerin/öğrencilerin birikmesi,¹⁸ medreselere aşırı ilginin olması etkili olmuştu. Medreselere ilginin oldukça fazla olmasında ise; ilmiye mensuplarının iyi yaşam koşullarına sahip olmaları belirleyici olmuştu. Ayrıca tebaanın ekonomik durumunun iyi olmayışı, medreselere aşırı talep olmasının ana nedenleri arasında gösterilmektedir.¹⁹ Bütün zorluklara rağmen medreselerde tahsil gören suhtelerin mezun olduktan sonra iş bulamayışları ve devlet tarafından kendilerine iş güvencesinin verilmeyişi²⁰ ve mezun olan suhtelerin maddi yönden sıkıntılar yaşamaları²¹ isyanın sebepleri arasındaydı. Ayrıca suhtelerden işsizler topluluğunun oluşması; devletin, medreseleri günün ihtiyaçlarına göre ıslah edemeyişi, her geçen yıl buralardan mezun suhte sayısının artması, suhtelerin karşı karşıya kaldıkları haksız uygulamalar, menfaatlerine ters düşen çeşitli iş ve işlemler²² karşısında birlikte hareket etmeleri, eşkıya suhte isyanını ortaya çıkarmıştı. Ülke içerisinde bu olumsuz gelişmelerin yanı sıra, yıllardır süregelen savaşların Osmanlı malî, idarî ve siyasî yapısı üzerinde meydana getirdiği olumsuz gelişmeler²³ bu gaileyi ortaya çıkaran sebepler arasındaydı.

Suhte isyanlarının yayılmasında etkili ana unsur ise; medrese talebelerinin bu cürümlerinin²⁴ özellikle ilmiye sınıfında yer alan ehl-i şer'in (kadı ve naiplerin), bunları desteklemeleri neden olmuştur.²⁵ Bu sebeplerin yanı

¹⁷ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 70-71.

¹⁸ Y. Koç, a.g.m., s. 152.

¹⁹ Mustafa Akdağ, Celâli İsyânlarının Başlaması, DTCF Dergisi, Ankara 1946, Sayı: 1, s. 31-33.

²⁰ Surayıya Faroqhi, Devletle Başa Çıkmak (Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasal Çatışmalar ve Suç 1550-1720), Çeviri: Hamide Koyukan Bejsovec, Alfa Yay., İstanbul 2016, s. 145

²¹ Karen Barkey, Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezleşmesi, Çeviren: Zeynep Altok, I. Baskı, Türk Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.162.

²² M. Cezar, a.g.e., s. 196-199.

²³ Y. Koç, a.g.m., s. 150.

²⁴ S. Faroqhi, a.g.e., s. 146.

²⁵ M. Akdağ, Celâli İsyânlarının Başlaması, s. 35.

sıra ehl-i örf ile ehl-i şer'in görevlerini suiistimal ederek tebaaya zulüm yapmaları,²⁶ onlardan ağır vergiler almaları, ehl-i örf ile ehl-i şer'e karşı tebaanın, eşkıya suhteleri desteklemelerine sebep olmuştur. Bu nedenler eşkıya suhte isyanının önlenememesinde ve bu isyanın körüklenerek ülkeyi yangın yerine çevirmesinde oldukça önemli bir yere sahip olmuştur.

Bu isyan hareketi, en çok tebaanın devlete karşı hoşnutsuzluğunun yoğun olarak yaşandığı yerlerde; "Isparta, Denizli, Alâiye, Antalya, Muğla, Aydın ve İzmir'de"²⁷ karşımıza çıkmakla beraber aslında suhtelerin Anadolu'daki faaliyet sahaları; İskenderun Körfezi'nden Giresun'a çizilen düz çizginin batısında kalan yerler şeklinde belirtilebilir.²⁸ Eşkîya suhteler daha çok Türk nüfusunun yoğun olduğu yerlerde etkili olmakla beraber Üsküp, Gümülcine, Silivri taraflarında da varlıklarını göstermişlerdir. Ancak buralarda Anadolu'daki gibi etkili olamadıkları da bilinmektedir. Bu durumun asıl nedeni ise buralarda Türkmen'lerin daha az nüfusa sahip olmalarıydı. Ancak eşkıya suhtelerin Anadolu'da ve Rumeli'de aynı zamanda isyan etmeleri dikkat çekmektedir. Bu durumun sebebi ise eşkıya suhteler arasında güçlü bir iletişim bağının olmasından kaynaklanmıştır.²⁹ Eşkîya suhtelerin mühimme defterlerinde görülen hükümlere göre özellikle 1580'li yıllardan itibaren çeteler oluşturarak eşkıyalık yaptıkları bilinmektedir.³⁰

B. Osmanlı Devleti'nin Eşkîya Suhteleriyle Yapmış Olduğu Müzakerenin Değerlendirilmesi

XVI. yüzyılın ikinci yarısında yetkililer bir taraftan eşkıya suhtelerle mücadele ederken diğer taraftan da bunlarla müzakere yollarını arayıp ülkeyi bu gaileden kurtarmak için bazı girişimlerde bulunmuştu. Medreselerin bozulmasıyla niteliksiz bir şekilde mezun olan sùhteler, eşkıyalarla işbirliği yapıp asayişin daha zayıf olduğu köylere girerek köylülere çeşitli zulümler yapmışlardı. Medreselerden niteliksiz bir şekilde mezun olup iş bulamayan ya

²⁶ Savaş Yılmaz, III. Murat Döneminde Divân-ı Hümâyûn Gündeminde Osmanlı Köyü ve Köylüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017, s. 247.

²⁷ Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyancıları", Yapı Kredi Yay., II. Baskı, İstanbul 2013, s. 271.

²⁸ M. Cezar, a.g.e., s. 200.

²⁹ Mustafa Akdağ, Medreseli İsyancıları, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 1-4, İstanbul 1949, s. 361-362.

³⁰ Sam White, Osmanlı'da İsyancı İklimi (Erken Modern Dönemde Celâli İsyancıları), Çev.: Nurettin Elhüseyn, Alfa Yay., İstanbul 2013. s. 115.

da tahsil gören sûhteler, sosyo-ekonomik yapının bozulması, rüşvetin, yolsuzluğun artması, kırsalda can, mal ve ırz güvenliğinin sağlanamaması sonucunda levend ve sarıca eşkiyalarıyla işbirliği yaparak bu zaman aralığında tebaaya özellikle de köylülere zulüm yapmışlardı. Devlet bu eşkiya suhtelere karşı almış olduğu önlemlere ve vermiş olduğu bütün mücadelelere rağmen sûhteleri ıslah etmekte oldukça zorlanmıştı. Kanlı bir şekilde devam eden çatışmaların, devlet için ciddi sorunlar yarattığını gören idareciler, eşkiya sûhtelerle anlaşmanın yollarını aramıştı.³¹ III. Murat, dedesi Kanuni ile babası II. Selim'in aksine eşkiya suhtelerle mücadelede sert tedbirler almasının yanı sıra onlarla anlaşma yollarını da aramıştı.³² Şöyle ki İstanbul'a, eşkiya sûhtelerin temsilcileri davet edilip sorunun çözüme kavuşturulması için çalışılmıştı.³³ Bu bağlamda devlet temsilcileri ile eşkiya sûhte temsilcileri bir araya gelerek sorunun çözümü için bir karara varmışlardı. Yapılan müzakereler sonucunda: "...Taife-i mezbûrenin kendi hallerinde olup kimseye zarar ve ziyanları yok iken bazı eşkiya bu vecihle sûhte nâmına gezüp fesat ve şenaat etmekle cümlesine sirayet edüp bu bahane ile nice talebe katlolunup ve sûhte taifesini tutanlara dirlik vaad olmuştur, deyü cürmü olmayıp kendi hallerinde olanları sancakbeyleri, subaşları ve gayrıları tutup başlarını kesüp ve geru eşkiya ele girmeyüp mâbeynde mazlumlar telef olup ve akvam ve akrabalarına yataksuz deyü ehl-i örf yapuşup bu sebepten kendi halinde olan sûhte taifesi dahi terk-i vatan edüp tahsilden kalup ve Müslümanlar ihtiyaten evlâdını mektebe vermezler olup bu hal de inkıraz-ı ilme sebep olmuştur. Eğer eyu olanları kemakân şugullarında olup, cürmü olanlarının dahi şimdiye değin vâki olan cerayimleri affolunursa ve her birimiz nasb olup, dânişmend olduğumuzda câme-bahâlân için biner akçe verilüp ve nevbet-i nekahetle mülâzim olursak her birimiz hemşehrilerimizi gereği gibi zapt edüp birimizin hemşehrisi fesat ederse on bir hemşehri ittifak edüp Bilâd-ı Selâse³⁴ de vâki olan imaretlere komayup ehl-i fesadı bulup ele vermeğe sâyederiz."³⁵ şeklindeki on iki sûhte temsilcisinin teklifleri devlet görevlileri tarafından tarafından kabul edilmişti.

III. Murat zamanında suhtelerin güçlenerek İstanbul'a kadar korku salmaları bu sorun hakkında bir şeyler yapılması gerektiği ortaya koymuştu.

³¹ S. Yılmaz, a.g.t., s. 203.

³² M. Akdağ, Celâli İsyânlarının Başlaması, s. 34.

³³ S. Yılmaz, a.g.t., s. 203.

³⁴ **Bilâd-ı Selâse**: Eskiden İstanbul, Edirne ve Bursa hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Mehmet Zeki Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. I., M.E.B Yay., İstanbul 1946, s. 233.

³⁵ M. Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyânları", s. 246.

Osmanlı – İran savaşlarının patlak vermesinden de suhtelere yönelik genel affın çıkarılıp bunlarla anlaşmanın yolları aranmıştı.³⁶ Merkezi yönetimin, suhtelerle müzakere etmesinde bu amiller etkili olurken suhtelerin müzakere masasına oturmalarında; eşkıya suhtelerin bir hak arayış içerisinde bulunmalarından ziyade varlıklarının ve taleplerinin devlet tarafından kabul edilmesinin ön plana çıktığı müzakere maddelerinde görülmektedir. Buna rağmen devletin içine düştüğü acziyeti gören suhteler, belli bir disiplin içinde bölükler halinde ve her bölüğün başındaki “Baş ve Buğ” emrinde olacak şekilde kanunsuzluk yapmalarına rağmen devletin siyasi varlığına başkaldırmamışlardır.³⁷ Eşkîya suhtelerin gündelik hayatlarını tanzim edişlerinde bazı kanunsuz işlere karışmalarında yaşanan olumsuzlukların etkili olduğunu anlaşma metnine yazdırıp imzalatmalarında bu süreçte devletin kusurlu olduğunu kabul ettirmişlerdir. Böyle bir güce sahip olan eşkıya suhtelerin, siyasi mahiyette bir isyan hareketine kalkışmayışları ise dikkate şayandır. Eşkîya suhtelerin böyle bir suça karışmadıkları gibi devlet memuru (ehl-i şer) olma talepleri aslında onların devletin mukaddesatına zarar vermek istemediklerini göstermektedir. Buna rağmen nizamsızlığı ve kanunsuzluğu yol tutan eşkıya suhteler, devletin enerjisini olumsuz yönde harcamalarına sebep olarak bir dönem, özellikle köylerde zulüm yaparak huzur ve asayişin bozulmasında etkili olarak suç işlemişlerdir.

Müzakerenin içeriğine bakıldığında; suhte temsilcileri eşkıyalık olaylarında, bazı eşkıyaların suhteler gibi davranarak tebaaya zulüm yapmış olduklarını bu yüzden masum bazı suhtelerin öldürüldüklerini, devlet görevlilerinin suhteleri yakalayıp öldürenlere ödül verileceğini duyurmalarıyla suhtelerin haksız yere öldürülmüş olduklarını açıklamışlardır. Suhte temsilcileri kendi arkadaşlarının mağdur edildikleri gibi akrabalarının da haksızlığa uğratılmış olduklarını bu sebepten tebaanın çocuklarını medreseye göndermekten imtina etmiş olduklarını bunun sonucunda ise ilim hayatının çöküşe girmiş olduğunu, yapılan zulümde ise ehl-i örf ile ehl-i şer’in (devlet memurları), etkili olduğunu merkezi yönetim temsilcilerine kabul ettirmişlerdir. Bu şekilde nakipler ilmi hayatın bozulup suhtelerin zulme uğramasında bazı devlet görevlilerini sorumlu tutmuşlardır. Nakipler eşkıyalık olaylarında suhtelerin suçlarının olmadığını suhtelere taşrada devlet memurlarının haksızlık yapmalarından dolayı bu olayların yaşanmış olduğunu devlet yetkilerine kabul ettirmişlerdir. Bütün bunlara rağmen eşkıyalık olaylarına

³⁶ K. Barkey, a.g.e., s. 167.

³⁷ M. Akdağ, Celali İsyanlarının Başlaması, s. 34.

karişmiş bazı eşkıya suhteler için ise; bunların suçlarının affedilip suhtelerin göreve başlamaları için gerekli adımların atılması gerektiğini ve yapılan müzakere neticesinde buna rağmen eşkıyalığa devam eden suhteler olursa kendilerinin bunlara karşı mücadele edeceklerini de devlet görevlilerine belirtmişlerdi. Bu müzakere maddeleri ve eşkıya suhteler adına devlet yetkilileri ile konuyu müzakere eden nakiplerin muhatap alınması devlet tarafından bunların gücünün kabul edildiği anlamına gelmekteydi.

On iki nakibin, önerilerinin devlet tarafından kabul edilmesinin ardında taşradaki yetkililere kararlar tebliğ edilmişti: Tebliğ edilen kararlar: “ 1. On iki nefer talebe olup her bir yılda bir kere vilâyetlerine varup devredüp, eşkıyanın fesat ve şenaatini men’edecekler. Güçleri yetmezse, sancakbeyleri, kadılar ve il erleri kendilerine yardım edecekler. 2. Eğer nakiblerden birinin hemşehrilerinden fesat ve şenaat eden olursa, on bir nakib hemşehrileri ile birleşüp hemşehrileri isyan eden nakibden eşkıyaları isteyecekler ve Bilâd-ı Selâse’de olan imaretlere o hemşehriden olanı koymayacaklar. 3. 1579 Martı’na (Muharrem 987) kadar olan sûhte suçları tamamen affolunacak. 4. Bundan sonra ne sûhtelere, ne de akrabalarına hükûmet mensupları (ehl-i örf ile ehl-i şer’) tarafından asla sıkıntı olunmayacaktır. 5. Bundan evvel sûhteler hakkında verilen bütün hükm-i hümayûnlar hükümsüzdür. 6. Bunlara mukabil sûhteler çalışacaklar ve arkadaşları arasında temayüz edecekler, istihkaklarına göre, kendilerine riâyet olunacak. 7. Talebelikten feragat ederek ziraatla uğraşacaklara dokunulmayacak. 8. Nakibler mezbur taifenin ahvalini ıslahta muvaffak olurlarsa, ferman mucibince dânişmend olduklarından bin akçe verilecek ve nöbette nekabetle mülâzım alınacak; yerlerine talebe arasından ilimle mümtaz olanlar gene nakib seçilecekler ve onlar da devre çıkacaklar ve her nöbette bu minvâl üzere nekabetle mülâzım olacaklar. 9. İlk seçilen nakipler işe başlarken merasim ve ziyafet tertip olunacak. 10. Bu nişan (yani nakibler ile yetkililer arasındaki mukavele) Bilâd-ı Selâse’deki mahkeme sicillerine aynen kaydolunacak.

Bu şekilde sûhtelerin isyanlarının önünün alınacağı tahmin edilmesine rağmen işler merkezî yönetimin beklentileri doğrultusunda gerçekleşmeyip sûhtelerin şekavetleri süregitmiştir. Sûhtelere af çıkarılması taşrada yönetici olan kadıların, sûhteleri daha da desteklemelerine sebep olmuştur. Medrese öğrencilerini isyana götüren sebepler üzerinde ciddi manada durulmayıp sadece on iki nakibi tatmin edici kararların alınması bu görüşmelerin akibetinin

hayırlı olmamasında temel etken olmuştur.”³⁸ devletin, suhtelerle aynı masaya oturması onların güçlerini tanıdıkları anlamına gelmekteydi. Suhtelerin, eşkiyalara karşı etkin bir şekilde görev alacak olmalarında kamu güvenliğini sağlamakla sorumlu olan devletin bu görevini tam anlamıyla yerine getiremediğini ortaya koyduğu gibi aynı zamanda eşkiyalık olaylarıyla anılan suhtelerin iç güvenliğin sağlanmasında görev verilmesiyle bunların sistem içerisine çekilmeye çalışılmıştır.

On iki nakibin ise eşkiyalık olaylarına karşı aynı kararlılıkla davranacaklarını beyan etmeleri, devletle mutabakata vardıklarını göstermektedir. Bu bağlamda, eşkiya suhtelere 1579 Mart'ına (Muharrem 987) kadar işlemiş oldukları suçlara, genel af devlet tarafından çıkarılarak suça karışmış suhteler, kamu güvenliği düşünülerek bağışlanmıştı. Genel afı faydalanan suhtelerin akrabalarına dahi bu afı yararlanma hakkı verilerek kamu huzurunun sağlanması amaçlanmıştı. Asıl daha da önemlisi; tebliğ edilen kararda anlaşma tarihine kadar verilen hükm-i hümâyûnların geçersiz olduğunun ilan edilmesi idi. Tabiri caizse devlet, eşkiya suhteler karşısında acziyet içerisine düşmüş ve devlet refleksi ve ciddiyetinden uzaklaşarak eşkiya suhtelere karşı adeta teslimiyetini ilan etmişti.

Suhtelerin çalışmaları şartıyla devlet içerisinde liyakatlerine göre vazifeler verileceği gibi bu on iki nakibin suhtelerin ıslahı yönünde başarılı olmaları neticesinde ise; devlet tarafından ödüllendirilerek devriyeye çıkarılarak tahsildarlık yaptırılıp iç güvenliğin sağlanmasında etkili bir şekilde vazifelendirilebilecekleri kabul edilmişti. Taraflar arasında yapılan müzakerenin genel geçer nitelik taşıması için Bilâd-ı Selâse'deki mahkeme kayıtlarına geçirilmesi hususunun kabul edilmesi aynı zamanda nakiplerin hukukî ve diplomatik varlığının devlet tarafından da kabul edilmiş olduğunu göstermektedir. Genel af niteliği taşıyan Muharrem 987 yılında III. Murat zamanında yayınlanan fermanda eşkiya suhtelerin kanunsuzluğuna son verilmek istenip eşkiya suhtelerin; “dersleri ve ziraatlarına geri dönmeleri”³⁹ beklenmişti. Devletin çıkarmış olduğu genel affa ve müzakere şartlarına uymayan suhteler bir dönem özellikle Batı Anadolu ile İç Anadolu'daki köylülerin adeta kâbusu olmuşlardı.

³⁸ M. Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyanları”, s. 246-247.

³⁹ Ensar Köse, İçel Sancağında Kargaşa: Suhte Fesadı (1576-1606), Çukurova Araştırmaları Dergisi, Cilt 3, Sayı 1, Adana 2017, s. 28.

Osmanlı Devleti, her ne kadar eşkıyalık olaylarına bir son vermek için sûhte nakibleriyle iyi niyetli görüşmüş olsa da bu durum aynı zamanda sûhte eşkıyalarının özgül ağırlığının kabul edildiği anlamına da gelmekteydi. Bu durum devletin, suhte eşkıyalarıyla mücadelede nasıl bir halet-i ruhiye içerisinde bulunduğunu da göstermektedir. Devletin silahlı mücadelesinin yanı sıra aynı masa etrafında bu şer' odaklarıyla buluşup, onları ıslaha yönelik çalışmalar yapması; bu gailenin sadece silahla halledilemeyeceği gerçeğini idarecilerin kabul ettiğini de göstermektedir. Eşkya suhtelerin varlığı ve gücü devlet tarafından kabul edilmesine rağmen aynı zamanda devlet için ciddi bir tehdit oluşturan celaliler gibi siyasi gücü tehdit edecek potansiyele sahip olmadıklarını da ortaya koymuştur. Buna rağmen suhte eşkıyalarının etkili oldukları yerlerde özellikle Anadolu'da başkente gönderilen arzlarda medrese öğrencilerinin şikâyetleri hakkında sayısız şikâyetler bulunmaktaydı.⁴⁰ Devlet, tebaanın özellikle taşradaki köylülerin can, namus ve mal güvenliğini sağlamak için kerhen de olsa bu eşkıya güruhu ile müzakere yapmak zorunda kalmıştı. Aslında devlet bu gailyi ortada kaldıracak güce sahipti. Osmanlı Devleti Doğu sınırında İran'la yaşanan sorunların savaşa dönüşmesi⁴¹ karşısında içeride birlik ve bütünlüğü sağlayarak asayişin sağlanmasına önem vermişti. Devlet iç ve dış nedenlerden kaynaklanan olumsuz gelişmelerden eşkıya suhtelerle müzakere yaparak bu gaileden barışçıl yollarla kurtulmayı amaçlamıştı. Merkezî yönetim iyi niyetle bu sorunu çözmek için girişimlerde bulunmuştu. Ancak suhtelerin yaptıkları zulümlere karşı da hukukî ve cezaî önlemler alarak meşruiyetinin tebaa nazarında sorgulanmasını engellemeye çalışmıştı.

C. Devletin, Eşkya Suhtelere Karşı Almış Olduğu Önlemler Ve Vermiş Olduğu Cezalar

Kanuni Sultan Süleyman'ın son dönemlerinde patlak veren oğlu II. Selim ile torunu III. Murat dönemlerinde yoğunlaşarak artan suhte isyanı, I Ahmet (1603-1617) dönemine kadar sürmüş olup bu isyan 1613⁴² yılında kontrol altına alınmıştı. Osmanlı Devleti'nin 12. Padişahı III. Murat zamanında eşkıya suhtelerle mücadelede önlemler alınmasına rağmen suhte isyanlarının bastırılmasında başarılı olunamamıştı. Merkezî yönetim, eşkıya suhtelere karşı ilk önce onları sistem içerisine çekerek bu gaileden kurtulma yollarını aramıştı. Bunun için her zaman onlara karşı şiddet kullanmıyor bazen de suhteleri affediyordu. Aslında devletin, bunlarla müzakere yapması sorunun çözümüne

⁴⁰ S. Faroqhi, a.g.e., s. 57.

⁴¹ K. Barkey, a.g.e., s. 167.

⁴² K. Barkey, a.g.e., s. 161.

yönelik iyi niyetli ve bağışlayıcı bir tutum içerisinde olduğunu göstermektedir. Her şeye rağmen devlet, eşkıya suhtelerle mücadelede tek bir yöntem izlemeyerek onları sistem içerisine çekip aslî görevlerini yapmaları için uğraşmıştı. Merkezî yönetimin, eşkıya suhtelere karşı izlemiş olduğu plan üç ana prensibe dayanmaktaydı. Birincisi, tebaanın şikâyetine binaen hukuk kurallarına bağlı kalınarak verilen cezalar. İkincisi, devlet tarafından eşkıya suhtelere yetkiler verilerek sistem içerisine çekilip taşrada eşkıyalık yapmaya devam eden suhtelere karşı dengeleyici bir güç olarak kullanılmalarıydı. Üçüncü ise, suhtelerin ıslahında ciddi manada güçlkle karşılanması halinde kolluk güçleri marifetiyle ortadan kaldırılmaları şeklindeydi.⁴³ Bahsedildiği gibi Kanuni ile II. Selim dönemlerinde eşkıya suhtelere karşı devlet, sert tedbirler alarak bu sorunun üstesinden gelmeye çalışmıştı. Bu usule III. Murat döneminde bir ara son verilerek eşkıya suhtelerle müzakere yapılarak genel af çıkarılmıştı. Eşkîya suhtelerin müzakere maddelerine uymayarak yağma ve talana devam edip kanunsuzluklar yapıp kamu düzenini bozmaları nedeniyle III. Murat taşradaki kamu görevlilerine, bunların kanlarının dökülmesi gerektiği yönünde fermanlar göndermişti.⁴⁴ Devlet, eşkıya suhtelerin yoğunlukta olduğu yerlere kapıkulu süvarilerini göndererek asayişî temin etmek istemişti. Bunun yanı sıra suhtelerin elindeki silahların toplanması için altı bölük süvari göndermiş, suhtelere kefillik sistemini ihdas ederek onların hareketlerini denetlemişti. Kendine kefil bulamayan suhteler derhal derdest edilerek bunlar denetim altına alınmaya çalışılmıştı. Bu tebaayı koruyucu ve kollayıcı önlemler bütün suhteler için geçerli olmayıp kanunsuz işlere karışıp suç işleyen eşkıya/şaki suhteler için alınmış önlemlerdi. Merkezi yönetimin suhtelere karşı almış olduğu bir başka önlem ise; bunların, suhte kıyafetleriyle gezmelerinin yasaklamasıydı.⁴⁵ Bu şekilde merkezi yönetim, asi suhtelere adeta savaş açmış gibi bir halet-i ruhiyeye bürünmüştü. Böyle bir halet-i ruhiye içerisinde bulunan merkezi yönetim; "...eşkîyanın muinlerini ve yataklarını şiddetle cezalandırma..."⁴⁶ yoluna giderek bu gailenin üstesinde gelmek için mücadele etmişti. Merkezi yönetim, suhtelerin hepsine suçlu nazarıyla yaklaşmamış taşrada eşkıya suhtelerle mücaadele eden ehl-i örf⁴⁷ ile ehl-i şer'e, eşkıyalık

⁴³ M. Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyaları", s. 240.

⁴⁴ M. Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyaları", s. 248.

⁴⁵ M. Cezar, a.g.e., s. 204-05-206.

⁴⁶ Süleyman Demirci, Hasan Arslan, Osmanlı Türkiyesi'nde Eşkîya, Devlet ve Siyaset, Yalın Yay., İstanbul 2012, s. 132.

* **Ehl-i örf:** Osmanlı devrinde fiilî gücü elinde tutan, devletin kudret ve nüfuzunu temsil eden devlet memurları. M. Ali Ünal, a.g.s., s. 219.

olaylarına karışmamış suhtelerin; “rencîde ve remîde edilmemelerini”⁴⁸ hassaten bildirerek suçlularla suçsuzları tespit edip ona göre davranmalarını emretmişti. Ayrıca merkezî yönetim, devriye bölüklerini ihdas ederek eşkıyalarla mücadelede yeni bir birim oluşturmuştu. Devriye bölüklerinin asıl görevleri ise köylülerin güvenliğini sağlamaya yönelikti.⁴⁹ Devlet bir taraftan köylüleri, şaki suhtelere karşı kolluk güçleri vasıtasıyla korurken diğer taraftan bunların etkili oldukları köylerde, köylüleri silahlandırarak yerinde nefsi müdafaa yapmalarını sağlayarak can, namus ve mal güvenliğinin sağlanması yolunda adım atmıştı.⁵⁰ Ayrıca köylerin muhafazası için il erleri teşkilatı kurularak köylülerin bu şekilde eşkıya suhtelere karşı mukavemette bulunmaları sağlanarak can, mal ve namusları korunmaya çalışılmıştı.⁵¹

Eşkîya suhtelerin zulümlerine karşı merkezi yönetimin almış olduğu bütün koruyucu ve kollayıcı önlemlerine rağmen bunlar eğitim ve öğretim faaliyetlerinin dışında kalarak XVI. yüzyılın ikinci yarısında özellikle köylülerin kâbusu haline gelmişlerdi. Merkezi yönetim, eşkıya suhtelerin bu taşkınlık ve hukuksuzluklarına karşı sert cezai önlemler almak zorunda kalmıştı. Bu bağlamda, eşkıya/şaki suhte elebaşlarının kellesi kesilerek başkente gönderilmesi gerektiği yönünde taşradaki yöneticilere emirler göndermişti. Bu bağlamda; “...sûhte eşkıyasından ileri gelenlerinin başlarının kesilerek başkente gönderilmesi...”⁵² başka bir hükümde ise; Bafra’ya bağlı köylerde eşkıyalık yapan suhtelerin yakalanarak şer’le haklarından gelinmesi⁵³ gerektiği ehl-i şer’e⁵⁴ emredilmişti. Merkezi yönetim bu sorun karşısında taşradaki yetkililere eşkıya suhtelerle mucaadelede kararlı olunması gerektiğini belirtmişti. Yani, merkezi yönetimin eşkıya suhtelere karşı tavizsiz olduğu anlaşılmaktadır. Eşkîya elebaşlarının kanlarının dökülüp haklarından gelinmesinden başka eşkıya suhtelere çeşitli cezalar verilerek sistem içerisine çekilip ıslah edilmeleri için çalışılmıştı. Eşkîya suhteler için verilen bir başka ceza ise uzuv kesme cezasıydı. Eşkîyaların uzuvlarının kesilmesine yönelik⁵⁵ hükmün bulunması devletin, eşkıya suhtelere karşı ibret-i âlem için ağır cezalar verdiğini göstermektedir.

⁴⁸ S. Demirci, H. Aslan, a.g.e., s. 162.

⁴⁹ S. Yılmaz, a.g.t., s. 191.

⁵⁰ K. Barkey, a.g.e., s. 163.

⁵¹ S. Yılmaz, a.g.t., s. 200.

⁵² BOA MD 47, h. 369, s. 141.

⁵³ BOA MD 26, h. 254, s. 99.

⁵⁴*Ehl-i şer’: Kanun adamları. Kadılar, müftüler, müderrisler vs. M. Ali Ünal, a.g.s., s. 220.

⁵⁵ BOA MD 72, h. 446, s. 191.

Osmanlı Devleti, kamu düzenini bozup suç işleyen eşkıyalara vermiş olduğu cezalar arasında: "...hapis, küreğe konulma, kal'abendlik, cezirebendlik, kısas, sürgün ve en ağır ceza olan idam cezalarını vermiştir. Ölümle cezalandırılan kişinin 'sâibü'l-fesad' olması, yani fesadı, kötülüğü devamlı olarak yapan, etrafa zararı dokunan kişi olma şartı aranırdı. Bir kişinin sâibü'l-fesad sayılıp sayılmayacağı fetva ile belirlenirdi. Devlet, ortadan kaldırılmasını istediği eşkıyalarla ilgili hükümlerde, alınan 'fetva-yı şerife göre hareket edilmesi gerektiğini yetkililere emretmiştir."⁵⁶ Merkezî yönetim bu ağır cezaları vererek eşkıyalıkla mücadelede ne kadar kararlı olduğunu ve devlet otoritesine başkaldırıların ağır bedeller ödeyeceğini eşkıya suhtelere göstermişti.

Bu bağlamda eşkıya suhtelere verilen ağır cezalar cürümleriyle orantılıydı. Eşkîyalara verilen cezalar arasında yaşadıkları yerlerle ilişkilerinin kesilerek aileleriyle sürgüne gönderilmeleri de vardı. Şöyle ki; eşkıya elebaşlarının aileleri ile yakalanarak Kıbrıs'a sürgün edilmelerine...⁵⁷ karar verildiği gibi bazen de eşkıyaların yalnız sürgüne gönderilmelerine yönelik hükümler bulunmaktadır. Bazı eşkıyaların Kıbrıs'a sürgüne gönderilmeleri⁵⁸ emredilmiştir. Eşkîyalara bu türden ağır cezalar verilmesi keyfe göre olmayıp adil yargılamaların ardında verildiğine dair hükümlerin son satır aralıklarındaki ifadelerde görülmektedir. Şöyle ki; suhte eşkıyaları, kolluk güçleri tarafından derdest edilip kadı huzuruna çıkarıldıktan sonra davalarının hakça görüldükten sonra adil bir şekilde hükmün verilmesi ehl-i şer'e⁵⁹ emredilmiştir. Mühimme defterlerinde bu türden pek çok ibarelere rastlamak mümkündür. Osmanlı Devleti bir taraftan kamu huzur ve düzenini bozan şaki suhtelere karşı tavizsiz davranırken diğer taraftan da yargılamaların adil olması gerektiğini kadınlara emrederek haksız karar vermelerinin önünü alarak devletin kuruluş felsefesinde yer alan adalet mefkûresine göre davranmıştır.

Eşkîya suhtelerinin işlemiş oldukları suçlara göre, cezalarının bir kısmı taşrada yani yakalandıkları yerlerdeki kadılar huzurunda bir kısmının⁶⁰ ise kolluk güçleri nezaretinde sicilleriyle başkente gönderilerek⁶¹ verilmiştir. Suhte eşkıyalarıyla yapılan mücadelede hukuk kuralları içerisinde kalınması

⁵⁶ S. Yılmaz, a.g.t., s. 228.

⁵⁷ BOA MD 23, h. 389, Bakınız : S. Yılmaz, a.g.t., s. 224.

⁵⁸ BOA MD 23, h. 111, s. 53, s. 53, Bakınız : S. Yılmaz, a.g.t., s. 224

⁵⁹ BOA MD 23, h. 338, s. 162.

⁶⁰ M. Cezar, a.g.e., s. 202.

⁶¹ BOA MD 23, h. 362, s. 171.

gerektiği⁶² taşradaki ehl-i şer'e (kadı ve naibler), gönderilen hükümlerde belirtilmiştir.

Sonuç

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin kurumsal yapısının bozulmaya başlamasıyla medreseler de bu bozulmadan etkilenmişti. Şöyle ki; medreselere kapasitesinden fazla suhtelerin alınması, medreseye alınan suhtelerin ise niteliksiz bir şekilde mezun olmaları, medreselerin çağın gereklerine göre kendilerini yenileyememesi, pozitif bilimlerin haftalık ders saatlerinin azaltılıp zamanla kaldırılması bunun yerine medreselerde nakli bilimlere önem verilip okutulması, medreselerin kuruluş felsefesinde uzaklaşması bu bozulmayı hızlandırmıştı.

Suhtelerin, medreselerde mezun olduktan sonra memurluklara atanamayıp işsiz güçsüz olmaları, eşkıya/şaki suhte ayaklanmalarına giden yolu aralamıştı. Devletin içerisinde bulunduğu sosyo-ekonomik durumun her geçen gün kötüleşmesi, medreselerde mezun olan öğrencilerin, iş bulamayıp gündelik hayatlarını sürdürmelerinde sorunlar yaşamaları, onların gruplar halinde eşkıyalık olaylarına karışmalarına sebep olmuştu. İlk başlarda 10'arlı 20'şerli gruplar halinde gezerek suç işleyen eşkıya suhteler zamanla yüzerli ve binerli bölükler haline gelerek, kırsalda ciddi manada bir illegal güç oluşturarak, köylüler üzerinde hâkimiyet kurmuşlardı.

Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılda ekonomisi büyük ölçüde tarım ve hayvancılıkta elde edilen gelirlere dayanmaktaydı. Eşkıya suhtelerin faaliyet gösterdikleri yerlerin başında köyler gelmekteydi. Buralarda meydana gelecek tarımsal alanda elde edilecek ürün miktarının düşmesi, devletin vergi kaybına neden olacaktı. Bu nedenle Osmanlı Devleti, eşkıya suhtelerin yağma ve talanlarına karşı önceleri sert önlemler (askerî ve cezaî) almış, buna rağmen eşkıya suhteleri tedip etmekte başarılı olamamıştı.

III. Murat, babası II. Selim ile dedesi Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde alınan askerî ve cezaî önlemlerin yanı sıra sulh yoluyla bu sorunun çözümü için girişimde bulunarak eşkıya suhte temsilcileriyle başkentte konuyu müzakere ettirmişti. Müzakere sonunda eşkıyalık olaylarının sona erdirilmesine ve suhtelerin durumlarında iyileştirilme yapılmasına yönelik kararlar alınmış. Ayrıca III. Murat genel af çıkararak bu sorunun çözümünde barışçıl bir politika izlemişti. Yapılan müzakere sonunda eşkıya suhtelerin

⁶² BOA MD 51, h. 69, s. (okunamadı).

eşkîyalığa devam ettiklerini müşahede edince bunlara karşı aynı dedesi Kanuni ve babası II. Selim gibi askerî ve cezaî tedbirlere başvurarak bu gaileda kurtulmayı amaçlamıştı. Bu şekilde kendisinden önce eşkîya ile mücadelede takip edilen metodu uygulamaya yeniden başlamıştı.

III. Murat gerek müzakereci (barışçıl) gerekse güvenlikçi (kolluk) yaklaşımlarla sorunu çözeceğini düşünmüş ancak sorunun ortaya çıkmasına sebep olan unsurları tespit ederek bunların giderilmesi için gerekli tedbirleri almamıştı. Şöyle ki; suhte isyanlarının ana unsurlarından birini oluşturan medreseleri ıslah edip aklî ve naklî ders programları, hangi şartlarda medreselere öğrencilerin alınacağıın ilan edilmesi, medreselerde eğitim-öğretimin nasıl yapılacağı, medreselerde hocaların hangi kıstaslara göre atanıp ders vereceği vs. gibi düzenlemelere gitmemiştir.

Eşkîya suhteleri ortaya çıkaran alanlarda gerekli düzenlemeler yapılmadığı gibi bu gailenin yayılmasında etkili bir başka unsur olan kırsal kesimin korunması içinde ciddi önlemler de alınmamıştı. Merkezî yönetim, eşkîya suhtelere karşı yerinde savunma stratejisine başvurarak ilerleri teşkilatını kurmuş olsa da bundan da istenilen başarı tam olarak sağlanamamıştı. Alan hâkimiyetine sahip olan suhte eşkîyaları; hızlı hareket etme kabiliyetine sahip olmaları, merkezi yönetimin kendilerine karşı sistemli bir şekilde mücaadele edemeyişi, kolluğun kırsalda yetersiz kalması gibi sebepler kendilerinin tedip edilmelerini geciktirmişti. Ayrıca devlet memurlarının (ehl-i örf ile ehl-i şer'in), eşkîya suhtelerle iş birliği halinde bulunmaları, dış politikada devletlerarası sorunların yaşanması (Osmanlı – İran ve Avusturya savaşları), eşkîya suhteler sorunun çözümünü, XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar sürmesine sebep olmuştu. Kırsalda yaşayanların bu gaile nedeniyle can, mal ve namus güvenliğinin sağlanmasında zafiyetler oluşmuştur.

KAYNAKÇA

- AKDAĞ, Mustafa, "Celâli İsyânlarının Başlaması", DTCF Dergisi, Sayı: 1, Ankara 1946.
- AKDAĞ, Mustafa, "Medreseli İsyânları", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 1-4, İstanbul 1949.
- AKDAĞ, Mustafa, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyânları, II. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2013.

- AYDIN, Muhammed Şevki, "Medreselerin Gerileyişi Üzerine", Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Kayseri 1987.
- BARKEY, Karen, Eşkiyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi, Çeviren: Zeynep Altok, I. Baskı, Türk Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- BOA, MD 23: 53, 162, 171, 389.
- BOA, MD 47: 369.
- BOA, MD 51: 69.
- BOA, MD 72: 446.
- CEZAR, Mustafa, Osmanlı Tarihinde Levendler, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yay., İstanbul 1965.
- DEMİRCİ, Süleyman - ARSLAN, Hasan, Osmanlı Türkiye'sinde Eşkiya, Devlet ve Siyaset, Yalın Yay., İstanbul 2012.
- FAROQHI, Suraiya, Devletle Başa Çıkmak (Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasal Çatışmalar ve Suç 1550-1720), Çeviri: Hamide Koyukan Bejsovec, Alfa Yay., İstanbul 2016.
- HATHAWAY, Jane, Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları, Çeviren: Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- HIZLI, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde Bozulma", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Sayı: 6, İstanbul 1994.
- KOÇ, Yunus, "XVI. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Suhte Olayları", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Ankara 2013.
- KÖSE, Ensar, "İçel Sancağında Kargaşa: Suhte Fesadı (1576-1606)", Çukurova Araştırmaları Dergisi, Cilt 3, Sayı 1, Adana 2017.
- ÖZ, Mehmet, Kanûn-i Kadîmin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları, Dergâh Yay., İstanbul 2010.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. I., M.E.B Yay., İstanbul 1946.
- ŞAHİN, Kamil, "Osmanlı Dönemi Bursa Medreseleri Defteri", XIII. Türk Tarih Kongresi, III. Cilt – III. Kısım, TTK Yay. Ankara 2002.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, TTK Yay., Ankara 1988.
- ÜNAL, Mehmet Ali, Paradigma Osmanlı Tarihi Sözlüğü, Paradigma Yay., İstanbul 2011.

III. Murat Döneminde Eşkîya Suhtelerle Yapılan Müzakere Üzerine Bir Değerlendirme

WHITE, Sam, Osmanlı'da İsyân İklimi (Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları), Çev.: Nurettin Elhüseyn, Alfa Yay., İstanbul 2013.

YILMAZ, Savaş, III. Murat Döneminde Divân-ı Hümâyûn Gündeminde Osmanlı Köyü ve Köylüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017.

AN ANALYSIS ON NEGOTIATIONS WITH FANATIC BANDITS DURING MURAT III ERA

© Savaş YILMAZ^a

Abstract

This study was purposed to analyze how fanatic bandits became a force that can negotiate with the state and their effects on state officers and national subjects in the era of Sultan Murat III (1574-1595). When the Ottoman law started to lose its power in the second half of 16th century, corruption emerged among state offices. Madrassahs, one of the most important constituents of Ottoman Education System along with students were surely affected by this corruption. Students (suhte/Softa/fanatics) have graduated from these madrassahs without required knowledge and proficiency due to that corruption, and they were not appointed to proper offices; unemployed and aware of the weakness of the state which was fighting against foreign and internal enemies, found the chance to torture weakly-defended villagers, national subjects, in many parts of the state effortlessly. These villagers have informed both rural and state officers about the activities of these fanatic bandit groups. They have requested an end to this torture, in fact massacre, from the Imperial Council (Divan-ı Hümâyûn). Otherwise, if they were not free from dangers of these students, they stated they would immigrate to other places, and this would have great impact on economy of the state. On hearing these, state officer chose the negotiation way to calm down these fanatics and let the national subjects live freely.

Suleiman the Magnificent and Selim II have tried to overcome the problem of fanatic bandits through a military security approach after thousands of complaints from different sanjaks and villages of the state. However, in the reign of Murat III, this understanding of security for all citizens of state has been

^a PhD., Ministry of National Education, syilmaz3840@hotmail.com

neglected; and, therefore, with worsening economic and social state along with wars against Persia and Austria, chiefs of these bandits have sat around the same table with state officers for negotiations in the capital city to overcome this difficulty. This was mainly because of the peaceful policies of Sultan Murat III contrary to hard and secure military policies of his ancestors, Suleiman the Magnificent and Selim II. The main reason to follow a peacemaking strategy for Murat III was to channelize the power of his state to sensitive and more important fields such as corrupted financial structure and international conflicts. Sitting around the same table with these bandits and negotiating with them means a kind of recognition of their existence for the Ottoman state. By following this peacemaking strategy, the state has tried to overcome the problems that these unlawful bandits have caused in villages.

Despite the peacemaking approach of the Ottoman state, fanatic madrassahs bandits have continued torturing the citizens of the state. When following peaceful negotiations and not taking precautions against these bandits, the state thought the problem would end soon. The state did not take measurements in madrassahs and regulate them; the state did not update the education program. Students were not chosen properly, even madrassahs professors were not selected from the most elite ones. Due to these facts, graduates of these madrassahs were not well equipped with necessary knowledge, thus, with lack of security in villages, new fanatic bandits have come up with torture. Great peaceful efforts of the state to keep these bandits in the system did not stop the unlawfulness of this gang. These bandits have caused villagers immigrate from their villages and this has caused a great conflict socially and economically.

Murat III has tried to stop these bandits and end the torture. Despite all measurements taken by his reign, these bandits continued their unlawful actions and, therefore, they have been punished severely by Sultan Murat III. Although the state has tried to stop them with all efforts, these bandits have continued growing their power on citizens of Ottoman state; indeed, they have cooperated with Celalis who were also against the power of Ottoman State.

Although Sultan Murat III has tried to overcome this problem through a peaceful policy, he could not accomplish his mission in other parts of the state. He ruled the establishment of negotiation committees with these bandits, but these bandits did not keep their words and continued their massacre that caused great waves of immigrants, loss of agricultural produce and socio-economic problems. However, later, he solved the problem through secure military

policies of his grandfather Suleiman the Magnificent and his father Selim II. Although Murat III has tried to solve the problem with severe punishments, his state officers have cooperated with these bandits and some of national subjects have supported them too. Nevertheless, disciplining these fanatic bandits has been a long-term mission until the first half of 17th century.

Keywords: Islamic History and Arts, Ottoman State, Madrassah, Bandit, Fanatic Students, Negotiations, Centralized Administration.

II. DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE SÜMERBANK

Abdullah ERDOĞAN^a

Hikmet Zeki KAPCI^b

Öz

Sümerbank 11 Temmuz 1933 tarihinde 2262 Sayılı Kanun'la kurulmuştur. İsmi Mustafa Kemal Atatürk belirlemiştir. Sümerbank 17 Haziran 1938'de çıkarılan 3460 Sayılı Kanun'la İktisadi Devlet Teşekkülü'ne dönüştürülmüştür. Bankanın kuruluş sebepleri şu şekilde sıralanmıştır: İlk sanayileşme tecrübeleriyle ekonomik büyüme hızının yeni kurulan millî devletin ihtiyaçlarını yeterince karşılamadığı görülmüştür. Bu sebeple, eldeki tüm imkânları kullanarak ekonominin daha verimli ve ahenkli hale dönüştürülmesi için kuvvetli bir kuruluşa ihtiyaç duyulmuştur. Bununla birlikte ekonomi programında kurulması istenilen sanayi kuruluşları için kamu ve özel işletmelerle birlikte çalışacak bir Devlet Teşekkülü oluşturulması kararlaştırılmıştır. Bu doğrultuda Sümerbank'a kuruluş kanunu ile görevler verilmiştir. Bu görevler Devlet Sanayi Ofisinden teslim alacağı fabrikaları işletmek, özel işletmelerdeki devlete ait işletmeleri Ticaret Kanunu hükümlerine doğrultusunda idare etmektir. Millî sermaye kullanılarak yapılacak olan bütün sanayi kurumlarının (özel kanunlarla yapılacak fabrikalar hariç) etüd ve çizimlerini hazırlamak, bunları kurmak ve yönetmek. Kuruluşları veya ürün çeşitlerini yurt için iktisaden verimli olan sanayi işlerine katmak. Memlekete ve kendi fabrikalarına gerekli olan usta ve işçileri yetiştirmek için okullar açmak, yurt içinde ve yurt dışında öğrenci okutmak. Sanayi kurumlarına kredi açmak ve bankacılık işlerini yapmak gibi görevler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Sümerbank, Sanayi, İkinci Dünya Savaşı, İktisat, Devletçilik.

Giriş

Tam bağımsızlığın sadece askeri zaferle olamayacağını, ekonomik bakımdan da bağımsızlığın önemine işaret eden İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat

^a Doktora Öğr., Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, abduallah_erdogan@hotmail.com

^b Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, hikmetzekikapci@gmail.com

1923 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından düzenlenmiştir. Böylece ekonomiye verilen önem gösterilmiştir. Kongre ile uygulanacak iktisadi politikalar noktasında hükümet ile toprak sahipleri, tacirler, sanayiciler gibi milletin konuyla ilgili kesimleri arasında uzlaşma sağlanması hedeflenmiştir.¹ Kongrede ekonomi ile ilgili alınan kararları şu şekilde özetlemek mümkündür: Sanayi ve sanayici korunacak ve teşvik edilecektir. Tüccar grubu için ise tekelcilikle mücadele edilecek ve kredi imkânları sağlanacaktır.² Osmanlı Devletinden yüklü bir miktarda kendisine borç kalan Türkiye, bu borçları Lozan Barış Konferansında ele almış ve Fransız para birimi olarak ödemeyi kabul etmiş ve 1954 yılında da son taksitini ödemiştir.³ Osmanlı Devleti'nin dış borçları, Lozan Barış Konferansı'nda mirasçı devletler arasında paylaştırılmış ve en büyük pay (84.6 milyon Türk Lirasına tekabül eden kısım) Türkiye Cumhuriyeti Devletine kalmıştır.⁴

Cumhuriyetin ilanını takip eden süreçte ekonomide tarıma dayalı bir büyüme modeli tercih edilmiştir. Bu tercihte o dönemin savaş sonrası toplum yapısının yanı sıra ekonomik birikim ve tecrübe eksikliğinin etkilerinden bahsedilebilir. Türk milletinin önderi Atatürk tarım alanında da önderlik ve öncülük yapmak amacıyla başta Ankara olmak üzere bazı illerde çiftlikler kurmuştur. Tarım alanında yapılan üretimler ekonomiye olumlu katkılar sağlasa da bu uzun ömürlü olmamıştır. Bunun nedeni I. Dünya Savaşı boyunca ve sonrasında teknolojiadaki gelişmeler sayesinde modern üretim artmıştır.⁵ Sanayi ve tarımda üretimin sürekli artışı Osmanlı Devleti'nin pazarını yabancı sanayiye açmış ve bu "dışa açılış" Osmanlı Devleti'nin var olan ekonomik sıkıntısına yenilerini eklemiştir.⁶

Bağımsızlığın kazanılmasından sonraki süreçte sanayileşme önemli sorunlarından birisi olarak karşımıza çıkmıştır. Ekonomik alanda kalkınma gereksinimi, sanayileşmeyi medeni dünyada yer edinebilmenin araçlarından

¹ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, TİB Yayınları, İstanbul 2015, s.175.

² Nazmi Kal, "Ekonomik Kalkınma Savaşının Temelini Atan Kongre: İzmir İktisat Kongresi", *Ekonomi Tarihi*, Ekonomik Forum, s. 110-112.

³ Hatice Bahar Aşçı, "Lozan Barış Antlaşması'nda Osmanlı Borçları Meselesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 6, 2016, s. 1651.

⁴ Hüseyin Şahin, *Türkiye Ekonomisi*, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa 1995, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 3. Baskı, s. 27.

⁵ Mustafa Yahya Metintaş, Mehmet Kayran, "1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Tarımına Etkileri ve 1931 Birinci Türkiye Ziraat Kongresi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl: 2016/1, Sayı:23*, s. 37-38.

⁶ Yakup Kepenek, *Türkiye Ekonomisi*, Verso Yayıncılık, Ankara 1990, 5. Baskı, s. 7.

birisi kılmıştır. Balkan Savaşlarının başladığı ve Kurtuluş Savaşının bittiği on yıllık savaş dönemi sonrasında maddi birikimi yok denecek kadar az olan yeni kurulmuş devletin sanayileşme masraflarını üstlenmekten başka çaresi de yoktur.⁷ Duyunu Umumiye İdaresi'nin yapmış olduğu hesaplara göre 1918-1919 arasında Osmanlı Devleti'nin bütçesi şöyledir:⁸

Tablo 1. 1918-1919 Yılı Osmanlı Devleti'nin Bütçesi

Mali Yıl	Gelir Tahmini	Gider Tahmini	Tahmin Edilen Açık	Meclisçe Kabul Edilen Borçlanma
1918-1919	42.397	60.146	17.767	136.888

Türkiye, yukarıdaki verilen rakamlardan da yorumlanacağı üzere Osmanlı Devleti'nden içi boş bir finans kurumu miras almıştır. 1920-1921 ile 1922-1923 mali yılları arasında devlet gelirleri 43,8 milyondan 71,7 milyona çıkarılabilmektedir. Kurtuluş Savaşı ise Ankara Hükümetine 147 milyon Osmanlı Lirasına mal olmuştur. Harcanan paranın genel bütçe içerisinde denk geldiği oranın tespit etmenin zorluğu yanında söz konusu rakamlar para darlığını doğrulamaktadır.⁹

Yukarıdaki duruma ek olarak, Cumhuriyetin ilk yıllarında ticaret dengesi sürekli açık vermiş ve bu açık 1929 krizinden ne denli etkilendiğini göstermiştir. 1923-1929 yılları arasında Türkiye'nin dış ticaret dengesine ait verilere aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.¹⁰

Tablo 2. 1923-1929 Yılları Arasında Türkiye'nin Dış Ticaret Dengesine Ait Veriler

Yıllar	İhracaat	İthalat	Fark
1923	50.8	86.9	-36.1
1924	82.4	100.5	-18.1

⁷ Pınar Savaş Yavuzçehre ve Ulaş Kutsi Çezik, "Sümerbank'tan Sümerpark'a: Alışveriş Merkezine Dönüşen Kamusal Alanlar", *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:30, Sayı:1, Yıl:2015, s. 33.

⁸ Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1990, s. 95.

⁹ Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, Homer Kitabevi, İstanbul 2003, 1. Baskı, s. 27.

¹⁰ Memduh Yaşa, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, Akbank Kültür Yayını, İstanbul 1980, s. 338.

1925	102.7	129.0	-26.3
1926	96.4	121.4	-25.0
1927	80.7	107.8	-27.1
1928	88.3	113.7	-25.4
1929	74.8	123.6	-48.8

Ayrıca, İktisadi Devlet Teşekkülü politikasının uygulanmasına götüren temel etkenlerden birisi de nüfus başına düşen milli gelirin düşük olmasıdır. Milli gelirin düşük olması bireyin ekonomisinin zayıf olduğunun göstergesidir. Bu konuda gelir düzeyimizi daha net tespit edebilmemiz için dünyanın kalanındaki gelir düzeyine bakmakta fayda vardır. 1920'li yıllarda Türkiye'nin de içinde olduğu belli başlı ülkelere ait kişi başına düşen ortalama milli gelirlere ait bilgilere aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Tablo 3 1920'li Yıllarda Belli Başlı Ünelere Ait Kişi Başına Düşen Ortalama Milli Gelir

Ülke	Yıl	(TL)
Türkiye	1927-1929	114-124
Bulgaristan	1925	129
Romanya	1927	197
Yugoslovya	1926	172
Almanya	1928	539
Fransa	1928	539
İngiltere	1928	784
İsviçre	1927	737
Abd	1928	1557
Kanada	1927	1261
Brezilya	1928	90

Japonya	1925	187
Hindistan	1922	54

Tablodan da görüldüğü üzere Türkiye’de kişi başı gelirin çok düşük olduğu bir tarihte özel sektörün yetersiz kalacağı bilinmektedir.¹¹

Modern üretimin artması 1929 yılında dünya genelinde bir ekonomik krize de yol açmıştır. Bu ekonomik krize sebep olan faktör ise gelişmiş kapitalist devletlerin artan üretimi karşısında fiyat düşüşlerini önleyememesi ve bunun doğal sonucu olan işsizliğe çare bulamamasıdır.¹² Aslında Türkiye Cumhuriyeti Devleti yaşanması muhtemel olacak ekonomik sıkıntılar için Lozan’dan sonra “Ticaret Sözleşmesi” imzalamış bu sayede ekonomisinin beş yıllık bir süreliğine de olsa dışa bağımlı kalmasının önüne geçmek istemiştir. Türkiye yerli üretimi ve sanayicisini korumak için gümrük tarifelerini uygulamaya koysa da 1929 dünya ekonomik krizinden etkilenmekten kurtulamamıştır. Böyle bir ortamda özel sermayenin yetersiz kalmasından dolayı devletçi ekonomiyi benimseyip İktisadi Devlet Teşekkülü politikası izlemiştir.¹³ Meclis içinden ve dışından sert tepkilere olmasına ve iş çevrelerinin konuya endişe ile yaklaşmalarına rağmen 1932 yılı Temmuz ayında artarda çıkarılan 8 kanunla devletçi uygulamalara hızlı bir giriş yapılmıştır.¹⁴

A. Sümerbank’ın Kuruluşu

1929’da gerçekleşen dünya ekonomik krizinden etkilenmeyen Sovyetler Birliği Türkiye’nin dikkatini çekmiş, 8 Mayıs 1932’de yapılan ikili anlaşma ile ilk etapta 8 milyon dolar 1935’te ise 10 milyon dolara çıkartılmak suretiyle Sovyetlerden kredi alınması kararlaştırılmıştır. Ağustos 1932’de Türkiye’de çalışmalarına başlayan Prof. Orlof liderliğindeki Sovyet heyeti Türkiye’de kurulması gereken sanayi kuruluşlarıyla ilgili bir raporu ilgililere sunar. Raporu göz önünde bulundurarak hareket eden hükümet 1925 yılında kurduğu Sanayi ve Maadin Bankası 1932’de ikiye ayrılmış, Türkiye Sanayi Kredi Bankası ve Devlet Sanayi Ofisi olmuştur. İşte bu iki kuruluş j-kaldırılarak yerlerine

¹¹ Yaşa, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, s. 9-10.

¹² Kepenek, *Türkiye Ekonomisi*, s. 57.

¹³ Metintaş ve Kayıran, “1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Tarımına Etkileri ve 1931 Birinci Türkiye Ziraat Kongresi”, s. 37-38.

¹⁴ İhsan Keser, *Türkiyede Siyaset ve Devletçilik*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1993, s.94

Sümerbank kurulmuştur.¹⁵ Sümerbank, “Sanayi de Devlet” sloganıyla 11 Temmuz 1933 yılında 2262 sayılı kanunla Mustafa Kemal Atatürk’ün isteği ile çalışmaya başlamıştır. 17 Haziran 1938 de çıkarılan 3460 sayılı kanunla da İktisadi Devlet Teşekkülü sıfatını kazanmıştır. Sümerbank’ın kurulduğu zamana kadar kamu kurumlarda henüz muhasebe sistemi kurulamamışken, Sümerbank kendi muhasebe sistemini geliştirmiştir. Bu noktadan olmak üzere, Almanya’dan getirilen Profesör Sachenberg Sümerbank’ın muhasebe sistemini tesis etmiştir. Böylece Sümerbank, Türkiye’de kamu kurumları arasında kendine ait bir muhasebe sistemi olan ilk kamu kuruluşu olmuştur.¹⁶

Bir İktisat Teşekkülü olan Sümerbank çalışmalarını, Genel Müdürlük Merkez Teşkilatı, 21’i sınai ve 1’i ticari olmak üzere 22 kurumdan oluşturduğu görülmüştür. Bu kurumlara bağlı 9 fabrikası ve yönetimi teşekküle verilmiş 7 iştiraki olmak üzere toplam 38 adet işletmesi, yurdun dört bir yanına dağılmış 228 adet satış mağazası, 22 banka şubesi ve yönetimi teşekküle verilmiş olanlar hariç, sermayesine iştirak edilen 28 şirketi ile hizmet vermiştir.¹⁷

Türkiye’nin sanayileşme ve ekonomik kalkınmasında baş aktör olarak yer alacak olan Sümerbank’ın kuruluş yasasında devletin sanayileşme ve ekonomik kalkınma planı açık bir şekilde ifade edilmiştir. Çıkarılan yasa ile birlikte fabrikaların çalıştırılması, devlet desteğiyle kurulacak sanayi kuruluşlarının projelerinin çizilmesi, yapılması, işletilmesi Sümerbank’a verilmiştir. Türkiye içerisindeki bütün fabrikalar için lazım olan usta ve işçilerin eğitilmesi, usta ve işçiler için okullar açılması istenmiştir. Kurulmuş veya kurulacak olan diğer sanayi teşebbüslerine kredi sağlanması da Sümerbank’ın kuruluş yasasında yer almıştır. Bankacılık hizmetlerinin yürütülmesi, özel teşebbüs ile işbirliği içinde olunması gibi ödev ve sorumluluklar Sümerbank’a çıkarılan yasayla verilmiştir.¹⁸

1933 yılında yapılan Birinci Sanayi Kalkınma Planı doğrultusunda kurulan Sümerbank’ın Kuruluş Yasasının 2. maddesinde kuruluşun yatırım alanlarının öncelik sıralaması belirlenmiştir. Bu sıralamaya göre Sümerbank, ana hammaddeleri yurt içinde yetişen ve üretimi tüketimi karşılamayan

¹⁵ Keser, *Türkiyede*, s.96-97

¹⁶ Faruk Güçlü, *Yıkılan Bir Cumhuriyet Kurumu Sümerbank*, Ürün Yayınları, Ankara 2015, 1. Baskı, s. 7.

¹⁷ Sümerbank Genel Müdürlüğü, *Cumhuriyetin 50’nci Yılında Sümerbank: 1933-1973*, Tisa Matbaası, Ankara, s. 11.

¹⁸ Yavuzçehre ve Çezik, “Sümerbank’tan Sümerpark’a: Alışveriş Merkezine Dönüşen Kamusal Alanlar”, s. 33.

sanayileri açmakla görevlendirilmiştir. Ham ihraç edilen malları, mamül ya da yarı mamül mal haline dönüştürecek sanayileri açacaktır. Geniş bir şekilde tüketildiği halde hammaddeleri henüz Türkiye’de yetişmeyen, ancak ilgili sanayiler kurulduğu takdirde hammaddeleri Türkiye içinde yetişmesi mümkün olan sanayileri kuracaktır. Hammaddeleri Türkiye içinde yetişmeyen ve yetişmesi mümkün olmayan ancak kurulmasının Türkiye’ye büyük faydalar sağlayacak malları imal eden sanayileri kurmakla görevlendirilmiştir.¹⁹

Sümerbank tesisleri, sanayileşmeye ek olarak kuruldukları alanlara sağladıkları fiziksel ve sosyokültürel imkânlarla, Cumhuriyet ilk yıllarında “toplumsal modernleşme” amacına da katkı sağlamıştır. Sümerbank tesisleri çalışanları için inşa edilen tiyatro, konut, kütüphane ve spor alanları gibi sosyal olanaklar, Sümerbank’ın tesislerinin kurulduğu alanları çağdaş birer yaşam merkezlerine dönüştürmüştür. Bu yaşam merkezlerinin hemen yanına kurulan mahalleler, hammadde ihtiyacını karşılamak için yapılan kara ve demir yolları, Sümerbank tesislerinin açıldığı sahalarda topyekûn bir kalkınma imkânı sağlamıştır. Sümerbank, zamanın şartlarında kumaş, iplik, ayakkabı gibi insanın ihtiyaç duyduğu temel tüketim maddelerini Türkiye’nin çoğu noktasına ulaşmasını kolaylaştırmıştır.²⁰

B. II. DÜNYA SAVAŞI VE SÜMERBANK

II. Dünya Savaşı’nın henüz başlamadığı günlerde ve savaşın sebep olduğu ekonomik, askeri sıkıntılar Türkiye’yi sarmadan önce 1936 yılında İktisat Kongresi yapılmıştır. Yapılan İktisat Kongresi’nde sanayi hareketleri başlar ve ilerlerse Türkiye’nin mali vaziyetinin sarsılacağını ileri sürenler olmuştur. Kurulacak olan her yeni işletmenin bütçenin bir kısmını tüketeceğini bunun sonucu olarak da mali sarsıntı doğacağını savunmuşlardır. Dönemin İktisat Bakanı Celal Bayar ise savaş çıkmadan önce yapımına başlanılan tesislerin kurulmasını “Türkiye ham maddeci mi kalmalı? Yoksa sanayileşmeli midir?” Diye sorduktan sonra Türkiye’nin sanayileşmesi gerektiğini ifade etmiştir.²¹

¹⁹ Nesrin Yıldırım, *Atatürk’ün İktisadi Egemenlik İlkesinin Kalkınma Politikaları “İlk Hedef: Akdeniz’de İkinci Hedef: İktisat”*, Platin Yayınları, Ankara 2006, 1. Baskı, s. 355.

²⁰ Gözde Göncü Berk, “Sümerbank İşletmelerinde Tasarıma Dair İçerik Analizi: Sümerbank Süreli Yayınları Üzerine Bir Çalışma”, *Yedi: Sanat, Tasarım Ve Bilim Dergisi*, Yaz 2016, Sayı 16, ISSN 1307-9840, s. 112.

²¹ Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti’nin İkinci Sanayi Planı 1936*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973, s. 10.

Ancak, II. Dünya Savaşı savaşa girmemesine rağmen Türkiye'yi de etkilemiş, iktisadi hayatın her alanında tesirini göstermiştir. 1923-1946 yılları arasındaki kişi başına düşen GSMH %2.6 iken bu oran savaşın etkisi ile 1939-1946 arasında %-3,2'ye kadar gerilemişti. Yine, tarımsal üretim 1923-1946 arası %4,9'a ulaşmasına rağmen 1939-1946 arasında %-1,4'ü görmüştür. Ayrıca, imalat sanayii üretiminde de benzer bir durum yaşanmış, 1923-1946 döneminde %3,3 olan rakamlar 1939-1946 %-3,0'a kadar inmiştir. Bunlara ek olarak sanayi üretimi de savaş şartlarından payına düşeni almış, 1923-1946 arası %4,5 olan rakam 1939-1946 döneminde %-2,6'yı görmüştür.²²

İktisadi Devlet Teşekkülü görevini de üstlenen Sümerbank, II. Dünya Savaşı sürecinde ve sonrasında yaşanan ekonomik sıkıntılardan etkilenmiştir. Fabrikadaki stokların artmasında ve bu stokların iç-dış piyasaya sürülerek nakit paraya çevrilememesinde yaşanan II. Dünya Savaşı'nın doğrudan etkisi olmuştur. Savaş yıllarında toplam ulusal gelirin azalmasında Türkiye'nin savaşa girme ihtimaline karşı insan gücü kaynağının üretim sektöründen uzak kalması rol oynamıştır.²³ 1942 yılında hazırlanan raporda bankanın, para durumu için hükümetin yüksek ilgi ve yardımına ihtiyaç duyduğu hükümet yetkililerine bildirilmiştir. Para sıkıntısı yaşanmasındaki etken ise dönemin ekonomik şartlarından kaynaklandığı söylenmiş ve bu sebepler hakkında bilgi verilmiştir.²⁴

Satışlardaki sınırlamaların stokları arttırdığı kaydedilen raporda Yerli Mallar Kurumunun kendi sermayesini oluşturan 600.000 Liradan başka 7.000.000 Liraya yükselen borcu devlet dairelerine teslim edilip henüz bedeli alınmayan kısımlar haricinde tamamen mağaza stoklarında yatan mevcutları ifade edilmiştir. İplik ve dokuma fabrikaları kurumlarına açılan kredinin iki senelik toplamının 5.200.000 Liraya ulaştığına vurgu yapılmıştır. Fabrikalarda hammadde veya mamul madde olarak mevcut stokların tesisine bankanın yardım şeklinde tecelli eden bu kredi de dahil olduğu halde fabrikalardaki stok müessesenin kendi kaynakları ile temin edilenlerle birlikte 25.200.000 Liraya yükselmiştir. Bunun 3.000.000 Lirası askeri kısım hariç devlet memurlarına dağıtılmak üzere hazırlanan kumaşlara ait stoklardır ki bu miktarın dağıtım

²² Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, TİB Yayınları, İstanbul 2012, s.176

²³ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007, 19. Baskı, s. 82.

²⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), *Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1, s. 1.*

başlayıncaya kadar ayda en az 600.000 Lira artacağıının öngörüldüğü ifade edilmiştir.²⁵

Türkiye, yaşanan savaştan ekonomik olarak olumsuz etkilense de demir-çelik üretimi konusunu bir bağımsızlık meselesi olarak görmüştür. Almanya ve İngiltere arasında yaşanan rekabetleri de göz önünde tutarak savunma sanayi için önem arz eden demir-çelik üretimine gereken hassasiyeti göstermiştir. 1939 yılında Karabük'te demir-çelik tesisi kurulmuş kurulan bu tesisler devletin iktisadi olarak yükünün artmasına sebep olmuştur.²⁶ Konuya dair raporda iktisadi sebeplerin satışlardaki etkisinin birtakım stoklara bağlanan para hacminin sürekli artmasında görüldüğü ifade edilmiştir. Bunun ön safında demir ve çelik kurumlarının stoklarının geldiği vurgulanmıştır. 1942 başından itibaren tonu 14 Liradan yerinde alınıp bin kilometreden nakledilen ve Karabük'te 22 Lirayı bulan cevherle imal²⁷ olunan 75.000 ton pik demir ve 18.000 ton çeliğin stokta yattığına işaret edilmiştir. Satışındaki sınırlamalar sebebiyle mamul demir mevcudunu koyacak yer bulunmayacak kadar arttığı ve 10.000 tona yükseldiği kaydedilmiştir. Bunların –satış değil- yalnız maliyet fiyatıyla ifadesi 12.000.000 Lirayı geçtiği ki bu vaziyetin kurumun kendi kaynakları haricinde Sümerbank'tan temin ettiği kredinin zimmet bakiyesinin 6,5 milyon Lirayı geçtiği ifade edilmiştir. Demir ve Çelik Kurumunun en seyyal satış konusu olan kömürün fiyatının hükümetçe sabit tutulması, hammadde, malzeme ve işçilik fiyatındaki artışların kömürden ziyade satışı ağır olan mallara yüklenilmesi icap ettirmekte olduğu bunun ise stok değerini arttırdığı vurgulanmıştır. Bunlara ek olarak her gün artan demir stokundan ham demire isabet eden üçte ikilik kısmının ileride en az yarı yarıya zarar etmesinin kuvvetle muhtemel olduğu ileri sürülmüştür.²⁸

Bu dönemde işletme malzemelerindeki fiyatların orantısız bir şekilde artması bankanın sermaye ihtiyacında da büyük etkisi olmuştur. Hammadde ihtiyacının giderilmesindeki zorluklar bankanın önceden para hazırlamasını gerektirmiştir. Deri ve kundura kurumları bunun en bariz yaşandığı alanlardan birisi olduğu tespit edilmiştir. Deri fiyatlarındaki artış sebebiyle temininde güçlük yaşanması ve kuyularında asgari altı ay servet yatırmak durumunda bulunan bu kurumun bankaya kredisinin 6,5 milyona yükseldiği raporda kaydedilmiştir. Bu kurumun bütün zorluklara rağmen dışarıdan temin

²⁵ (BCA), *Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1, s. 1.*

²⁶ Kepenek ve Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, s. 76.

²⁷ (BCA), *Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1, s. 1.*

²⁸ (BCA), *Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1, s. 2.*

edebileceği anlaşılan ve 1943 faaliyetlerini emniyet altına alacağı stoklar için 3 milyon, yerli deri ve malzeme için de en az 1,5 milyon Liraya ihtiyacı olduğu vurgulanmıştır.²⁹ II. Dünya Savaşı boyunca Sümerbank yukarıda ifade ettiğimiz gibi deri ve kundura sanayisinde de sorunlarla yüzleşmiştir. Savaştan dolayı asker sayısının artması ve arttan bu askerlerini büyük kısmının kırsaldan yani kapalı ekonomik sahadan getiriliyor olması bankanın yükünü bir miktar daha arttırmıştır. Banka askerin bot ihtiyacını karşılamak için ilave bir bütçe ayırmak durumunda kalmıştır.³⁰

Kağıt fabrikası ise daha Atatürk'ün hayatta iken üzerinde önemle durduğu bir işletme olmuştur. Atatürk, kâğıt fabrikası işinin İş Bankası aracılığı ile kurulmasına taraftar olmuş dönemin İktisat Bakanı Mustafa Şeref (Özkan) Bey ise iktisat bakanlığı nezdinde yürütülmesini istemiştir. II. Dünya Savaşı döneminde kağıt işletmeciliği de Sümerbank'ın üzerine kalmıştır.³¹ Demir ve çelikteki zaruri durumun benzerinin Selüloz Sanayi Kurumunun birçok zaman kendi varlığıyla idaresi mümkün kılan mali durumunu sıkıştırdığı ve kurumu 600.000 Lirayı geçecek şekilde borçlandırdığı ifade edilmiştir. Buna ek olarak, selüloz akreditiflerine 2 milyon Lira bağlanmazsa bütün teşebbüslere rağmen getirilmeyen bu madde üzerindeki teşebbüsleri gevşetmek zorunda kalınacağı dile getirilmiştir. Fabrikaların genel ihtiyaçları için akreditiflere bağlanan paranın 2.250.000 Liraya yükseldiğine dikkat çekilmiştir.³²

Ayrıca, Pamuk ve yapağı fiyatlarının artışını fırsat bilen piyasadaki bazı araçların ve vurguncuların önüne geçmek mecburiyeti bu ürünlerin banka tarafından alınmasına yol açmış, bu da bankanın mali yılsonuna kadar 20 milyon Lirayı bulacak bir miktarı bu işe bağlamasına yol açmıştır. Aynı zamanda, Sümerbank'ın inşaat ve tesisat faaliyetlerini de kesmemek zorunda olduğu bir gerçektir. İnşaat faaliyetleri olarak mevcut fabrikaların işçi evleri ve bazı noksanlarla tesis halindeki Sivas Çimento, Karabük Asit Sülfrik ve İzmit Klor fabrikalarının yapımına devam edilmiştir. Banka zaruri olmayan inşaat ve tesisat masraflarından kaçınılmaktaydı. II. Dünya Savaşı başlamadan önce başlamış olan fabrikaların tamamlanması gerekmektedir. O gün için ithal güçlükleri ve fiyat yükselişleri karşısında iki üç senede kendisini ödeyecek

²⁹ (BCA), Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1, s. 2.

³⁰ Haydar Kazgan, Toktamış Ateş ve Diğerleri, *Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi*, C. 2, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, İstanbul 1999, s. 188.

³¹ Cahit Kayra, *Cumhuriyet Ekonomisinin Öyküsü 1923-1950 Devletçilik Altın Yıllar*, C. 1, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2013, 2. Baskı, s. 185.

³² (BCA), Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1, s. 2.

küçük teşebbüslerden başka inşaat ve tesisat hususunda yeni hamlelerin yapılmaması kararlaştırılmıştır.³³

Yine, Karabük'teki tesisatın tamamlanması ihtiyacı bankayı ağır bir durumda bırakmaktaydı. 10 milyon Liradan aşağı olmayacağı tahmin edilen bu tesisatın ekserisi Almanya'dan geleceği için üçte bir bedelini avans olarak ödemek ve montajları hesaba katılınca, banka bu mali yılsonuna kadar bu bedelin yarısını ödemek zorunda kalacaktı. Banka memleketin ihtiyacını karşılamak için kurulmakta olan üç yeni tesisin de para ihtiyacını karşılamak zorundaydı. Milyonu bulan Adana'daki Çırçır tesisatına 1942 senesi için 300.000 Lira harcanması öngörülmekteydi. Bu miktarın Romanya'dan alınmış ve sökülmekte olan Vigogne tesisatına bağlı akreditifin pamuk değeri ile karşılanabileceği, ancak nakli, montajı ve binası için asgari 300.000 Liraya daha ihtiyaç hissedileceği kaydedilmiştir.³⁴

Hükümet beyannamesinde yer alan ve İsviçre'den temin edilmesi uygun görülen İplik ve Dokuma fabrikasının tahakkuku (gerçekleşme/yerine gelme), muharrik kuvvet (hareketi sağlayan/harekete getiren) hariç, asgari 3.500.000 Liraya bağlıdır. Bankanın bütün bu zaruretlerine birde işçilerin gıda maddeleri eklenmiştir. En az 4.000 ton buğday ihtiyacı doğmuş, bu günkü 55 kuruşluk fiyatla 2.200.000 Lira maliyete denk gelmiştir. Hepsinin birden alınamayacağı düşünülse bile dörtte bir stok hesabıyla yalnız bu işe 500.000 Lira bağlamak zarureti görülmüştür. Buna fasulye, bulgur, pirinç, nohut ile yağ ihtiyacının ayrılacağı kısımları da katarak 1.000.000 Liralık miktara denk geldiği görülmüştür.

Sümerbank'ın kendi kaynaklarına bağlı olanlar hariç olmak üzere raporun tarihi itibarıyla kurumlarına ve fabrikalarına fiilen bağladığı fonlar ise şunlardır: Yerli Malları Pazarlama Kurumuna 7.000.000 Lira, Demir ve Çelik Fabrikalarına 6.500.000 Lira, Deri ve Kundura Sanayii Kurumuna 6.500.000 Lira, İplik ve Dokuma Fabrikaları Kurumuna 5.200.000 Lira, Selüloz Sanayii Kurumlarına 600.000 Lira, Malatya Bez ve İplik Fabrikalarına 700.000 Lira ve genel ihtiyaçlara ise 2.250.000 Lira tahsis edilmiştir. Genel toplam 28.750.000 Lirayı bulmaktaydı. Aşağıdaki tabloda konuya dair bilgilere yer verilmiştir.³⁵

³³ (BCA), Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1, s. 3.

³⁴ (BCA), Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1, s. 3.

³⁵ (BCA), Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1, s. 4.

Tablo 4. Sümerbank'ın Kurumlarına ve Fabrikalarına Fiilen Bağladığı Fonlar

Kurum Adı	Para Miktarı
Yerli Malları Pazarlama Kurumu	7.000.000 TL
Demir ve Çelik Fabrikaları Kurumu	6.500.000 TL
Deri ve Kundura Sanayii Kurumu	6.500.000 TL
İşlik ve Dokuma Fabrikaları Kurumu	5.200.000 TL
Selüloz Sanayii Kurumları	600.000 TL
Malatya Bez ve İplik Fabrikaları	700.000 TL
Umumi ihtiyaçlara muhassas muhtelif akreditifler	2.250.000 TL
Genel Toplam	28.750.000 TL

Bunlardan başka, Sümerbank kurumunun 1942 mali yılı sonuna kadar temini zaruri ihtiyaçlara bağlanmasına kesin gözüyle bakılan toplamda 43.500.000 Lira söz konusuydu. Bu paranın harcanacağı kalemler ise raporda şu şekilde ifade edilmiştir: Asgari ihtiyacı 12 milyon kiloyu bulması beklenen Pamuk için ortalama 90-95 kuruştan çırcırlama, işleme, pres ve nakliye ile birlikte 13.000.000 Lira, senelik ihtiyaç 8 milyon kilo olan yapağı için 6.000.000 Lira ayrılmıştır. Ayrıca, yurtdışından Merinos yünleri getirilmesindeki bütün zorluklara rağmen 2.000 ton için mevcut teklifleri ve bu teklifleri kabul zarureti karşısındaki akreditif bağlantıları için 4.000.000 Lira zaruri görülmüştür. Toneri deri bedeli ve nakliyeyi karşılayacak akreditifler için 3.000.000 Liranın yanı sıra yerli deriler ve işletme malzemesi için ise 1.500.000 Lira ayrılmıştır. Yine, Selüloz için 2.000.000 Lira, Demir Çelik kurumlarının çeşitli ihtiyaçları için 5.000.000 Liranın gerekeceği raporda kaydedilmiştir. Ek olarak, İnşaat ve tesisat masraflarına 6.000.000 Lira, Çırcır fabrikası ve Vigogne tesisatı için 600.000 Lira belirlenmiştir. Yine, selüloz kurumuna orman ve şap, Beykoz'da tutkal, Bünyan Fabrikasında ise tuval tesisatı gibi muhtelif küçük tesislere 400.000 Lira, çeşitli işletme malzemelerine 1.000.000 Lira ve gıda maddelerine de 1.000.000 lira ayrılmıştır. Konuya dair bilgilere aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.³⁶

³⁶ (BCA), Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1, s. 4-5.

Tablo 5. Sümerbank Kurumunun 1942 Mali Yılı Sonuna Kadar Temini Zaruri İhtiyaçları

Kurum Adı	Para Miktarı
Pamuk, Asgari ihtiyaç 12 milyon kilo, vasatı fiyat 90-95 kuruştan çıkarılma, işleme, pres ve nakliye ile birlikte.	13.000.000 TL
Yapağı, Senelik ihtiyaç 8 milyon kilodur. Şimdiye kadar temin edilen haricinde el komadan mütahassıl miktar için 4 milyon ve mali yılsonuna kadar yeni kırkımın ilk devrelerinin başlamasına da 2 milyon Lira koymak zaruri görülmüştür.	6.000.000 TL
Harici Merinos yünleri getirilmesindeki bütün zorluklara rağmen 2.000 ton için mevcut teklifleri ve bu teklifleri kabul zarureti karşısındaki akreditif bağlantıları için bu miktar zaruri görülmektedir.	4.000.000 TL
Toneri deriler bedel ve nakliyeyi karşılayacak akreditifler için	3.000.000 TL
Yerli deriler ve işletme malzemesi	1.500.000 TL
Selüloz	2.000.000 TL
Demir Çelik kurumlarımızın muhtelif ihtiyaçları	5.000.000 TL
İnşaat ve tesisat	6.000.000 TL
Çırçır fabrikası ve Vigogne tesisatı	600.000 TL
Muhtelif küçük tesisler (Selüloz kurumunda orman ve şap, Beykoz'da tutkal, Bünyan Fabrikasında tuval tesisatı)	400.000 TL
Muhtelif işletme malzemelerine	1.000.000 TL
Muhtelif gıda maddelerine	1.000.000 TL
Genel Toplam	43.500.000 TL

Bu verilen rakamlardan ve açıklamalardan sonra raporda Sümerbank'ın bir kısmını ödediği, bir kısmını da ödemek zorunda kalacağı bu ağır ihtiyacın ne ile karşılandığı ve karşılanabileceğinin sorulması durumunda konuya dair bir açıklamaya da yer verilmiştir. Şöyle ki, Sümerbank'a devletçe ödenen sermaye ve bunu ikmal için tahsis edilen krediler, mütedavil sermaye ihtiyacına çok küçük bir karşılık bıraktığı kaydedilmiştir. Bankanın tahsil ettiği sermaye 51.700.000 Lira, ihtiyatları 2.000.000 lira ve 49.000.000 Lirası Merkez Bankasından, 2.500.000 Lirası Mevduat olarak hazinece Merkez Bankasından kredi şeklinde temin edilmiştir.³⁷ Buna karşılık, bankanın bağlantılı kurumlarına ödediği toplam sermaye 80.000.000 Lirayı bulmuştur. Bu kalemden İplik ve Dokuma fabrikası kurumuna 36.000.000 Lira, Demir ve Çelik fabrikası kurumuna 35.400.000 Lira, Selüloz Sanayii Kurumuna 4.500.000 Lira, Deri ve Kundura Sanayi Kurumuna 3.500.000 Lira ve Yerli Mallar Pazarı Kurumuna da 600.000 Lira ayrılmıştır.³⁸

Henüz kurumlara devredilmeyen inşa halinde veya işletmeye açılmamış fabrikalar ve inşaatlar için ise 17.000.000 Lira tahsis edilmiştir. Bu miktarın içinde Selüloz, İkinci Kağıt Fabrikaları ve Sapanca-İzmit su tesisatı ve bu gruba ait inşaat için 8.800.000 Lira, Sivas Çimento Fabrikası için 5.340.000 Lira, Asit Sülfürik Fabrikası dahil Karabük'teki inşaat için 2.300.000 Lira ve diğer tesisler için ise 560.000 lira tahsis edilmiştir. Ayrıca, iştiraklerin en önemlilerinden olan Türkiye Şeker Fabrikalarına 7.533.000 Lira, Malatya Bez ve İplik Fabrikasına 1.668.000 Lira, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankasına 200.000 Lira ve diğer iştiraklere 999.000 lira olmak üzere toplamda 10.200.000 lira ayrılmıştır. Yine, Başlıca Kütahya Seramik Fabrikası olmak üzere diğer teşebbüsler için 100.000 Lira ve amorti edilmiş menkul ve gayrimenkuller için ise 2.200.000 Lira tahsis edilmiştir. Bütün kalemleri gözönüne alarak yapılan genel toplamda 109.500.000 Liraya ulaşmıştır.³⁹

Yukarıdaki tablolarda verdiğimiz rakamlar Sümerbank'ın İktisadi Devlet Teşekkülü vazifesini üstlendiğinin bir göstergesidir. Sümerbank, selüloz, kağıt, şeker, seramik fabrikaları gibi yukarıda tablo içerisinde adları verilen bütün tesis ve kurumlara kredi desteği sağlamıştır. Sağlanan bu kredi desteği ise bankayı ekonomi sıkıntılara sokmuştur. Verilen rakamlara bakıldığı zaman Sümerbank

³⁷ (BCA), *Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1, s. 5-6.*

³⁸ (BCA), *Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1, s. 6.*

³⁹ (BCA), *Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1, s. 6.*

hangi kuruma ne kadar para ayırdığı ve niçin ekonomik sıkıntı yaşadığı daha net bir şekilde görülmektedir.

Yukarıda verilen rakamlar incelenirken hesaba katılması gereken bir husus da bu miktarın 10.200.000 Lirası harici kredilerle karşılanmış olmasıdır. Ancak en büyük toplamı Karabük tesisatından dolayı Brassert bonolarının teşkil ettiği yurtdışı kredilerin 1942-1944 seneleri zarfında ödenmesi gerektiğinin de göz önünde bulundurulması lazımdı. Hazinece Sümerbank'ın sermayesine mahsuben ödenmekte olan tahsilat ile bunun karşılanması ihtimaline binaen, yukarıda gösterilen ihtiyaçlar arasında bu borç mütalaa edilmemiştir. 9.600.000 Liralık inşaat ve tesisat programının 1942 mali yılı sonuna kadar 6.000.000 kısmı 109.500.000 Liralık kısma ilave olunacaktır. İnşaat ilavelerinin sermaye ve kredi hesabına katılması sonucunda ancak 5.900.000 Lira artmaktadır.⁴⁰

Sümerbank'ın yukarıda verilen rakamlarından hareket ederek 1942 mali yılı sonuna kadar ödemek zorunda kalacağı 43.500.000 Lira için yeni karşılıklar bulması zarureti kolaylıkla görülmekteydi. Bunun hammadde ve malzeme teminine karşılık gelen kısmını hiç şüphe yok ki mamul malların satışı ve bunların devri ile karşılayacaktı. Ancak bu devir ihtiyaç duyulan parayı 10 milyon Lira daha azaltacağı da bir gerçektir. Banka mevduat artışına güvenemeyeceğine göre, bu durumda bankaya iki ihtimal kalmaktaydı:

a) 3.500.000 Lira sermaye artırımını, kanuna göre hazinece temin edilecek 10 milyonluk kredinin 1942 mali yılına ait 5 milyonluk kullanılmayan kısmı,

b) Satış tahditlerini kaldırmak yoluyla İplik ve Dokuma Fabrikaları ve Yerli Mallar Pazarındaki 14 milyon Lirayı bulan stokların indirilmesi yoluna gidilmesiydi.

Mamul demir stoklarının azaltılmasıyla da 1 milyon Lira daha gelir elde edilebileceği öngörülmüyordu. Bu yollardan temin edilen paranın dışında bankaya yine kendi kuvveti ile temin edemeyeceği 22-23 milyon Lira kalmaktaydı.⁴¹

Sümerbank ekonomide devletin kendisine vermiş olduğu nazik ve tarihi vazifeyi kabullenmenin yanında yukarıda ifade edilen para darlığını da aşmanın yollarını aramıştır. Sanayi tesislerini kurmak ve işletmenin yanında bunların önemini de geniş halk kitlelerine tanıtmıştır. Üretilen mamullerin

⁴⁰ (BCA), Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1, s. 7.

⁴¹ (BCA), Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1, s. 8.

tüketicinin alım gücüne göre olmasına ve ilgisini çekmesine önem vermiştir. Bu sayede para akışını canlı tutmayı ilke edinmiştir.⁴²

Para akışını canlı tutarak borçlarını ödemek isteyen Sümerbank bu borç için şu tedbirleri düşünmüştü: Cumhuriyet Merkez Bankasına açılmış olup pamuk, yapağı, kömür, demir, selülozluk odun, Güney Amerika Derisi gibi mamullerin alınması için verilen ve ihtiyaca yetecek olan 6 milyonluk kredinin 12-15 milyon Lira daha arttırılmasına çalışmak. Bu artış, rehinli kredi ve diğer bankaların imzası ile Cumhuriyet Merkez Bankasının kanun ve mevzuatına göre kolaylıkla sağlanabilirdi.⁴³ Ancak, bunun için Merkez Bankası'na hükümet emri gerekmektedir. Memurlara dağıtım başlayıncaya kadar bu iş için bankanın artan stokları hazinece hiç değilse mevzuat şeklinde karşılanmalıydı. Bunun için 2.600.000 Lirayı bulan mevduatın bu maksatla 5 milyon Liraya yükseltilmesine gerek duyulduğu raporda vurgulanmıştır. Yine raporda milli bankalardan temin edilen kredilerin devam ve hatta imkan nispetinde arttırılmasına hükümetçe yardım edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu noktadan olmak üzere İş Bankası'nın 1 milyon Liralık kredisini tasfiye ettirmesine engel olunması istenmişti.⁴⁴ Sümerbank İktisadi Devlet Teşekkülü politikası yürüttüğünden "korumacı-devletçi sanayileşme" programı doğrultusunda ekonomik işleyişini sürdürmüştür. Sümerbank bu devlet işletmeciliği vazifesini yerine getirirken içinde bulunduğu borç sıkıntısından kurtulmak için Merkez Bankası ve İş Bankasının desteğine ihtiyaç duymuştur.⁴⁵

Merkez Bankası ve İş Bankasının desteğine ilaveten başka çare arayışı da söz konusuydu. Bu bağlamda, Deri ve Kundura Sanayi imalatının % 90'ından fazlasını askeri ihtiyaçlara tahsis etmekteydi. Yünlü fabrikaların imal faaliyetlerinin üçte ikisi yine askeriye ayrıldığı ve pamuk fabrikaları da yine asker için mühim bir miktarda faaliyet gösterdiği için Milli Savunma Bakanlığınca bankaya en az 5 milyon Lira avans verilmesi gerektiği raporda kaydedilmişti. Ayrıca, mamullerin satış fiyatı imal faaliyetlerine göre değil, malzeme ve işçilik sahasındaki bütün güçlükler ve bunların yeniden tedarik edilmesindeki değerleri hesaba katılarak belirlenmesi gerektiği vurgulanmıştı. Bunun sebebi ise satışlarda yalnız imal maliyetini hesap etmek, müteakip

⁴² Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1933-1935)*, C. 2, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, s. 265.

⁴³ (BCA), *Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1*, s. 8.

⁴⁴ (BCA), *Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1*, s. 9.

⁴⁵ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, İmge Kitabevi, İstanbul 2010, 14. Baskı, s. 60.

üretim devamı için sağlanacak fona mani olacağından stoklar ve işçilikte para darlığını ortaya çıkaracağı şeklinde ifade edilmiştir. Satış fiyatlarında tekrar tedarik edilecek mamulün hesaba katılması büyük mahzurların önüne geçebileceği ifade edilmiş, daha fazla fiyatla satış için gizli stok faaliyetlerinin önüne geçilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Mağazalardan çıkan ürünlerin Sümerbank adı altında ulaşılamadığı yerlerde de normal şartlarda satışının önü, fiyat belirlemedeki doğru hesaplama ile aşılabacağı, bunun da ekonomik olarak bankaya olumlu katkı sağlayacağı ifade edilmiştir.⁴⁶

Bunlara ilaveten, iplik sanayinde olduğu gibi araçların eline fabrikalar aleyhine fazla kazançlar geçmesine engel olunur ve kazancın daha normal şekilde dağıtılmasının sağlanması tavsiye edilmiştir. Günün şartları göz önünde tutulursa, ağır şartlar altında kurulan yeni tesislerin yüksek maliyetlerini normal zamanlarda kolaylıkla ödemesi için imkânlar elde edilmiş olacağına vurgu yapılmıştır. Raporda devamla, *Devlet fabrikalarının en büyük kısmını bilhassa milli müdafaaya kullanır. Esasen ticari yerlerden ziyade devletçe takdir edilen yerlerde kurulan fabrikalar ise normal şartlarda kendi giderlerini amorti edecekken şimdilik büyük sıkıntılara neden olmaktadır. Bu vaziyeti bir an evvel önlemek için bugünün müsait şartlarından imkanlar el verdiği ölçüde faydalanılmalıdır. Bankanın bu suretle artacak satış hacmi kar hacmine dönüşecek ve devlete vergi olarak dönecektir. Banka harp sonrası normal şartlarına dönünce zararlarından kara dönecektir.*⁴⁷

Ayrıca, Adana, Bakırköy, Ereğli, Kayseri, Malatya, Nazilli ve Hereke fabrikalarının daha rasyonel çalışmalarını teminen hazırlanan ıslah projelerinin tatbiki halinde maliyetlerde yılda 3.960.000 Lira tasarruf sağlanacak ve pamuklu dokuma istihsalinde 20.000.000 metre artış elde edilebileceği beklentisi söz konusuydu.⁴⁸

Devlet fabrikalarının en büyük kısmını milli müdafaaya kullanır ifadesinden hareketle bu fabrikalardan elde ettiği geliri işaret etmektedir. Savaş yıllarında savunma harcamalarına öncelik verilmiş bunun için borçlanmaya dahi başvurulmuştur. Savaşın etkisinin gelecek nesillerde bırakacağı etkiyi azaltabilmek adına milli müdafaada iç ve dış kredi kullanılmaktan çekinilmemiştir. Savaş döneminde kardan ziyade devlet teşekkülü olarak

⁴⁶ (BCA), *Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1, s. 9.*

⁴⁷ (BCA), *Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1, s. 10.*

⁴⁸ (BCA), *Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra : 9, s. 2.*

hizmet veren işletmelerin kendi kendine yetebilmesi savaştan sonra ise kara geçmesi hedeflenmiştir.⁴⁹

Savaş yıllarında Sümerbank'ın para durumu sıkışıktır. Bu para sıkışıklığının nedenleri ise hammadde ve işletme malzemesi fiyatlarının yükselmesi, normal zamanlara göre gerek fiyat gerek miktar itibarıyla fazla para bağlanması, satışların muhtelif sebeplerle sınırlamaya uğramasıdır. Sümerbank kurumları ve fabrikalarının dolaşımında bulunan sermaye ihtiyacına 1942 yılı başından beri fiilen bağladığı 28.000.000 Liradan başka mali yıl sonuna kadar 43.500.000 Liralık masraf yapmak zorundaydı. Bu miktarı bankanın kendisinin karşılaması mümkün değildi. Bu sebeple, raporda acil hükümet tedbirlerine ihtiyaç olduğu vurgulandıktan sonra mali ve idari olmak üzere bu tedbirler sıralanmıştır.⁵⁰ Mali tedbirlerin başında 1942 mali yılına ait 5 milyon Liralık krediden bakiye 3,5 milyon Lira hemen bankanın emrine verilmesi istenmiştir. Bundan başka, Cumhuriyet Merkez Bankası nezdinde ki reeskont 12-15 milyon Lira arttırılması, milli bankalardan temin ettiği kredilerin kestirilmemesi, memurların elbiseleri için yapılan hazırlıkların karşılığının mevcutlar nispetinde hazinece ödenmesine devam edilmesi istenmiştir. İdari tedbirler olarak ise, satış tahditlerinin gevşetilmesi, fiyatların imal maliyetlerine göre değil, yeniden tedarik ihtimallerine ve fabrikaların normal şartlara uyumlarına göre arttırılması gerektiği vurgulanmıştır. Son olarak Milli Savunma Bakanlığı'nun kendi ihtiyaçlarını karşılayan imalatın hammadde stoklarına yardım etmesi gerektiği dile getirilmiştir.⁵¹

1944 yılında Sümerbank'ın Genel Müdürü Hulki Alisbah, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na Tasarruf ve Yerli Mallar Haftasının 15'inci açılış konuşmasında devlet sanayinin en büyük kısımlarını oluşturan Sümerbank'a ve kurumlarına verdikleri önemden dolayı yaptığı konuşma için bir teşekkür mektubu yazmıştır.⁵² Alisbah, Saraçoğlu'nun Sümerbank ve kurumlarının, devlet ekonomisine önemli katkılarını vurguladığını, başbakanın bu güven ve itimadına karşılık banka ve kurumlarda çalışanlardan, çalışmalarında daha hızlı ve liyakatlerini bir kez daha ispat ederek çalışmalarını istemiştir. Alisbah konuşmasının devamında devlet parası ile kurulan ve işleyen kurumlardan bahsetmiş, bunları isim isim saymıştır. Bahsi geçen bu kurumlar; Devlet Demir Yolları, Devlet Denizyolları ve Limanlar ve Fenerler, Devlet Havayolları,

⁴⁹ Kazgan, Ateş ve diğerleri, *Osmanlıdan Günümüze Türk Finans Tarihi*, C. 2, s. 194.

⁵⁰ (BCA), *Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1*, s. 11.

⁵¹ (BCA), *Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 1*, s. 11.

⁵² (BCA), *Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 3*, s. 1.

İnhisarlar İdaresi, Müskirat, Tütün, Kibrit Fabrikaları, Posta ve Telefon ve Telgraf İşletmesi, Askeri Fabrikalar, Devlet Orman İşletmeleri, Sulama Tesisatı Barajlar, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası,⁵³ Gemlik Suni İpek Fabrikası, Hereke, Feshane, Bünyan, Merince, Bakırköy, Kayseri, Ereğli, Nazilli, Malatya Dokuma Fabrikaları, Karabük Demir ve Çelik Fabrikası, Selüloz Fabrikası, Kağıt Fabrikaları, Çimento Fabrikaları, Yerli Mallar Pazarları, Ereğli Kömürleri İşletmesi, Divriği Demirleri İşletmesi, Guleman Şark Kromları İşletmesi, Bolkar Dağı Simli Kurşun İşletmesi, Ergani Bakırları, Kuvarahan Bakır İşletmesi, Murgul İşletmesi, Değirmisaz Linyitleri, Keçiburlu Kükürt İşletmesi, Kömür Satış ve Tevzi Kurumu, Toprak Mahsulleri Ofisi, Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu, Zirai Donatım Kurumu, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası ve Emniyet Sandığı, Eskişehir, Uşak, Turhal, Alpullu Şeker Fabrikaları, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Emlak ve Eytam Bankası, Belediyeler Bankasıdır.⁵⁴

Alisbah, ikinci derecede ehemmiyete sahip olan işletmelerin adına burada yer vermemiştir. Sadece 1944 yılında bu adı sayılanlar bile gösteriyor ki Cumhuriyet iktisadi açıdan gelişmekte ve bir sanayi devleti olma yolunda emin adımlarla ilerlemektedir. Bu noktada devletleştirme prensibi hassasiyetle uygulanmıştır. Alisbah, konuşmasının devamında; *Sermaye ve varlıkları birkaç milyarı bulan bu fabrika ve kurumların sadece adlarını bir arada görmek insana gurur ve istikbal için emniyet veriyor. Bu fabrika ve kurumların hiçbiri hususi bir menfaat için çalışmıyor. Bu fabrika ve kurumlarda takip edilen tek hedef halkın menfaati, her vakit halkın menfaati, daima halkın menfaati olacaktır. Bu fabrika ve kurumlar bundan altı ay evvel aldıkları emiri kaça mal olursa olsun her gün biraz daha fazla istihsal(üretim/üretme) etmek çabasında iddiler. Son altı aydan beri aldıkları emirler ise her gün biraz daha sağlam ve biraz daha ucuz istihsal etmek mealinde olmuştur, ifadelerine yer vermiştir.*⁵⁵

Alisbah, İktisadi Devlet Teşekkülü olarak hizmet veren ve Atatürk'e büyük bir bağlılık besleyen bütün bu kurum ve fabrikaların devlet elinde bulunması sayesinde bu kurumların ahenkle çalıştırıldığını dile getirmiştir. Böylece, uzun zaman zararına işleyen kömür madenlerinden çıkarılan kömüre zam yapmaktansa mensucat fabrikasınının karı ile kömürün zararını karşılamayı devletin karlı gördüğüne vurgu yapmıştır. Kömürdeki bu zarar direk fiyatlardaki fazlalıktan ileri geliyordu. Son olarak bütün fabrika ve kurumlar

⁵³ (BCA), Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 3, s. 2.

⁵⁴ (BCA), Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 3, s. 3.

⁵⁵ (BCA), Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 3, s. 3.

için en büyük işin harp şartlarına uyum için çareler aramak ve bulmak olduğunun dile getiren Alisbah, elde edilen neticelere göre fabrika ve kurumların harp şartlarına uyum sağladığını da ifade etmiştir.⁵⁶

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti Devleti uzun süren savaşlar sonunda bağımsızlığını ilan etmiştir. Devletin ve Cumhuriyetin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk “kılıç kullanan kol yorulur, saban kullanan kol güçlenir” diyerek kılıçla kazanılan bağımsızlığın ekonomi ile taçlandırılmasına vurgu yapmıştır. Yeni kurulan devletin iktisadi alanda gelişmesinin önünü açmak ve devleti kalkındırmak için özel teşebbüsün gücünün yetemeyeceği işletmeleri devlet eliyle yapmayı ve özel sektörü desteklemeyi ilke edinmiştir. Sümerbank bu anlayışın etkisiyle Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı doğrultusunda düşünülmüştür. 11 Temmuz 1933 tarihinde 2262 Sayılı Kanunla kurulan Sümerbank’ın isim babası Mustafa Kemal Atatürk olmuştur. 17 Haziran 1938 tarihinde yürürlüğe giren 3460 Sayılı Kanunla, İktisadi Devlet Teşekkülü haline getirilmiştir.

Sümerbank, İktisadi Devlet Teşekkülü olarak cumhuriyetin iktisadi anlamda gelişmesine destek olacak; Devlet Demir Yolları, Posta ve Telefon ve Telgraf İşletmesi, Askeri Fabrikalar, Sulama Tesisatı Barajlar, Dokuma Fabrikaları, Demir ve Çelik Fabrikası, Kağıt Fabrikaları, Kömürleri İşletmesi, Bakır İşletmesi, Toprak Mahsulleri Ofisi, Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası ve Emniyet Sandığı, Şeker Fabrikaları, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Emlak ve Eytam Bankası, Belediyeler Bankası gibi birçok fabrika ve kurumların kuruluşuna öncülük etmiştir. Bütün bu tesis ve kuruluşlar Sümerbank’ın öncülüğünde kurulmuştur. Yeni kurulmuş olan devletin ekonomik anlamda kalkınmasında, bu tesis ve kuruluşların döneminde şartları da göz önüne alındığında devlet ekonomisine büyük katkıları olmuştur.

II. Dünya Savaşı’nın bütün dünya devletlerinin ekonomisini olumsuz etkilediği günlerde Sümerbank’ta ekonomik olarak birtakım sıkıntılar içine düşmüştür. 1942 ve 1953 yılına ait incelemiş olduğumuz Başbakanlık Cumhuriyet Arşivine ait belgeler ışığında bu kanıya varmış bulunuyoruz. Banka savaş şartlarında hükümetin özel ilgisine ihtiyaç duymuş ve savaş başlamadan önce ve savaş başladığı dönemde devlet için gerekli olan girişimlerini yapmaya devam etmiştir. Dokuma, gıda, demir-çelik, kömür, milli

⁵⁶ (BCA), *Fon: 030100, Kutu: 109, Dosya: 688, Sıra: 3, s. 4.*

müdafaa, inşaat vs. birçok alanda öncülük eden Sümerbank, savaş şartlarından kaynaklanan ekonomik sıkıntıları aşabilmek için kendince önlemler almaya ve hükümetten destek bulmaya çalışmıştır. O an için zarar eden kömür işletmelerini kapatmak yerine kar eden diğer işletmelerden bu zararı telafi ederek uzun vadede devleti kara geçireceğine inandığı kömür işletmelerini kapatmamıştır.

Sümerbank, İktisadi Devlet Teşekkülü olarak cumhuriyet iktisadi bir devlet yapmıştır. Rejimin devleştirme prensibi yerine getirmiştir. Kuruluşundan II. Dünya Savaşı şartlarına kadar olan süreçte faaliyetlerine bakıldığı zaman Sümerbank'ın bünyesindeki fabrika ve kurumlarının yeni kurulan devlete iktisadi katkılarının ehemmiyeti anlaşılmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Devletinin uzun savaşlar sonunda kurulması ve ekonomisinin yok denecek kadar yetersiz olması devletçi bir ekonomiyi gerektirmiştir. Bu doğrultuda Sümerbank kurulmuş ve kurulan bu banka özellikle II. Dünya Savaşı öncesi, esnası ve sonrasında devletin ekonomisini sırtlamıştır. Açtığı kurum, tesis ve kuruluşlara krediler sağlamıştır. Sağlanan bu kredi destekleri sonucu savaşta etkisiyle bankanın kendisi ekonomik sorunlar yaşamıştır. Sümerbank yaşadığı bu ekonomik sorunları aşmak için hükümetin özel ilgisine ihtiyaç duymuştur.

Ayrıca Sümerbank bankanın yaşadığı bu ekonomik sıkıntıları atlatmak için şu çözümleri bulmuştur. Sümerbank bünyesindeki işletmelerin stoklarında bulunan malların nakit paraya çevrilmesi, depolarda stok halinde bulunan malların satışı üzerindeki limitlerin kaldırılması istenmiştir. Devlet memurlarına verilen kıyafet ve ayakkabıların fiyatlarının hükümetçe ödenmesine devam edilmesi ve askeriye için verilen mallar karşılığında milli müdafaa vekaletinin ödeme yapması istenmiştir. Merkez Bankası ve diğer bankaların Sümerbank'a kredi desteğinin devam etmesi talep edilmiştir. Ham madde temininden kaynaklanan sıkıntıların önüne geçmek için de ham maddenin direk üretimine geçilmesi düşünülmüştür. Sonuç olarak İktisadi Devlet Teşekkülü olarak kurulan Sümerbank birçok tesis ve işletmeyi hayata geçirmiş, bu tesis ve işletmelere verdiği krediler yüzünden II. Dünya Savaşının da etkileriyle ekonomik sıkıntılar içine düşmüştür. Bu ekonomik sıkıntılardan kurtulmak içinde çözüm yolları bulmaya çalışmıştır.

KAYNAKÇA

1. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivler

BCA, *Fon No: 030100, Kutu No: 109, Dosya No: 688, Sıra No: 1*

BCA, *Fon No: 030100, Kutu No: 109, Dosya No: 688, Sıra No: 3*

BCA, *Fon No: 030100, Kutu No: 109, Dosya No: 688, Sıra No: 9*

2. Kitaplar

BORATAV, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, İmge Kitabevi, İstanbul 2010, 14. Baskı.

GÜÇLÜ, Faruk, *Yıkılan Bir Cumhuriyet Kurumu Sümerbank*, Ürün Yayınları, Ankara, 2015, 1. Baskı.

İNAN, Afet, *Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1973.

KAYRA, Cahit, *Cumhuriyet Ekonomisinin Öyküsü 1923-1950 Devletçilik Altın Yıllar*, C. 1, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2013, 2. Baskı.

KAZGAN, Haydar, ATEŞ, Toktamış ve diğerleri, *Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi*, C. 2, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, İstanbul, 1999.

KEPENEK, Yakup, *Türkiye Ekonomisi*, Verso Yayıncılık, Ankara 1990, 5. Baskı.

KEPENEK, Yakup ve YENTÜRK, Nurhan, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007, 19. Baskı.

KESER, İhsan, *Türkiyede Siyaset ve Devletçilik*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1993.

KURUÇ, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1933-1935)*, C. 2, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1993.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990.

PAMUK, Şevket, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, TİB Yayınları, İstanbul, 2012.

SÜMERBANK Genel Müdürlüğü, *Cumhuriyetin 50'nci Yılında Sümerbank: 1933-1973*, Tisa Matbaası, Ankara.

ŞAHİN, Hüseyin, *Türkiye Ekonomisi*, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1995, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 3. Baskı.

TEZEL, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, TİB Yayınları, İstanbul, 2015.

YAŞA, Memduh, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, Akbank Kültür Yayını, İstanbul 1980.

YENAL, Oktay, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, 1. Baskı.

YILDIRIM, Nesrin, *Atatürk'ün İktisadi Egemenlik İlkesinin Kalkınma Politikaları "İlk Hedef: Akdeniz'di İkinci Hedef: İktisat"*, Platin Yayınları, Ankara 2006, 1. Baskı.

3. Makaleler

YAVUZÇEHRE, Pınar Savaş, Çezik, Ulaş Kutsi, "Sümerbank'tan Sümerpark'a: Alışveriş Merkezine Dönüşen Kamusal Alanlar", *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:30, Sayı:1, Yıl:2015, s. 23-53.

BERK, Gözde Göncü, "Sümerbank İşletmelerinde Tasarıma Dair İçerik Analizi: Sümerbank Süreli Yayınları Üzerine Bir Çalışma", *Yedi: Sanat, Tasarım Ve Bilim Dergisi*, Yaz 2016, Sayı 16, ISSN 1307-9840, s. 111-119.

KAL, Nazmi, "Ekonomik Kalkınma Savaşının Temelini Atan Kongre: İzmir İktisat Kongresi", *Ekonomi Tarihi*, Ekonomik Forum, s. 106-112.

AŞÇI, Hatice Bahar, "Lozan Barış Antlaşması'nda Osmanlı Borçları Meselesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 6, 2016, s. 1649-1666.

METİNTAŞ, Mustafa Yahya, Kayıran, Mehmet, "1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Tarımına Etkileri ve 1931 Birinci Türkiye Ziraat Kongresi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Yıl: 2016/1, Sayı:23, s. 33-82.

DURING THE SECOND WORLD WAR SUMERBANK (1939-1953)

● Abdullah ERDOĞAN^a

● Hikmet Zeki KAPCI^b

Abstract

The Republic of Turkey before the National Struggle yet been established yet unfinished literally held on February 17, 1923 the Izmir Economy Congress. The importance given to the economy with this congress has been shown. It is an important congress in that full independence can not only be achieved with military victory, but also shows that it must be economically independent. Installed itself from the Ottoman Empire in an amount of remaining debt to Turkey, these debts have been dealt with in the Lausanne Peace Conference and has agreed to pay the French currency and has paid the last installment in 1954.

The Republic of Turkey, after Lausanne "Trade Agreement" signed a five-year period so that the economy, though he wanted to avoid being dependent on foreign supplies. Turkey to implement the customs tariff to protect domestic production and industrialists could put the world in 1929 could not avoid being affected by the economic crisis. In such an environment, due to the inadequacy of the private capital, the state adopted the economy and followed the policy of the State Economic Entity.

Sümerbank was founded with the effect of the world economic crisis of 1929 and the insufficiency of the private sector to undertake a locomotive role in the economy of the state. Sümerbank, with the slogan "Industry and the State" with the slogan "Law No. 2262, July 11, 1933" Mustafa Kemal was founded with the

^a PhD. Student, Erciyes University Institute of Social Sciences, abdullah_erdogan@hotmail.com

^b Assoc. Prof., Erciyes University Literature Faculty, hikmetzekikapci@gmail.com

request of Atatürk. With the law no. 3460 issued on June 17, 1938, it became the title of Economic State Entity.

Sümerbank the collapse of the Ottoman Empire, starting with the establishment of the Republic of Turkey, when the bride 1933, took place as head of the newly established state actors' industrialization and economic development. The state's industrialization and economic development plan was written in clear terms in the foundation of Sümerbank. Sümerbank has been given the drawing of the projects of the industrial establishments to be established with the help of the state support, the construction and operation of the factories together with the exported law. the need for training of craftsmen and workers in all the factories in Turkey, opening schools were asked to masters and workers. The provision of credits to other industrial enterprises established or to be established has also taken place in the founding period of Sümerbank.

Founded in 1933 in the direction of Mustafa Kemal Atatürk's First Industrial Development Plan, the second article of the Sümerbank Establishment Law stated the priority order of the investment areas of the foundation. According to this order, Sümerbank has been tasked with opening up the main raw materials to the domestic producers which cannot meet the production consumption. It will open the industries that will convert the raw exported goods into finished or semi-finished goods. Although a widely consumed raw materials cultivated in Turkey yet, but if the establishment of raw materials related industries will be able to catch up with established industry in Turkey. Raw materials are not able to grow and grow within the establishment in Turkey, but Turkey will greatly benefit our manufactured goods are tasked with established industry.

Sümerbank, who also assumed the duty of Economic State Entity, He was influenced by the economic downturn experienced during and after World War II. In 1942, the bank was informed by government officials that the government needed high interest and assistance for the money situation. The cause of the money troubles was said to be caused by the economic conditions of the period and information was given about these reasons.

Due to II. World War, it is seen that the states have suffered from a problem in their economies. Turkey has also received its share of these economic problems. State Enterprises Sümerbank brought into the Organization, undertook an important role in the economy of the Republic of Turkey under economic conditions. Government officials have been very busy with Sümerbank's situation.

In the days when World War II affected the economies of all the world states economically, Sümerbank had some troubles. We have reached this opinion in the light of the documents of the Prime Minister's Republic Archive which we have examined for 1942 and 1953. The Bank needed special attention from the government in war conditions and continued to make necessary initiatives before the war began and during the war period. Weaving, food, iron-steel, coal, national defense, construction etc. Sümerbank, leading the way in many areas, has been trying to take measures and find support from the government to overcome economic difficulties resulting from war conditions.

As a result, Sümerbank, which was established as the State Economic Entity, has spent a lot of life on many facilities and businesses, and because of the credits it has given to these facilities and businesses, it has fallen into economic troubles by the effects of the World War. He tried to find solutions in getting rid of these economic troubles.

Keywords: History, Sümerbank, Industry, World War II, Economy, Statism.

II. DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞ SÜRECİNDE TÜRKİYE'NİN ALDIĞI İÇ POLİTİKA TEDBİRLERİ

(1 Eylül 1939 – 18 Ocak 1940)

İmren AYDIN^a

Hikmet Zeki KAPCI^b

Öz

Dünya yeni ve büyük bir savaşa doğru adım adım ilerlerken Türkiye Cumhuriyeti iç ve dış politikasının merkezine kendi bağımsızlığını, güvenliğini ve kalkınmasını yerleştirmiştir. İç politikada bir yandan çok partili hayata geçiş denemeleri ve iç isyanlarla uğraşmış, diğer yandan güçlü bir ekonomi olma yolunda kalkınma hamlelerine girişilmiştir. Dış politikada ise Atatürk'ün "Yurtta Barış, Dünyada Barış" ilkesinden hareketle uluslararası siyasette etkin ve barışçıl bir politika takip edilmiştir. Balkan Antantı ve Sadabad Paktı bunun somut sonuçlarıdır. Eylül 1939'da Türkiye kendini yeni bir dünya savaşının eşiğinde bulmuştur. İkinci Dünya Savaşı başlangıcında toprak bütünlüğünü korumayı amaçlayan bir politika çerçevesinde savaşın dışında ve tarafsız kalmayı tercih etmiştir. Savaşın her iki tarafıyla da çeşitli diplomatik ilişkiler kuran Türkiye, her an bir saldırıya uğrayabileceği ve savaşa girmek zorunda kalabileceği ihtimaline karşı bir takım iç politika tedbirleri alma yoluna gitmiştir.

Bu çalışmanın amacı Türkiye Cumhuriyeti'nin 1939 yılı sonbaharında aldığı iç politika tedbirlerini ortaya koymaktır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan ihtikâr problemi ve hükümetin buna karşı aldığı tedbirlere ilişkin literatüre giren pek çok makale, Ocak 1940 tarihli Milli Korunma Kanunu'ndan itibaren yaşananları konu edinirken, çalışmamız savaşın başladığı anda halkın gösterdiği ilk refleksi, hükümetin bu reflekse yaklaşımını ve Milli Korunma Kanunu'na giden yolda yaşananları konu edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Türkiye, İsmet İnönü, Milli Korunma Kanunu, İhtikâr.

^a Yük. Lis. Öğr., Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, imrenaydin38@gmail.com

^b Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, hikmetzekikapci@gmail.com

Giriş

23 Nisan 1920’de açılan Büyük Millet Meclisi’nin kendisinin üstünde herhangi bir gücün bulunmadığı ilkesini benimsemesi ve kendi adını taşıyan bir hükümet kurması ile bir yönetim biçimi olarak cumhuriyet anayasada geçmemekle birlikte fiili anlamda işlemeye başlamıştır.¹ 1922 yılının Ağustos ayında Başkumandan Meydan Muharebesi ve Büyük Taarruz ile Türk milletinin cephelerdeki mücadelesi zaferle sonuçlanmış, bu zafer 24 Temmuz 1923’te imzalanan Lozan Barış Antlaşması’yla tescillenmiştir. Dahası, Türkiye Batı karşısında güçlü olabilmek ve varlığını koruyabilmek için harp cepesindeki mücadelesini iktisat, kültür, eğitim ve idare sahasında devam ettirmiştir.² Bu yoldaki en önemli adım, 29 Ekim 1923’te, İkinci TBMM Anayasa Komisyonu başkanı Yunus Nadi Bey’in “Zaten kendimizde mevcut olan vaziyetimizi tespit etmiş oluyoruz”³, Abdurrahman Şeref Bey’in “Hakimiyet bilakaydüşart milletindir dedikten sonra kime sorarsanız sorunuz bu cumhuriyettir” cümlesiyle ifade ettiği Cumhuriyet’in ilanı olmuştur.⁴ Cumhuriyet’in ilanını takiben 3 Mart 1924’te hilafetin kaldırılması; devletin siyasal yapısındaki geleneksel-dinsel otorite ve kurumların kaldırılması anlamına gelmiştir. Çağdaşlaşmanın bundan sonraki sorunları toplumsal, ekonomik, kültürel alanda olmuş, yeni cumhuriyet uluslaşmaya, yeni siyasal yapının kurumlarını gerçekleştirmeye yönelmiştir.⁵ 1918-1922 yılları arasında Türk Milli Mücadelesine önderlik eden, ardından 1923–1938 yılları arasında da Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı olarak görev yapan Mustafa Kemal Atatürk’ün 10 Kasım 1938’de vefatı Türkiye için yeni bir dönemin başlangıcı anlamına gelmiştir. Milli Mücadele yıllarında asker, devletin kuruluşundan itibaren ise devlet adamı kimliğiyle önemli bir rol oynayan dolayısıyla bürokrasiye, TBMM’ye ve CHP’ye büyük ölçüde egemen olan İsmet İnönü, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak’ın da desteğini arkasına alarak 11 Kasım 1938’de Türkiye Cumhuriyeti’nin ikinci cumhurbaşkanı

¹ Enver Ziya Karal, *Atatürk ve Devrim*, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s.26.

² Yücel Özkaya, “Atatürk Dönemi ve Atatürk İnkıpları”, *Türkler ve Cumhuriyet Ansiklopedisi*, c.16, Ankara, s. 365.

³ Dursun Ali Akbulut, “İkinci TBMM ve Cumhuriyet’in İlanı”, *Türkler*, c.16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2012, s. 625-626.

⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk, İleri Yayınları*, İstanbul 2018, s. 583 – 584.

⁵ Suna Kili, *Bir Çağdaşlaşma Modeli – Atatürk Devrimi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006, s. 123.

seçilmiştir.⁶ İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesiyle başlayan ve çok partili hayata ilk adımların atıldığı 1945'e kadar olan sürece Milli Şef Dönemi, cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye de Milli Şef denilmiştir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Milli Şef sıfatıyla Atatürk'te dahi olmayan geniş yetkilerle donatılmasından kısa bir süre sonra 1 Eylül 1939'da İkinci Dünya Savaşı başlamıştır. İsmet İnönü'nün İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki politikası ne pahasına olursa olsun ülkeyi fiili anlamda savaşa sokmamak olmuştur ve bu politika İnönü'nün siyasal yaşamının en büyük başarıları arasında kabul edilmiştir.⁷ Savaş yılları boyunca savaşın yıkıcı ve olumsuz etkisinden ülke ekonomisinin korunması amacıyla Millî Korunma, Varlık Vergisi ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunları çıkarılmış, İaşe Teşkilatı ve Ticaret Ofisi gibi teşkilatlar kurulmuştur.⁸ Bununla birlikte bu makale savaşın başladığı 1 Eylül 1939'dan, Türkiye'nin savaş ekonomisine geçtiği 18 Ocak 1940 Milli Koruma Kanunu'na kadar olan süreçte yaşananları, Türkiye'nin iç politikada aldığı ilk tedbirleri konu edinmektedir.

A. İkinci Dünya Savaşı'na Giden Süreçte Dış Politik Gelişmeler

1923'ten İkinci Dünya Savaşı'na kadar Türkiye'nin dış politika çizgisini belirleyen en önemli etken, Avrupa'nın önde gelen devletleriyle doğrudan ya da dolaylı olarak sınır komşusu olmasıdır. Öyle ki Türkiye kuzeydoğuda Sovyetler Birliği, Irak'taki manda yönetimi ve Kıbrıs dolayısıyla güneyde İngiltere, Suriye'de mandater devlet Fransa ve On iki Ada nedeniyle İtalya ile sınır komşusudur. Ayrıca Bulgaristan ve Yunanistan ile de ortak sınıra sahipti. Böylece dört tarafı güçlü devletlerle sarılı olan Türkiye'nin son derece tedbirli ve gerçekçi bir dış politika izlemesi gerekiyordu.⁹

1923-1930 arası dönemde Türkiye, bir yandan uluslararası alandaki tüm gelişmeleri takip etmiş, diğer yandan Lozan'dan kalan pürüzlerin giderilmesi için uğraşmıştır. Lozan'dan kalan başlıca konular, İngiltere'yle Musul, Fransa'yla borçlar ve Suriye sınırı, Yunanistan'la nüfus mübadelesi ve kapitülasyonlara ilişkin bazı hususlardı. Bunlar içinde Musul meselesi hariç olmak üzere diğer konular ana hatlarıyla Türkiye'nin istediği biçimde

⁶ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 231.

⁷ Necdet Ekinci, "İnönü Dönemi ve II. Dünya Savaşı Yılları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2012, s. 1281-1284.

⁸ Turgut İleri, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de İzlenen Ekonomi Politikaları", *Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science* Yıl: 5, Sayı: 19, Ocak 2018, s. 302-316

⁹ Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 93.

çözümlemiş, Milletler Cemiyeti'ne intikal eden Musul sorunu ise 1926 yılında Türkiye'nin aleyhine sonuçlanmıştır.¹⁰

1930'dan itibaren Avrupa gitgide savaşa yaklaşırken, Türkiye'nin güvenlik açısından kaygı duyduğu en önemli yer İtalya'nın yayılmacı dış politikası nedeniyle Balkanlar ve Akdeniz idi. 1933-1934 yıllarına gelindiğinde İtalya, Türkiye'ye ve çoğu Balkan ülkesine ciddi bir tehditti. Çünkü İtalya lideri Mussolini, İtalya'nın tarihi emellerinin Küçük Asya üzerinde olduğunu söylüyordu. Lozan Antlaşması'yla Boğazları ve Trakya sınırını askerden arındıran Türkiye, Bulgaristan ya da Yunanistan'dan gelebilecek bir saldırıda, özellikle de bu iki devlet birleşirse ya da İtalya'dan destek alırsa, batı sınırını korumakta güçlük çekecekti. Bu sebeple Türkiye, İtalya tehlikesine karşı Balkanlar'da güvenlik arayışına girmiştir.¹¹

İtalya'nın Avrupa'da yayılmacı politika izlemesi nedeniyle, Balkan topraklarının güvenliğini sağlama, Balkan devletleri arasındaki dostça ilişkileri kuvvetlendirme ve "Balkanlar Balkanlılarıdır" formülü ile 9 Şubat 1934 tarihinde Atina'da Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında Balkan Antantı imzalanmıştır.¹² Antantın hükümlerine göre devletler, aralarından birine saldırıda bulunulduğunda sınırlarını saldırganlara karşı korumayı ve bölgedeki barışı tehdit eden bir unsur olduğunda birbirlerine danışacaklarını taahhüt etmişlerdir.¹³

Kendi bölgesinde lider konumunda olmadan Avrupa devletleriyle eşitliğe dayalı ilişkiler kurulamayacağını bilen Atatürk, yalnız batıda değil doğuda da bölgesel güvenlik arayışlarına yönelmiştir. Bu arayışın bir sonucu Ortadoğu'da, dış güçlerden bağımsız, tamamen bölge devletlerinin girişimleri doğrultusunda ve Türkiye'nin önderliğinde; İran, Irak ve Afganistan'ın katılımıyla 8 Temmuz 1937'de Sadabad Paktı imzalanmıştır. Sadabad Paktı'nın imzalanmasıyla Ortadoğu tarihinde ilk kez bölge devletleri kendi inisiyatifleriyle bir araya gelerek aralarındaki birçok siyasi ve stratejik problemlerini çözüme bağlayacakları bölgesel işbirliği ve güvenlik alanında çok önemli bir adım atmışlardır. Pakt vasıtasıyla Türkiye'nin bölgede ve uluslararası arenada siyasi

¹⁰ Mehmet Gönübol – Ömer Kürkçüoğlu, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt I, Mart 1985, Sayı 2, s. 458.

¹¹ William Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, (Çev. Petek Demir), Mozaik Yayınları, İstanbul 2003, s. 53.

¹² Serdar Sakin – Mustafa Salep, *Balkanlar'da Güvenlik Arzusu: Türkiye – Yunanistan – Yugoslavya İlişkileri ve Balkan Paktı*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s.35.

¹³ Hale, s. 54.

güç ve etkinliği artmış, Türkiye'nin Sadabad Paktı'yla kazandığı bölgesel ve uluslararası prestij Türkiye'ye, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde İngiltere ve Fransa ile yaptığı ittifak görüşmelerinde büyük faydalar sağlamıştır.¹⁴

Lozan'da çözümlenemeyen Musul sorunu ve Hatay meselesi gibi konular nedeniyle Türkiye'nin Batılı devletlerle ilişkileri zaman zaman gerilimli safhalardan geçmiştir. Bu sebeple özellikle 1930'ların ortalarına kadar Sovyet Rusya; İngiltere ve Fransa'ya karşı Türk dış politikasının temel dayanağı konumunda olmuş ancak 1936 sonrası yaşanan gelişmeler bu durumu değiştirmiştir.¹⁵

İtalya 1935 yılında Etiyopya'ya (Habeşistan) saldırmış ve Milletler Cemiyeti başta olmak üzere uluslararası camiadan ciddi bir tepki görmemiş, caydırıcı bir yaklaşımla karşılaşmamıştı.¹⁶ Durumdan cesaret alan İtalya'nın Akdeniz, Ortadoğu ve Balkanlar'da yayılmacı tutumunu sürdürmesi ve Ege Denizi'nde işgal ettiği adalarda askeri hazırlıklara girişmesi Türkiye'nin endişelerini arttırmıştır.¹⁷

İtalya'nın Habeşistan'ı işgali, Doğu Akdeniz ve Orta Doğu güç dengelerinde değişikliğe yol açmıştır. Çünkü İtalya, deniz aşırı bir ülke olan Habeşistan'ı kuvvetli bir donanma ile ele geçirerek Akdeniz'de önemli bir deniz gücü olmuştur. Hâlbuki tüm XIX. yüzyıl boyunca İngiltere, Akdeniz'de hâkim olan tek kuvvet idi ve İtalya'nın bu şekilde ortaya çıkışı İngiliz hâkimiyetine bir meydan okuma niteliğindedir. İngiltere bu yeni duruma bir çare olarak Doğu Akdeniz'de yeni bir devlet olan Türkiye ile yakınlaşma politikası izlemeye başlamıştır. Akdeniz'de güçlü bir donanmaya sahip İtalya'ya karşı, deniz gücü zayıf Sovyet Rusya bir denge unsuru olamayacağından Türkiye de dış politikada yönünü İngiltere'ye çevirmiştir.¹⁸

Türkiye üzerinde doğrudan bir tehdit unsuru olarak görülmesi de Almanya da İtalya ile benzer saldırgan ve yayılmacı bir tutum izlemiş, Versay Barış Antlaşmasına göre askersizleştirilmiş Ren bölgesine 1936'da askerlerini

¹⁴ Mustafa Sıtkı Bilgin, "İki Savaş Arası Dönemde Türkiye'nin Ortadoğu Politikası", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 9, Sayı 18, Yaz 2016, s. 42-43.

¹⁵ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, Alkım Yayınları, İstanbul 2004, s. 47.

¹⁶ Sina Akşin, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 156.

¹⁷ Mustafa Balcıoğlu, "Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Politikası", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2012, s. 449.

¹⁸ Armaoğlu, s. 47-48.

sokmuştur.¹⁹ Yukarıda anlatıldığı şekilde, İtalya ile Almanya'nın dış politika amaçlarından kaygı duyan Türkiye, 1936'da Lozan ile kurulan Boğazlara ait egemenlik hükümlerinin değiştirilmesini istemiştir. Bu talepten sonra gerçekleşen Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile Türkiye, Boğazlar üzerinde egemenlik haklarını tam anlamıyla sağlamış ve silahsızlandırılmış bölgelere asker sokma hakkına erişmiştir.²⁰ İngiltere'nin, Boğazların yeni statüsünü kabul etmesi hem Ankara'nın hem de Londra'nın uluslararası arenada stratejilerini değiştirmelerine yol açmış, statükonun korunması hususunda Türkiye ve İngiltere stratejik iş birliğine yönelmiştir. Bu bağlamda İngiltere'nin çağrısıyla Türkiye ve diğer Akdeniz ülkeleri 1937 yılında Nyon'da Akdeniz bölgesinin savunması için toplanmışlar, diğer ülkelerin askeri gemilerine saldıran İtalyan denizaltılarına karşı Ege ve Akdeniz'de iş bölümü yapmışlardır. Buna göre Türkiye, Yunanistan ile birlikte Ege kıyılarını savunacak, İngiltere ve Fransa'nın Akdeniz ticaret yollarını kontrol etmesine destek verecekti.²¹

Almanya'nın 1938'de Avusturya'yı içten çökertip ilhak etmesi ve 1939 başlarında Çekoslovakya'yı işgal etmesi,²² İtalya'nın Nisan 1939'da Arnavutluk topraklarını işgale başlaması ile Mussolini'nin yayılma ve genişleme emelleri Türkiye'yi İngiltere ve Fransa'ya doğru iyice yakınlaştırmıştır. Nisan 1939'da Türkiye ile İngiltere arasında bir ittifak yapılması için görüşmelere başlanmış, 12 Mayıs 1939'da taraflar arasında Akdeniz bölgesinde savaşa yol açabilecek bir saldırı halinde etkili bir şekilde iş birliği yapmayı taahhüt eden bir karşılıklı Yardım Deklarasyonu yayınlanmıştır.²³

Bundan sonra 23 Haziran 1939'da Fransa ile Türkiye arasında Hatay topraklarının Türkiye'ye iadesine ilişkin Hatay Antlaşması imzalanmış ve Türkiye – Suriye sınırı ile ilgili Fransa'yla yaşanan sorun kesin çözüme kavuşmuştur.²⁴ Aynı tarihte bu gelişmenin devamı niteliğinde Türkiye ile Fransa arasında İngiltere ile yapılanla benzer çerçevede bir deklarasyon imzalanmıştır. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya yaklaşma hareketini Sovyetler

¹⁹ Akşin, "Kısa Türkiye...", s. 233.

²⁰ Balcıoğlu, s. 449.

²¹ Dilek Barlas, "İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Türkiye'nin Balkanlar ve Avrupa'daki İş Birliği Arayışları", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I – Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açından Türkiye (23-25 Ekim 1995 – İstanbul)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 266.

²² Akşin, "Kısa Türkiye...", s. 233.

²³ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-2012*, DR Yayınları, İstanbul 2013, s. 836-837.

²⁴ Ergünöz Akçora, "Hatay'ın Anavatan'a İlhakının Türk Dış Politikasındaki Yeri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XI, Temmuz 1995, Sayı 32, s. 401.

Birliği önceleri memnuniyetle karşılamıştır.²⁵ Hatta İngiltere, Fransa ve Sovyetler Birliği bu üç devletten biri, bir Avrupa devletiyle çatışmaya girdiği halde birbirlerine acilen ve etkin bir şekilde yardım edeceklerine dair gizli bir protokolü²⁶ Temmuz 1939'da imzalamışlar²⁷ ancak Hitler'in Rusya'ya doğru genişlemesi ve ilerlemesine Batılıların sessiz kaldığını, hatta sıcak baktığını bilen Stalin, Hitler'in saldırganlığını aksi yöne çevirecek bir politika izlemiş ve 23 Ağustos 1939'da Sovyet-Alman Saldırmazlık Paktı imzalanmıştır.²⁸

Türkiye, Batılı devletlere Sovyet Rusya'nın da katılacağı düşüncesiyle yaklaşmış ancak Sovyet-Alman anlaşması üzerine Batı ile iş birliği yapan ve Sovyet Rusya ile arasının açılmasını istemeyen Türkiye zor durumda kalmıştır. Hitler ve Mussolini'ye göre bir kısaç içine düşen Türkiye, Batı devletlerinden ayrılmak zorunda kalacaktır. İşte bu şekilde Türkiye için dış politikada durumun kritik bir hale geldiği sırada²⁹ 1 Eylül 1939'da Alman orduları savaş ilan etmeksizin Polonya topraklarına saldırmış ve uçaklarla Polonya kentlerini bombalamaya başlamıştır. Aynı gün İngiltere ve Fransa, Polonya topraklarından askerlerini geri çekmesi için Almanya'ya 48 saat süreli bir ultimatom vermişler, süre bitiminde 3 Eylül 1939'da İngiltere ve Fransa ultimatomu cevap alamayınca Almanya'ya savaş ilan etmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı böylece resmen başlamıştır.³⁰

B. 1939 Sonbaharında Türkiye'nin Aldığı Tedbirler

1. Siyasi ve Askeri Tedbirler

1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'yı işgaliyle başlayan İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye, daha önce İngiltere ve Fransa'yla imzaladığı karşılıklı yardım anlaşmalarını bir ittifaka dönüştürmüş, 19 Ekim 1939'da Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında Akdeniz'de savaş çıkarsa bu üç devletin birlikte

²⁵ Uçarol, s. 837.

²⁶ Söz konusu protokol, Fransa ve İngiltere'nin SSCB Büyükelçileri tarafından, SSCB Dışişleri Halk Komiserine verilen belgelerde geçmektedir. Protokolde yer alan herhangi bir saldırı anında karşılıklı etkin yardımlaşma ilkesi yalnız bu üç ülkeyi değil, Türkiye, Yunanistan, Romanya, Polonya, Belçika, Estonya, Letonya ve Finlandiya'yı da kapsamaktadır. Bkz. Nurer Uğurlu, *SSCB Dışişleri Bakanlığı Alman Dışişleri Bakanlığı: 2. Dünya Savaşı'nda Türkiye Üzerine Gizli Pazarlıklar (1939-1944)*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2003, s. 62.

²⁷ Uğurlu, s. 61.

²⁸ Liddell Hart, *II. Dünya Savaşı Tarihi I*, (Çev. Kerim Bağrıaçık), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 22.

²⁹ Uçarol, s. 837.

³⁰ H. Berke Dilan, *Siyasi Tarih 1914-1939*, Alfa Yayınları, İstanbul 1998, s. 283.

hareket edeceklerine ilişkin bir karşılıklı yardım antlaşması imzalanmıştır.³¹ Bu antlaşmanın 2 numaralı protokolünde “*Yukarıda adı geçen muahedename mucibince Türkiye tarafından alınmış olan taahhütler, bu memleketin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri İttihadı ile müsellaah bir ihtilafa sürüklenmesini mucip olacak veya intaç edecek bir harekete onu icbar edemeyecektir*” denilmektedir.³² Cumhurbaşkanı İsmet İnönü söz konusu anlaşmanın müttefiklerimizle olan bağlarımız ve beraberliğimizin ilanı anlamına gelirken, diğer devletlerle normal ve dostane ilişkilerimizi ihlal edecek bir mahiyette olmadığını söylemiştir.³³ Dolayısıyla Türkiye bu anlaşma ile hem İngiltere ve Fransa’nın yardım ve desteğini sağlamış hem de Sovyetler Birliği ile olumsuz anlamda karşı karşıya kalmak istemediğini ilan etmiştir. Nitekim Türkiye ilerleyen dönemlerde savaş Balkanlar ve Akdeniz’de yayılmasına rağmen bu protokolü gerekçe göstererek savaşa katılmamıştır. Buna rağmen hükümet ülkede savaş için her türlü önlemi almış ve savaşa hazır durumda yeni gelişmeleri izlemiştir.³⁴

Türkiye her ne kadar fiili savaşa girmemiş olsa da 1938’de %30,31 olan milli savunma ödeneğinin, 1939’da %43,32’e yükselişi her an savaşa girme zorunluluğu ile yüz yüze kalınacağı psikolojisiyle hareket edildiğini göstermiştir.³⁵

1 Eylül 1939’da Alman ordularının Polonya’ya girmesiyle, Başbakan Refik Saydam’ın başkanlığında ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak’ın katılımıyla toplanan Bakanlar Kurulu, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu’nun izahatını dinlemiş ve uluslararası durumla ilgili değerlendirmelerde bulunmuşlardır.³⁶ Türkiye önce savaş bölgesindeki vatandaşlarının güvenliğiyle ilgilenmiş; Varşova’daki Türk Büyükelçiliği’nin bodrum katı sığınak haline getirilerek, şehirde yaşayan üç yüz kadar Türk vatandaşı koruma altına alınmıştır.³⁷

³¹ Akşin, “Kısa Türkiye...”, s. 233.

³² Rıfki Salim Burçak, “İngiliz – Fransız – Türk İttifakı”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, s. 371.

³³ TBMM ZC 6. Dönem, 1. Birleşim, 6. Cilt, s. 3.

³⁴ Uçarol, s. 886-887.

³⁵ Erdem Yavuz, “Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi Kanunu ve Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu Tartışmaları: Erzincan Uygulamaları”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:3, Sayı:12, Haziran 2015, s.163

³⁶ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Dosya: 204, Fon: 30100, Yer: 34.204.1.10
“*Vekiller Heyetinin Dünkü İçtimalı*”, *Cumhuriyet*, 2 Eylül 1939, s. 7.

³⁷ Nadir Nadi, “*Nihayet Harp Başladı*”, *Cumhuriyet*, 2 Eylül 1939, s. 1.

5 Eylül 1939 tarihinde yayınlanan bir başbakanlık tebliğinde “Memleketin bazı mıntıklarındaki ihtiyat erleri bir buçuk ay talim ve terbiye için askerlik mükellefiyeti kanununun 58. maddesine uyarak silahaltına çağırılmaktadırlar.” denilmiştir. Devamında bu celbin memleketin her tarafına mahsus olmayıp mahdut mıntıklarda yapılacağı, nerelerde kimlerin askere çağırılacağına da mıntıklardaki askerlik şubelerinden halka ilan edileceği belirtilmiştir. Celp tüm ülkeyi kapsamamasına rağmen, vatandaşların askere çağırılma düşüncesiyle çalıştıkları işi bırakıp memleketlerine döndükleri görülmüştür. Bu davranış hükümetçe, yurt müdafaasına koşmak bakımından takdire şayan bulunsa da hem işlerini bırakanların zarar görmeleri hem de imar ve ticari faaliyetlerin sekteye uğraması ihtimali bulunduğundan, celp yapılan mıntıklarda bulunup da çağrılmayanların ya da celp mıntıkası dışında bulunanların sükûnetle işlerine bakmaları gerektiği söylenmiştir.³⁸ Başbakan Refik Saydam konuyla ilgili yaptığı açıklamada Türkiye'nin muharip taraflarla ilişkilerinin normal ve uluslararası kaidelere uygun olduğunu, Türkiye'nin harbin dışında bulunduğunu, memleketin kimi yerlerinde alınan askeri tedbirlerin yalnızca ihtiyati tedbir olduğunu söylemiştir.³⁹

2. Ekonomik Tedbirler

Cumhurbaşkanı Atatürk'ün son başbakanı Celal Bayar'dır. 1939 yılı Ocak ayında Bayar istifa etmiş ve yerine Refik Saydam hükümeti kurulmuştur. Bu süreçte dünya büyük bir savaşın eşiğindedir. Türkiye yaklaşan savaşa tam manasıyla hazırlanamamıştır. Başta Almanya olmak üzere birçok Avrupa devleti ise savaş hazırlıklarını süratle devam ettirmişlerdir. Türkiye, patlak veren savaşın dışında kalmış ama her an savaşa girme tehlikesi karşısında büyük miktarlarda askeri harcamalar yapmıştır. Ayrıca üretimi kısıtlı olan ülke, ithalatın da daralmasıyla, ciddi sıkıntıları derinden hissetmeye başlamıştır.⁴⁰ Savaş başladıktan sonra tüketim harcamaları; mal teminindeki sıkıntılar ve üretim gücünün azalmasına rağmen düşmemiştir. Aksine, bu harcamalar hem kıtlık beklentisi hem üretim yetersizliği hem de ülke savunma ihtiyaçları gibi çeşitli nedenlerle yükselmiştir. Artan toplam talep karşısında, toplam arz yetersiz kalınca bu da enflasyon oranında daha önce olmayan bir artışa yol

³⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Dosya: 204, Fon: 30100, Yer: 34.204.1.3.

³⁹ TBMM ZC 6. Dönem, 39. Birleşim, 5. Cilt, s. 3.

⁴⁰ Sabit Dokuyan, “Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2014, 15(2), s. 26.

açmıştır.⁴¹ Bunun önüne geçmek için, 7 Eylül 1939 tarihli bir başbakanlık tebliğinde; “Avrupa’daki harp vaziyeti dolayısıyla memleketimizdeki gıda ve diğer bazı maddelerin fiyatlarında yükseklik vukua geldiğine dair yapılan neşriyat üzerine alakadar dairelerin derhal tahkik ve tetkike başlamaları emri verilmiştir.” ifadesi yer almaktadır.⁴²

Öyle ki bir takım muhtekirlerin yağ fiyatları üzerinden spekülasyon yapmaya başladıkları, Urfa, Diyarbakır ve Trabzon menşeli yağların cinslerine göre kilo başına 3-7 kuruş yükseldiği haberi, bu tebliğden birkaç gün önce, 3 Eylül 1939’da basında yer almıştır.⁴³ İstanbul’da ekmek buhranı olduğu ve bazı fırınlarda ekmek bulunamadığına ilişkin iddialar da aynı tarihte basına yansımış, bazı kişilerin Avrupa’daki durum dolayısıyla gereğinden fazla ekmek aldığı ancak buna rağmen herhangi bir buhranın söz konusu olmadığı söylenerek un ve buğday stokunun yeterli olduğu belirtilmiştir.⁴⁴ Gıda maddesi dışında İstanbul’da bazı müesseselerin ellerindeki benzini sakladıkları ve satmadıkları da basına yansıyan haberler arasındadır. Söz konusu durumla ilgili İstanbul belediyesi takibata başlamıştır.⁴⁵

6 Eylül tarihli gazete haberlerinde “Vali ve belediye reisi Lütüf Kırdar, dün Ticaret Odasına giderek alakadarlarla son siyasi buhran nedeniyle şehrimizde başlamış gibi görünen ihtikâr buhranı etrafında görüşmüştür. İktisat müdürlüğü bu işin tetkikine memur edilmiştir. Tetkikat bugün bitirilecektir. Muhtelif semtlerden havayıcı zaruriye fiyatları alınmıştır. Bu fiyatlarla temmuz satışı arasında fark olup olmadığı tetkik edilecektir. Diğer yandan hükümet ihtikâra karşı esaslı tedbirler almak üzere”⁴⁶ denilmiştir.

Nitekim bu haberden bir gün sonra 7 Eylül 1939 tarihinde bir başbakanlık tebliği yayınlanmıştır. Buna göre, ülkede her çeşit gıda maddesinin halkın ve ordunun ihtiyacını bir yıldan fazla süreyle idare edecek kadar bol ve iyi durumda olduğu, hükümetin aldığı tedbirler sayesinde yurdun hiçbir yerinde gıda sıkıntısı çekilmeyeceği söylenmiştir. Ayrıca, halkın temel ihtiyaç maddeleri üzerinden ihtikâra niyetlenen ve gereksiz yere fiyat yükseltenlerin hükümetçe

⁴¹ Mustafa Yahya Metintaş – Mehmet Kayıran, “Refik Saydam Hükümetleri Döneminde Türkiye’nin Ekonomi Politikası (1030 – 1942)”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), S.163-164.

⁴² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Dosya: 204, Fon: 30100, Yer: 34.204.1.5.

⁴³ “Şehir İşleri”, *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1939, s. 2.

⁴⁴ “Asılsız ve Yalan Haberler”, *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1939, s. 2.

⁴⁵ “Benzin mi Saklıyorlar”, *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1939, s. 2.

⁴⁶ “İhtikâra Karşı Kat’i Tedbirler Alınmak Üzere”, *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1939, s. 2.

takip edileceği, gerekirse yeni yasal düzenlemelere gidilerek muhtekirlerin fabrika, depo ve evlerine el konulacağı hususunda uyarı yapılmıştır. Söz konusu tebliğde fırsatçılara uyarı yapıldığı kadar halkta panik havası oluşmaması için de uyarılar yapılmıştır. Avrupa'da yaşanan gelişmelerin ülkemizde günlük hayatın akışına henüz bir etkisinin olmadığı, normal hayat değişmemişken ferdi ihtiyat tedbirleri almanın gereksiz olduğu ifade edilmiştir. Bunlara ek olarak, ihtiyaçtan fazla mal talep etmenin hem bu malı israf etmek anlamına geleceği hem de satıcıyı fiyat yükseltmeye ve ihtikâra teşvik edeceği uyarısı yapılmış; *"Normal hayat değişmemiş olduğu halde lüzumsuz ferdi ihtiyat tedbirleri almaktan fayda yerine mazarrat gelir ve fırsat bekleyen ihtikâr tasavvurlarına yol açar. Bir çuval un nihayet iki ay dayanır ve sonunda bozulur fakat çok talep satıcıyı fiyatı yükseltmeye sevk ederek bu suretle yeni bir yüksek fiyat seviyesi ve itiyadı doğurur. Buna meydan verilmemelidir"* denilmiştir. Ayrıca gıda maddelerinin hemen hepsinin ihracının men edildiği, nakliyatla herhangi bir düzensizlik olmadığı, bu durumda fiyat yükselmesi için geçerli bir sebep bulunmadığı da vurgulanmıştır.⁴⁷ Almanya ve İtalya'ya ihracat yapılmayacağı, bu ürünlerin de iç piyasaya sürüleceği, zaruri ihtiyaç malzemelerinin bir sonraki mahsul mevsimine kadar yeterli olduğu basın yoluyla halka duyurulmuştur.⁴⁸

Hükümet, gıda ürünlerinin ihracını men etmesine rağmen, fiyatları düşürmeyeceği ve her senekinden daha az alım yapmayacağını da garantisini vermiştir.⁴⁹ İhracı men edilen mallar arasında; buğday, çavdar, arpa, yulaf, mısır, darı, pirinç bulgur, bezelye, nohut, mercimek, fasulye, patates, soğan, sarımsak, arpa, her çeşit yağ, hayvansal ürünler, sabun, soda, çay, kahve, canlı ve cansız hayvanlar, kağıt, boya, kereste, kablo, halat, zincir, motorlu ve motorsuz deniz ve kara nakil araçları ve daha pek çok ürün yer almıştır.⁵⁰ İhracı men edilen bir ürünü ihraç etmeye çalışanların menşe şahadetnameleri iptal edilmiş ve mallara el konulmuştur.⁵¹

Bununla birlikte bazı ithal malların elde olmayan sebeplerle fiyatlarının yükselebileceği, vatandaşın bunu bilerek yerli malı kullanması gerektiği de tavsiye edilenler arasındadır.⁵² Nitekim hariçten gelen yünlü ve ipekli

⁴⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Dosya: 204, Fon: 30100, Yer: 34.204.1.5.

⁴⁸ "Beynelmilel Vaziyet ve Piyasamız", Cumhuriyet, 4 Eylül 1939, s. 2.

⁴⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Dosya: 204, Fon: 30100, Yer: 34.204.1.6.

⁵⁰ "Vekiller Heyeti Kararına Göre İhracı Menedilen Maddelerin Listesi", Cumhuriyet, 9 Eylül 1939, s. 3.

⁵¹ "İhtikâr Hareketi ve Tedbirlerin Neticesi", Cumhuriyet, 10 Eylül 1939, s. 2.

⁵² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Dosya: 204, Fon: 30100, Yer: 34.204.1.6.

kumaşların fiyatları yüzde 15-20 oranında yükselmiştir.⁵³ Bunda Akdeniz’de bulunan Türk gemilerine Türkiye’ye dönüş emri verilmesi ile ikinci bir emre kadar Akdeniz seferlerinin yasaklanması, bu gemilerle gelen malların sahipleri tarafından alınması ve ardından yeni mal gelmemesi etkili olmuştur.⁵⁴

Buna rağmen Mıntika Ticaret Müdürlüğü ve Ticaret Odası menşeleri yurt dışında olan mallardaki fiyat yükselişinin de ne dereceye kadar makul ve mazur görüleceğini tetkike başlamış, bazı mallar için stok kalmadığı iddialarının doğruluğu da tahkik edilmeye başlanmıştır.⁵⁵ Diğer yandan sanayi sektörünün duraksaması tehlikesine karşılık İktisat Vekâleti, sanayi sektöründe ihtiyaç duyulan yabancı menşeli mallar için bu malların alternatiflerini tespit edip gerekirse başka ülkelerden temini için çalışmalar başlatmıştır.⁵⁶

İstanbul Valisi ve Belediye Reisi Lütüf Kırdar, ihtikâr iddiası ve buna karşı alınacak tedbirler hakkında bir açıklama yapmış, Avrupa’daki durum karşısında halkın Milli Şef’e güvenip sükûnet ve disiplin içinde hareket etmesi gerektiğini söylemiştir. Bugünkü Türkiye’nin 1914 Türkiye’sinden farklı olduğunu, o zamanlar hariçten getirilen un, zeytinyağı, pirinç, şeker gibi temel tüketim maddelerinin artık Türkiye’de üretildiğini, üstelik ihtiyaç fazlası miktarlarda üretim yapıp ihraç potansiyelinin bulunduğunu, hal böyleyken bolluk içinde suni bir darlık ve pahalılık yaratılmasına müsaade edilmeyeceğini söylemiştir. Ticaret Odası’nun bunu engellemek için her hafta toptan eşya fiyatlarını önceki haftaların fiyatlarıyla kıyaslayacağını ve fahiş yükselmeleri kontrol edeceğini ifade etmiştir. Fiyat yükselmesi tespit edilirse stok yapıp yapılmadığının da araştırılacağı ayrıca vurgulanmıştır.⁵⁷

Başbakanlığın 7 Eylül tarihli tebliği ve halkın 1 Eylül’de yaşanan ilk gelişmelerin ardından normal hayatta değişen pek bir şey olmadığını görmesi üzerine, fiyatı birdenbire yükselen yağ, makarna ve pirinç ucuzlamaya başlamıştır. Belediyenin durumu takip etmeye devam edeceği, stok mallarını piyasaya sürmeyenler hakkında işlem başlatacağı duyurulmuştur.⁵⁸

⁵³ “Manifatura Eşyası Üzerine Alışveriş Durdu”, Cumhuriyet, 3 Eylül 1939, s. 2.

⁵⁴ “Gümrüklerimizde Son Vaziyet Karşısında Muamelat Durgunlaştı”, Cumhuriyet, 3 Eylül 1939, s. 2.

⁵⁵ “İhtikâr Hareketi ve Tedbirlerin Neticesi”, Cumhuriyet, 10 Eylül 1939, s. 2.

⁵⁶ “Sanayi Hammaddeleri”, Cumhuriyet, 11 Eylül 1939, s.2.

⁵⁷ “Şehirde İhtikâr Var mı?”, Cumhuriyet, 7 Eylül 1939, s. 2.

⁵⁸ “Avrupa Vaziyeti ve Piyasa”, Cumhuriyet, 8 Eylül 1939, s. 2.

Hükümetin tedbir alma noktasında halktan beklediği gereksiz yere mal stoklamak değil üretimi arttırmaktır.⁵⁹ Özellikle köylü kesime çağrı yapılmış, sonbahar nadasına bir an önce başlanıp, hazır memleketin her yeri bolca yağmur alıyorken kış ekininin yapılması istenmiştir.⁶⁰ Bütün devlet daireleri ve bilhassa köye kadar teşkilatı uzanan resmi kurum çalışanlarına da köy köy mahalle mahalle dolaşarak üretimi arttırmada köylünün etkin rolünün anlatılması, üretimin arttırılması noktasında köylüye mümkün olan tüm yardımı yapması ve gereken kolaylığı göstermesi için emir verilmiştir.⁶¹

Basına yansıyan haberlere göre ihtikâr yalnız gıda ve temel tüketim maddelerinde değil, ilaç sektöründe de göze çarpmıştır. Eczanelerde aspirin tükenmiş, Almanya ve Fransa'dan gelen ilaçlar bedelinin %25-30 fazlası ödenerek güçlkle temin edilmiştir. Genel halk sağlığını ilgilendiren kimi ilaçlar ise hiç bulunamıyordu.⁶² Bu nedenle Başbakanlık tebliğinde gıda maddeleri için yapılanlara benzer uyarılar hayati ve sıhhi ihtiyaç malzemeleri için de yapılmıştır. Kimi eczacıların ihtikâra niyetlenerek ilaç stokladıkları, böylesi bir hareketin hükümetin ilaç sektörünü tümüyle kendi eline almasına, eczanelere ve ecza depolarına el konularak devletleştirilmesine sebep olabileceği söylenerek sert bir uyarı yapılmış, normal kârdan ve ticaret ahlakından ayrılınmaması gerektiği vurgulanmıştır. Eczacılarla birlikte halk da uyarılmış, *"Muhterem halkımızdan da kendi ihtiyacı olan bir ilaçtan elli şişeyi bir defada istemek gibi teşebbüslerde bulunmamalarını rica ederim"* denilerek ihtiyaç duyulan bir ilacın gereksiz yere çok miktarda alınmaması tavsiye edilmiştir. Son olarak Tebliğde vaziyetin I. Dünya Savaşı'ndan farklı olduğu, o yıllarda en temel tüketim maddesi olan unun dahi ithal olduğu, geline nokta dışa bağımlılığın azaldığı vurgulanmıştır. Buna ek olarak her çeşit gıda maddesinin ülke topraklarında yetiştirildiği, hükümetin de üretimin kontrolü ve ürünlerin nakliyesi hususunda gereken tüm tedbirleri aldığı, halka düşenin, sükûnetle ve geleceğinden emin olarak vazifesini yapmak olduğu söylenmiş, halktaki panik havası yatıştırılmaya çalışılmıştır.⁶³

Başbakanlık tebliğinde yer alan hususlar basında da destek görmüş, ihtikârın ayaklanmaya başladığı, halkta panik halinin ortaya çıktığı bir ortamda tebliğin tam zamanında yapıldığı söylenerek, halka vakar ve sükûnetle

⁵⁹ TBMM ZC 6. Dönem, 39. Birleşim, 5. Cilt, s. 6.

⁶⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Dosya: 204, Fon: 30100, Yer: 34.204.1.5.

⁶¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Dosya: 204, Fon: 30100, Yer: 34.204.1.6.

⁶² "Avrupa Vaziyeti ve Piyasa", Cumhuriyet, 8 Eylül 1939, s. 2.

⁶³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Dosya: 204, Fon: 30100, Yer: 34.204.1.6.

hükümete destek vermesi çağrısı yapılmıştır.⁶⁴ Günlük hayatta değişen hiçbir şey olmadığı, Avrupa'da harp devam ederken bizde hayatın her açıdan normal ve huzurlu olduğu vurgulanmıştır.⁶⁵

Başbakan Refik Saydam da 11 Eylül 1939 tarihli TBMM oturumunda daha önce yayınlanan Başbakanlık Tebliğine atıf yaparak harbe girmediğimizi, tedbirlerin ihtiyaten alındığını, memlekette en az bir yıllık iâşe maddesinin hazır bulunduğunu, zirai istihsalin emin ve sağlam olduğunu dile getirmiştir.⁶⁶ Ancak dönemin İktisat Vekâleti Sanayi Tetkik Heyeti Reisi Şevket Süreyya Aydemir Başbakan'ın sözlerinin fazla iyimser bularak, söz konusu hazırlığın yok denecek seviyede yetersiz olduğunu ve bunun çok kısa sürede fark edildiğini söylemiştir.⁶⁷ Aydemir'in anlarına ve o döneme dair izlenimlerine yansıyan şekliyle Türkiye, milli ekonomi ve milli savunmayı bir arada işleyecek ve örgütleyecek sanayi, tarım, insan gücü seferberliği, ticaret ve fiyat politikası, maliye ve ulaştırma açısından yeterliliğe sahip değildir. Türkiye Birinci Dünya Savaşı'ndan kalan ilkel usuller ve alışkanlıklar içinde teşkilatsız ve hazırlıksız bir durumda İkinci Dünya Savaşı'nı karşılamıştır.⁶⁸

Hükümet ve Başbakan, özellikle gıda maddelerindeki kısıtlılığı önleyebilmek için çok yoğun çabalara girmiş, sıklıkla detaylı genelgeler yayınlarak halkın arasında piyasa kontrolü sağlamaya ve tefecilikle mücadeleye çalışmıştır. Ancak uzayan üretim düşüklüğü, mal darlığının derinleşmesine, karaborsanın artmasına ve fiyatların aşırı derecede yükselmesine sebep olmuştur. Öyle ki, 1939 Eylülünden itibaren fiyatlar hızlı artış göstermiştir. Örneğin Buğday 13.5 kuruştan 100 kuruşa, zeytinyağının kilosu 85 kuruştan 350 kuruşa çıkmış, kalay 280 kuruştan 12 Liraya, demir 8 kuruştan 18 kuruşa çıkmıştır. Fiyatlar camda %100, fayansta %100, hırdavat malzemesinde %15 – 20, çinkoda %50 oranında yükselmiştir.⁶⁹ Başbakan Refik Saydam iktisadi sorunları katı fiyat denetimleri yapıp, tarım ürünlerine düşük

⁶⁴ "Her Şeyimiz Vardır", Cumhuriyet, 9 Eylül 1939, s. 3.

⁶⁵ "Avrupa'da Harp Devam Ederken İstanbul Normal Bir Hayat Yaşıyor", Cumhuriyet, 9 Eylül 1939, s. 5.

⁶⁶ TBMM ZC 6. Dönem, 39. Birleşim, 5. Cilt, s. 5.

⁶⁷ Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, Remzi Kitabevi, Ankara 1993, Cilt 2, s. 71-72.

⁶⁸ Aydemir, s. 208.

⁶⁹ Metintaş – Kayıran, s. 164.

fiyata el koyma yöntemiyle çözmeyi denemiş ancak bu müdahaleci yaklaşım ihtikâr ve karaborsacılığın önüne geçememiştir.⁷⁰

Yukarıda görüldüğü üzere 1 Eylül 1939'da Alman ordularının Polonya'ya girişinin hemen ardından Türkiye'de bir panik havası oluşmuş, halk bireysel tedbirde aşırıya kaçma eğilimi göstermiş, esnaf da ihtikâra meylederek harp zengini olmaya çalışmıştır. Durumu çok kısa sürede fark eden hükümet yetkililerinin aldığı tedbirler, yaptıkları açıklamalar ve memlekette her şeyin olağan seyrinde devam ettiğine ilişkin gazetelerde yer alan halkı rahatlatıcı haberlere rağmen, ilk etapta İstanbul'da başlayan ihtikâr kısa süre içinde Anadolu'ya da sirayet etmiştir. Hükümetin aldığı tedbirler esnafın ihtikâra meyletmesinde caydırıcı bir etki gösterse de elinde bir miktar parası olan kimseler dükkân dükkân dolaşip mal satın alarak, ilerleyen dönemlerde istedikleri fiyattan piyasaya sürmek üzere stokçuluğa başlamış, ihtikâr el değiştirmiştir. Çoruh mebusu Mazhar Müfid Kansu durumla ilgili olarak Ticaret Vekili Nazmi Topçuoğlu'nun görüşlerini sormuş, daha şiddetli tedbir alınması için hükümetin bu konuda ne düşündüğü hakkında meclisin aydınlatılmasını istemiştir.⁷¹ Topçuoğlu yaptığı açıklamada harbin başlaması ve Almanya ile olan ticaret anlaşmasının bitişinin aynı tarihe denk geldiğini bu yüzden Almanya'dan alınan demir ve kimi inşaat malzemelerinin getirilemediğini, bu malzemelerde fiyat yükselişinin önlenemeyeceğini izah etmiştir.⁷²

Topçuoğlu verdiği bir diğer örnekte dış menşeli bir ürün olan kahvenin Brezilya'dan getirildiğini ve ithalinin tümüyle serbest bırakıldığını⁷³ buna rağmen kahve fiyatlarının git gide yükseldiğini söylemiştir. Dolayısıyla Topçuoğlu fiyat yükselişinde malın iç piyasada bulunup bulunmamasından çok spekülâtorlerin faaliyetlerine dikkat çekmiştir. Bunun önlenmesi için ticarete aracı kurumların sayısının azaltılacağını, malın toptancıdan yarı toptancıya, oradan da perakendeciye aktarılacağını, toptancının malı o ticaretin içinde olmayan hiç kimseye satamayacağını, hatta başka bir toptancıya dahi satamayacağını, zincirin sadece bu üç sınıf arasında olacağını söylemiştir. Bunlar arasındaki kar oranları belli olduğundan, azami perakende fiyatının üzerinde satış yapılmasına müsaade edilmeyeceğini, fiyatların bu şekilde kontrol altında tutulacağını söylemiştir. Düşünülen bu önlemlerin yakında

⁷⁰ Şevket Pamuk, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 200-205.

⁷¹ TBMM ZC 6. Dönem, 18. Birleşim, 7. Cilt, s. 128.

⁷² TBMM ZC 6. Dönem, 18. Birleşim, 7. Cilt, s. 128-129.

⁷³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Dosya: 204, Fon: 30100, Yer: 34.204.1.11.

meclis onayına sunulacağından da bahsetmiştir ki⁷⁴ söz konusu önlemler “Milli İktisadi Koruma Kanun Projesi” olarak Meclis’e gelmiş ancak milletvekilleriince yeterli bulunmamıştır. Bunun üzerine Recep Peker başkanlığında kurulan bir komisyon 70 maddelik bir tasarı hazırlamış⁷⁵ ve tasarı Milli Korunma Kanunu adıyla 18 Ocak 1940’ta kabul edilmiştir.⁷⁶

Sonuç

1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti İkinci Dünya Savaşı’nın başladığı 1939 sonbaharına kadar iç politikada arka arkaya devrimler yapmıştır. Yaşanan değişim ve dönüşüm sürecinde ister istemez oluşan toplumsal muhalefetin kendini sağlıklı bir şekilde ifade edebileceği kadar özgür ancak bu özgürlüğün devrim karşıtlığına dönüşmeyeceği, dönüşmeyeceği kadar merkezi idarenin güçlü siyasi kontrolün yüksek olduğu bir ortamda demokrasiye işlerlik kazandırılmaya çalışılmıştır. Türkiye’nin demokrasi serüveni, tek parti çatısı altında yürütüldüğü için tekdüze bir görünüm arz etse de iktisadi ve kültürel kalkınma sahalarında gerçekleşen gelişmelerle birlikte aslında çok yönlü bir içerik ortaya koymayı başarmıştır.

Bahsi geçen dönem aynı zamanda Türkiye’nin Lozan’dan kalma pürüzlerini giderdiği, dış politikada yeni barışçıl güç dengeleri kurmaya çalıştığı bir dönem olmuştur. Türkiye, bir yandan Batılı devletlerle ilişkilerini güçlendirip diğer yandan Sovyet Rusya ile geçmişten getirdiği dostane ilişkilerini korumaya çalıştığı bir ortamda, Sovyet Rusya’nın Almanya ile ittifaka yönelmesi sebebiyle dış politikada beklemediği şartlar altında Eylül 1939’da İkinci Dünya Savaşı ile karşı karşıya kalmıştır.

Hükümetin tavrı savaşın başından sonuna kadar ülkeyi savaşa sokmamak, ancak bir saldırıya maruz kalma ihtimaline binaen her an savaşa hazır olmak şeklinde belirlemiştir. Bunun için ilk etapta memleketin bazı muntikalarındaki ihtiyat erleri bir buçuk ay talim ve terbiye için askerlik mükellefiyeti kanununun 58. maddesi uyarınca silahaltına çağırılmıştır. Bu tedbir, nüfusunun büyük kısmı tarımla geçinen Türkiye için, çalışabilir erkek nüfusun büyük kısmının silahaltına alınması nedeniyle üretimde düşüş, dolayısıyla ekonomik darboğaz anlamına gelmiştir.

⁷⁴ TBMM ZC 6. Dönem, 18. Birleşim, 7. Cilt, s. 130.

⁷⁵ İbrahim Mert Öztürk, “İkinci Dünya Savaşı Türkiye’inde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 32, Sayı 54, s. 140.

⁷⁶ *Düstur*, 3. Tertip, 21. Cilt, s. 274, Milli Korunma Kanunu, 26.01.1940.

1 Eylül 1939'da Alman ordularının Polonya'ya saldırmasıyla başlayan süreç, her ne kadar Türkiye'yi doğrudan etkilemese de halkta panik havasına yol açmış, muhtekirler ve vurguncular için uygun bir ortam doğmuştur. Fiyatların kontrolsüz artışı üzerine hükümet bir tebliğ yayınlayarak çeşitli önlemler almıştır. Bu önlemler, temel tüketim malları, gıda maddeleri ve sıhhi malzemeler üzerinden ihtikâr yapanların ticarethane, fabrika, depo ve evlerine el konulması; gıda maddelerinin ihracının yasaklanması, bir sonraki yılın mahsulünün artışı için köylüye teknik destek verilmesi ve yerli mal kullanımının teşvik edilmesi olarak özetlenebilir. Ancak ilk etapta alınan bu önlemler ne halktaki panik havasının yatışmasını sağlayabilmiş ne de ihtikârın önüne geçebilecek ölçüde caydırıcı olmuştur. 1939 sonbaharında alınan tedbirlerin iç piyasayı normale döndürememesi üzerine Milli Korunma Kanunu'na giden yol açılmış, 1940 itibariyle savaş ekonomisine geçilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Resmi Belgeler, Düstur ve Zabıtlar

BCA, Dosya: 204, Fon: 30100, Yer: 34.204.1.3

BCA, Dosya: 204, Fon: 30100, Yer: 34.204.1.5

BCA, Dosya: 204, Fon: 30100, Yer: 34.204.1.6

BCA, Dosya: 204, Fon: 30100, Yer: 34.204.1.10

BCA, Dosya: 204, Fon: 30100, Yer: 34.204.1.11

TBMM ZC 6/1.

TBMM ZC 6/18.

TBMM ZC 6/39.

Düstur, 3. Tertip, 21. Cilt.

2. Tetkik Eserler

2.1. Kitaplar

AKŞİN, Sina; *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

AKŞİN, Sina; *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

ARMAOĞLU, Fahir; *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, Alkım Yayınları, İstanbul 2004.

- AYDEMİR, Şevket Süreyya; *İkinci Adam*, c.2, Remzi Kitabevi, Ankara 1993.
- BALCIOĞLU, Mustafa; "Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Politikası", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2012.
- DİLAN, H. Berke; *Siyasi Tarih 1914-1939*, Alfa Yayınları, İstanbul 1998.
- HALE, William; *Türk Dış Politikası 1774-2000*, (Çev. Petek Demir), Mozaik Yayınları, İstanbul 2003.
- HART, Liddell; *II. Dünya Savaşı Tarihi I*, (Çev. Kerim Bağrıaçık), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- KARAL, Enver Ziya; *Atatürk ve Devrim*, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara 1998.
- KİLİ, Suna; *Bir Çağdaşlaşma Modeli – Atatürk Devrimi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006.
- PAMUK, Şevket; *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- SAKİN, Serdar; – SALEP, Mustafa; *Balkanlar'da Güvenlik Arzusu: Türkiye-Yunanistan-Yugoslavya İlişkileri ve Balkan Paktı*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.
- SANDER, Oral; *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara 2007.
- UÇAROL, Rifat; *Siyasi Tarih 1789 – 2012*, DR Yayınları, İstanbul 2013.
- UĞURLU, Nurer; *SSCB Dışişleri Bakanlığı Alman Dışişleri Bakanlığı: 2. Dünya Savaşı'nda Türkiye Üzerine Gizli Pazarlıklar (1939-1944)*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2003.

2.2. Makaleler ve Sempozyum Bildirileri

- AKÇORA, Ergünöz; "Hatay'ın Anavatan'a İlhakının Türk Dış Politikasındaki Yeri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XI, Temmuz 1995, Sayı 32.
- BARLAS, Dilek; "İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Türkiye'nin Balkanlar ve Avrupa'daki İş Birliği Arayışları", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I – Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açından Türkiye (23-25 Ekim 1995 – İstanbul)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- BİLGİN, Mustafa Sıtkı; "İki Savaş Arası Dönemde Türkiye'nin Ortadoğu Politikası", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 9, Sayı 18, Yaz 2016.
- BURÇAK, Rıfkı Salim; "İngiliz – Fransız – Türk İttifakı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1.

DOKUYAN, Sabit; "Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2014, 15(2).

GÖNLÜBOL, Mehmet – Kürkçüoğlu, Ömer; "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt I, Mart 1985, Sayı 2.

METİNTAŞ, Mustafa Yahya – Kayıran, Mehmet; "Refik Saydam Hükümetleri Döneminde Türkiye'nin Ekonomi Politikası (1030 – 1942)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9(2).

ÖZTÜRK, İbrahim Mert; "İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 32, Sayı 54.

YAVUZ, Erdem; "Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi Kanunu ve Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu Tartışmaları: Erzincan Uygulamaları", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:3, Sayı:12, Haziran 2015.

2.3. Ansiklopediler

AKBULUT, Dursun Ali; "İkinci TBMM ve Cumhuriyet'in İlanı", *Türkler*, C.16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

ÖZKAYA, Yücel; "Atatürk Dönemi ve Atatürk İnkılapları", *Türkler ve Cumhuriyet Ansiklopedisi*, C.16, Ankara.

3. Gazeteler

Cumhuriyet

DOMESTIC POLICY MEASURES TAKEN BY TURKEY DURING ENTRANCE PROCESS OF THE WORLD WAR II

(September 1, 1939 – January 18, 1940)

© İmren AYDIN^a

© Hikmet Zeki KAPCI^b

Abstract

As the world was progressing step by step towards a new and great war, Republic of Turkey placed its own independence, security and development in the center of its domestic and foreign policy. Instead of spending its energy on the policy of arming and aggression, Turkey focused on solving internal and external policy problems. In domestic politics, on one hand, government dealt with internal revolts by counterrevolution and trials of a multi-party system and on the other hand, development moves were made to become a strong economy. In foreign politics, an effective and peaceful policy in international politics was pursued based on Atatürk's "Peace at Home, Peace in the World" principle. Balkan Entente signed by Turkey, Greece, Romania and Yugoslavia on February 9, 1934, and Sadabad Pact signed by Turkey, Iran, Iraq and Afghanistan on July 8, 1937, were concrete consequences of this effective and peaceful policy. Upon the death of Atatürk on November 10, 1938, and not even a year after İsmet İnönü's election as president Turkey found itself on the brink of a new world war. Not having passed to a multi-party system in domestic politics, and governed by "National Chef" İsmet İnönü, at the beginning of the Second World War, Turkey chose to remain neutral and out of war aiming to protect its territorial integrity. Establishing diplomatic relations with both sides of the war,

^a Master Student, Erciyes University Institute of Social Sciences, imrenaydin38@gmail.com

^b Assoc. Prof., Erciyes University Literature Faculty, hikmetzekikapci@gmail.com

Turkey took several domestic policy measures against the possibility that it could be attacked at any time and have to enter the war.

The aim of this study is to try to put forward domestic policy measures taken by Turkey at the outbreak of war, the fall of 1939. While many articles that came in literature regarding the profiteering problem accruing the years of the Second World War and government's measures against profiteering are about the things happened after the National Protection Act of January 1940, this study is about the first reflex of the people when the war broke out, the government's approach to the reflex and those happened on the way to the National Protection Act.

At the fall of 1939, Turkey applied to some political, military and economic measures. On one hand, Turkey signed a mutual assistance agreement that these three states would act together in case of a battle between England and France in Mediterranean. On the other hand, Turkey took measures to avoid being in a negative sense with the Soviet Union.

Although the essential idea was to stay away from the war, the idea of being ready for the battle for any moment was dominant in the government. For this reason, people were called up for military service and deferrals were cancelled. In the case of taking this decision, Soviet Russia's inclining to alliance with Germany was influential.

In economic sense, the most important problem was the profiteering. Some people who wanted to take the advantage of war, pulled the goods from the market to raise prices and get more profits. A notification about forbidding profiteering and severe punishment for those who would incline it was published. Even though this notification relieved the market a bit, the desired result could not be obtained.

Besides, when the export products could not be sold because of the war, they were put to the domestic market so import came to a halt point. While these developments were expected to keep prices at their present position, inflation began in the market. The prolonged decline in production caused the deepening of shortage of goods, the black market's rise, and excessive increase in prices. Prime Minister Refik Saydam tried to solve the economic problems by making strict price inspections and confiscating agricultural products with low prices but this intrusive approach could not prevent profiteering and black market.

The government had to legislate a new law upon being not able to reach the desired results. When the National Protection Act was put into force, war economy came into use.

In this study, a screening model trying to define related events within their own circumstances and as they are was used. In accordance with the research approach of the screening model, the documents obtained from the Republican Archives, the minutes of the parliament, the information obtained by period press and examination works are integrated and interpreted considering time and space.

Keywords: Second World War, Turkey, İsmet İnönü, National Protection Act, Profiteering.

SANAT OLGUSUNUN TARİHSEL SÜREÇTE DEĞİŞEN TANIMI, İŞLEVİ VE DEĞERİ ÜZERİNE

Engin SARI^a

Öz

Bu metinle birlikte kültür, medeniyet ve birey kavramlarının tarihsel süreç içerisinde ne şekilde değişime uğradığı ve bu süreçte kültür kavramının hayati bir organı olan sanat olgusunun tanım, işlev, değer ve aidiyet yönünden nasıl değişiklik gösterdiği araştırılmıştır. Bu bağlamda kültürün maddi ve manevi değerlerinin sanat olgusu kapsamında ne şekilde vücut bulduğu ve beraberinde sanatçı bireyin ne şekilde benlik kazandığı sorgulanmıştır.

Güzel Sanatlar kategorisine kadar zanaatın bir kolu olan sanat olgusu ustalıklı bir uygulama alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda sanat/zanaat olgusu bireysel değil ancak bütüncül olan manevi değerlerin ölümsüzleştirilmesine yönelik bir biçimde işleyen ve belli kurallar çerçevesinde uygulanan bir el işçiliği alanıdır. Ancak Güzel Sanatlar kategorisiyle birlikte sanat sanatçının kendi bireyselliğini ortaya koymaya çalıştığı bir yaratıcılık alanı haline gelmiştir. Bu değişimle birlikte sanat zanaat alanından kesin çizgilerle ayrılmış ve özerk bir alana dönüşmüştür. İlerleyen zamanda ortaya çıkan Modern Sanat olgusu ise sanatın tanımının ve kurallarının tamamen sanatçıların aidiyetine geçtiği bir dönem olmaktadır. Bu anlayış kapsamında sanat olgusu gelenekleri ve kutsal değerleri terk ederek yaşamsal gerçeklere yönelik biçimde vuku bulmuştur. Bu anlayış kapsamındaki ana değerler bireycilik, yenilik ve deneycilik olarak belirir.

Bu değerler neticesinde günümüze ilerleyen süreçte sanat olgusu sabit bir tanımı mümkün olmayan ve yeni fikirler ile yeni üretim olanakları dahilinde daima çeşitlik kazanan melez bir alan haline gelmiştir. Bu sorgular neticesinde bugün sanat olgusunun anlam, işlev ve değer yönünden nasıl bir gerçeklik anlayışı kapsamında vuku bulduğu anlaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sanat Tarihi, Heykel, Sanat Eseri, Sanatçı, Birey, Kültür.

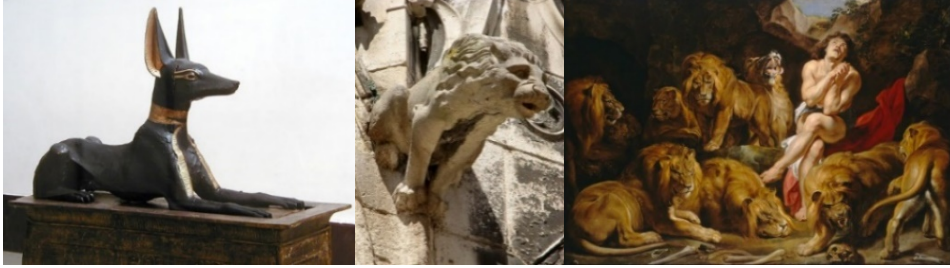
^a Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, enginsarienginsari@gmail.com

Giriş

Sanat olgusu tarihin farklı dönemlerinde farklı anlayışlarla vuku bulmuş ve mevcut kapsamı dâhilinde farklı isimlerle ifadelendirilmiştir. Bu ifadeler dâhilinde zaman içinde sanat olgusunun tanımını değişime uğramış, anlamı çeşitlik kazanmış ve işlevi farklılık göstermiştir. Burada değinilecek olan konu, sanat olgusunun her çağın gerçeklik anlayışına paralel olarak nasıl evrildiği; sanatın zanaattan nasıl ayrıldığı ve değişen niteliği ile nasıl 'Güzel Sanat'a dönüştüğü, 'Güzel'in yerini nasıl 'Modern'e ve ardından 'Çağdaş'a bıraktığı; değişen kavramlara ve ifadelere bağlı olarak sanat olgusunun tanımının veyahut da tanımsızlığının ne şekilde vuku bulduğu; anlamının, değerinin, işlevinin ve de aidiyetinin nasıl belirginlik veyahut da belirsizlik kazandığıdır.

Sanat olgusunun sürekli devinimi devam etse dahi sanat alanında tarih boyunca süre gelen birçok üslup ve biçim anlayışı, yapım teknikleri (örneğin taş yontusu) ve de sanat alanındaki birçok tema (örneğin bir kadının veya adamın portresi veyahut da bir hayvan betimlemesi) her daim geçerliliğini korumakta ve günümüzde de halen uygulanmaktadır. Ancak tarihsel süreçte insana ait dünyevi kavramların anlamları da zaman içinde değişiklik ve çeşitlik göstermiş ve bu bağlamda kavramların somut karşılığı olan sanat olgusu farklı zaman dilimlerinde farklı maddi ve manevi anlayışlarla vücut bulmuş ve böylece sanat olgusu zaman içinde tanım, anlam, işlev, değer ve aidiyet yönünden farklılık göstermiştir.

Fotoğraf 1-2-3. Anubis heykeli, M.Ö. 15. ve 12. yüzyıllar arası, Gotik döneme ait bir Gargoyl heykeli, 12. ve 17. yüzyıllar arası, Peter Paul Rubens, 1613-1615, Aslan İnindeki Daniel

Fotoğraf 4-5-6. Pablo Picasso, 1942, Boğa Başı, Alberto Giacometti, 1951, Köpek, Jeff Koons, 1994-2000, Balon Köpek

Fotoğraftaki eserler tarihin farklı dönemlerine aittir ve bu eserlerin ortak paydası model aldığı doğa gerçekliği, hayvan betimidir (*Fotoğraf 1-6*). Eserlerde modelin işlenişi ve eserin biçimsel gerçekliği doğrusal biçimde eserin ait olduğu dönemin doğa ve gerçeklik anlayışını ve beraberinde üretim/yaratım anlayışını, kültür anlayışını, insan anlayışını, 'ben'lik anlayışı, sanat ve sanatçı anlayışını, değer anlayışını, katiyet veyahut da görecelik anlayışını göstermektedir. Bu biçimsel farklar aynı zamanda insana ait dünyevi kavramların farklı dönemlerde nasıl vücut kazandığını ve kavramların zaman içinde ne şekilde değişime uğradığını da göstermektedir.

A. Zanaat Kapsamındaki Sanat Olgusu

Geçmiş zamanlarda, özellikle de bütüncül bir anlayışa sahip medeniyetler aidiyetindeki zaman dilimlerinde, sanat olgusu kapalı bir tanımla karşımıza çıkar. Bu tanım sanat ediminin amacını ve işlevini belirgin kılar. Örneğin Antik Mısır döneminde veya gotik dönemde resim ve heykel yapılmasının tekil ve belirgin bir amacı olduğu söylenebilir. Bu gibi bütüncül anlayışa sahip dönemlerde ve medeniyetlerde resim ve heykel bütün bir medeniyetin kutsal/dini değerlerini vurgulamak ve bu manevi değerleri ölümsüzleştirmek üzere uygulanmaktadır. Bu kapsamda sanat, modern zamanların anlayışıyla bir yaratma alanı değil, bir uygulama alanıdır. Dolayısıyla sanat henüz zanaattan ayrı bir alan değildir. Bu kapsam aynı zamanda sanat yapmanın ölçütlerini ve aynı zamanda uygulayıcının rolünü ve uygulama sınırlarını da belirgin kılar.

Şunu belirtmek gerekir ki sanat alanının zanaat alanından kesin çizgilerle ayrılması ancak 18. yüzyıldaki sanat olgusuyla birlikte meydana gelmiştir. Bu bağlamda bizim bugün çağdaş anlamda sanat dediğimiz şeyin kökeni de ancak 18. yüzyılda ortaya çıkan 'güzel sanatlar' olgusuna dayanmaktadır. Bu zamana kadarki sanat olgusu ve kapsamındaki resim ve heykel işçiliği zamanının ifadesiyle zanaatçılığının bir ürünü olarak belirir. Bu noktada 18. yüzyıla kadar

süren zaman dilimlerinde sanat olgusuna ve sanatçı varlığına dair genel bir anlayış hâkimdir denilebilir.

Fotoğraf 7-8-9. Gize Sfenksi, M.Ö. 2500 yılları, Tutankhamun Maskı, M.Ö. 1300 yılları, II. Ramses, M.Ö. 1200 yılları

Sanat tarihine baktığımızda Antik Mısır sanatı özellikle heykel alanında önemli bir karakter ortaya koyan ilk medeniyet olarak belirir. Yukarıdaki örneklerde Antik Mısır dönemine ait büstler/heykeller görülmektedir (*Fotoğraf 7-9*). Antik Mısır sanatının görkemi, sanat olgusunun kesin bir amacında ve heykel yapmanın belirgin ölçütlerinde saklıdır. Öncelikle Antik Mısırda heykel/büst yapılmasının çok belirgin bir amacı vardır. Buradaki amaç ne estetik duyuma ve hazza dayanır, ne de sanat (modern zamanlardaki gibi) bağımsız bir sorgulama, keşfetme, karar verme ve yaratma alanıdır. Buradaki yegâne amaç, öncelikle kutsal tanrıların imgeleştirilmesi ve ardından kendisi de bir tanrı sayılan ancak ölümlü olan firavunun bu dünyadaki imgesinin korunması ve varlığının ebediyete dek yaşatılmasıdır. Bu amaç doğrultusunda heykel yapmanın ölçütleri de yasalaşmıştır. Bu yasalar sanata başlamadan önce öğrenilmesi ve uyulması zorunlu olan prensiplerdir.

Oturan heykeller ellerini dizlerine koymak zorundaydılar. Erkeklerin tenleri, kadınlarınkinden daha koyu bir renkle boyanmalıydı. Her Mısır tanrısının görünümü, önceden sıkı sıkıya saptanmıştı. Güneş tanrısı Horus'u ya bir doğan ya da doğan başlı olarak; ölüm tanrısı Anubis'i de, ya bir çakal, ya da çakal başlı olarak imgeleştirme zorunluluğu vardı (Gombrich, 1980: 38).

Gombrich'in bahsettiği üzere heykelci sözcüğü o zaman, "yaşamı koruyan kişi" ile eş anlama gelmektedir. Bu anlayış kapsamında heykeltıraş, ancak el becerisini kendisinden önce belirlenmiş olan plastik ölçütler doğrultusunda uygulayan bir zanaatkâr olarak belirir. Bu noktada bizim bugün modern anlamda sanat dediğimiz özgün yaratma eyleminin o zamanda bir

karşılığı olmadığı, sanatın ancak zanaat ile eş anlama geldiği ve karşılığının da ustalıklı el işçiliği olduğu ve bu işçiliğin de büyük oranda öncülü taklit etmeye dayandığı söylenebilir. Gombrich'in zamanın heykeltıraşı hakkında belirttiği üzere "Hiç kimse de ondan, değişik bir şey istemiyordu. Kimse ondan, "özgün" olmasını beklemiyordu. Tam tersine, geçmişin hayran kalınan anıtlarına en iyi yaklaşmasını bilen kişi, olasılıkla, en iyi sanatçıydı" (Gombrich, 1980: 39).

Burada kilit nokta şu olarak belirir ki, sanat yapmanın koşullarının bu denli katı ve istisnasız olması mevcut sanat anlayışına belirgin ve sabit bir tanım getirmiştir. İşte tam da bu noktada bizim artık 21. yüzyılda bahsedemeyeceğimiz (belki kimi gruplarca ve inisiyatiflerce halen mümkün olabilir ancak asla bir uygarlığın ve toplumun bütününe hâkim olamayacak) bir değer karşımıza çıkmaktadır: Üslup.

Mısır sanatının en büyük üstünlüklerinden birisi, her heykelin, resmin veya mimari biçimin, sanki tek bir yasa buyruğunca mekânda yer almasıdır. Bir halkın bütün yaratılarının kuşkusuz uyduğu bu yasaya biz, "üslup" diyoruz. Bir üslubu neyin oluşturduğunu sözcüklerle anlatmak çetin bir iş, ama onu gözle bulgulamak daha bir çetin. Tüm Mısır sanatını yöneten kurallar, her bireysel yapıta ağır başlı bir uyum ve denge etkisi katmaktadır (Gombrich, 1980: 38).

Bu değinilerin ardından söylenebilir ki, sanat olgusunun tanımının belirginliği ve niyetinin tekilliği sanat eserinin de anlamını ve işlevini belirgin kılar. Bu hususta sanatçının konumu ve rolü de belirlilik kazanır. Bu tip bir sanat anlayışı yalnızca Antik Mısırda değil, bütüncül anlayışa sahip olan tüm uygarlıklarda görülmektedir. Bu noktada kültürel bütünlüğü ve tutarlılığı sağlayan en belirgin faktör ise kültürün yegâne sembolü olan din olgusudur. "Sanatı anlamaya yönelik eski çaba olan din tarihsel olarak kültür simgelerinin kaynağı olmuştur" (Bell, 1978: 1171). Bu hususta sanatın ve sanat eserinin amacı uygarlığa ait manevi değerlerin maddi bir beden kazanarak anıtlştırılması ve ölümsüzleştirilmesidir. Sanat eseri krallığın, devletin, kilisenin vb. idari organın hükmünde vuku bulur ve eser sanatçının değil bu idari organın aidiyetinde var olur. Sanat eserinin dini özü aynı zamanda eserin ahlaki kapsamını oluşturur ve bu kapsamda sanat eserinin statüsü ticari bir mal olmanın aksine uygarlığa, devlete, kiliseye ait kutsal bir mülk olmaktır. Sanat olgusu bu aidiyet çerçevesinde vuku bulmaktadır.

Böylece söylenebilir ki, uygarlıklar aidiyetindeki sanat olgusu belirgin *üsluplar* halinde karşımıza çıkmaktadır. Üsluplar medeniyetin yaşam kültürünü

yansıtan bütüncül bir sanat anlayışına dayanmaktadır. Elbette bu bütüncül anlayış totaliterdir. Yalnızca Antik Mısır da değil moderniteye kadar uzanan binlerce yıllık sanat tarihinde sanatın zanaatın bir kolu olması ve kapsamının doğrudan din kültürüne dayalı olması sanat olgusunun ana hattını çizmiş; sanat eserinin amacını ve işlevini belirlemiştir. Bu berraklık neticesinde denilebilir ki sanat bireysel değil bütünsel bir meseledir ve bütünün ölçütleri doğrultusunda yine ait olduğu bütünü simgeler. Dolayısıyla sanat üslupları ayrı ayrı sanatçıların değil bütün bir medeniyetin sanat biçimi olarak karşımıza çıkar.

B. Güzel Sanatlar Olgusu

Bizim bugün çağdaş anlamda sanat dediğimiz şeyin kökeni değilse de (yaratıcı ve özgünleşmeye başlayan bir birey olarak) sanatçı dediğimiz şeyin en geri plandaki kökeni ancak Rönesans'a dayandırılabilir. Yine de unutmamak gerekir ki, Rönesans döneminde sanat, bağımsız bir yaratma alanı değil ancak zanaatın bir kolu olarak yaşamaya devam etmiştir. "Bizler, Rönesans resimlerini yalıtılmış sanat eserleri olarak görmeye o denli alıştık ki Rönesans'ta güzel sanatlar kategorisinin bile olmadığını keşfedince şaşırıyoruz." (Shiner, 2013: 67). Rönesans'la birlikte sanat olgusunun ana hattı; temaları, amacı ve işlevi çok büyük farklılık göstermemişse de sanatçının statüsü değişmeye başlamıştır.

Rönesans döneminde sanattaki ana temayı değilse bile üslubu belirleyen sanatçılar olmuştur. Öyle ki, sanat eserlerinin ardında sanatçıların özel isimleri anılmaya, hatta eserlerin içinde sanatçıların portreleri belirmeye başlamıştır. Sanatçı, artık belli ölçütler kapsamında yalnızca genelgeçer tekniği uygulayan bir el işçiliği ustası olmanın ötesinde (kısmi olsa dahi) kendi ölçütlerini kendisi belirleyen, teorik değil ancak pratik ölçüde özgün tavrını ve hatta eserde maddi olarak kendini yansıtan bir bilinç olarak karşımıza çıkar.

Michelangelo 1523 senesinde yazdığı bir mektupta Papa II. Julius'un kendisine Sistina Şapeli'nde "istediğini yapması"na izin verdiğinden söz ediyor. Buradaki "istediğini yapması", "istediği şeyin resminin yapılabileceği" anlamına gelmiyor, "bunun yerine ... kendisine verilen temayı istediği tarzda işleyebileceği" anlamına geliyor (Shiner, 2013: 81).

Fotoğraf 10-11. Michelangelo Buonarroti, 1498-99, Pietà, Michelangelo Buonarroti, 1501-04, David

Elbette burada bahsi geçen örnek, Michelangelo Buonarroti, bugün bakıldığında son beş yüz yıllık heykel tarihindeki öncü bir deha olarak belirmektedir. Bizler bugün 21. yüzyılda sanatla uğraşırken ve envaiçeşit konuya değinirken kendi perspektifimizi ortaya koyuyor, kendi bakış açımızdan ödün vermiyor ve eserle birlikte kendi benliğimizden dem vurabiliyorsak, işte bu tip bir sanat ediminin hayati önem taşıyan bir öncüsü Michelangelo'dur denilebilir (*Fotoğraf 10-11*).

Ancak belirtmek gerekir ki, "O dönemde, belli başlı Avrupa dillerinin hiçbirinde "sanatçı" ile "zanaatçı" arasında modern anlamda sistematik bir kavramsal ayırım yapılmıyordu." (Shiner, 2013: 73). Dolayısıyla kendi döneminin koşulları kapsamında Michelangelo gibi bir örnek dahi zamanının ifadesiyle *Sanatçı* değil, bir zanaat adamı; usta bir heykeltıraş olarak ifadelendiriliyordu.

Bu deyişlerin ardından söylenebilir ki, Rönesans'la birlikte başlayan süreç, sanatçı ifadesinin, henüz zanaatçı ifadesinden tam anlamıyla kopmamış olsa dahi, eser kapsamında kendi benliğini yansıtan bir bireyin ifadesi olma noktasının başlangıcıdır denilebilir.

Kabaca 1350-1600 arasını içine alan ve bizim Rönesans dediğimiz dönem, eski sanat/zanaat sisteminden bizim modern güzel sanatlar sistemimize doğru yaşanan uzun ve kademeli bir geçiş sürecinin başladığı dönemdi aynı zamanda. Ancak bir geçişin başlamış olması bunun yerleşikleşmesi anlamına gelmiyor; nitekim bu dönemde, küçük bir seçkinler sınıfı arasında yeni fikir ve tutumların ortaya çıkmasına

rağmen, çoğu uygulama hâlâ eski sanat sisteminin varsayımlarınca düzenleniyordu (Shiner, 2013: 67).

Sanat sisteminde görülen belirgin bir değişim ancak 18. yüzyıla dayanmaktadır ve bu yöndeki en önemli faktör elbette Aydınlanma olgusuyla birlikte din olgusunun önceki yüzyıllara oranla hükmünün azalması olarak belirir. Bu hususta din olgusu sanat alanının ana teması olmaktan uzaklaşmış ve dolayısıyla sanatın ana hattı, kapsamı ve amacı değişime uğramıştır.

Yüzlerce hatta binlerce yıldır belli ölçütler doğrultusunda ve belli bir niyete dayalı olarak vuku bulan sanat/zanaat olgusu bu dönemde kesin çizgilerle birbirinden ayrılmış, zanaat kolları teknik uygulamaya neticesinde faydacı ürünler vermeye devam ederken, sanat insan bilincini, benliğini ve yaratıcılığını ön planda tutan özerk bir alana dönüşmüştür. Güzel Sanatlar ifadesi de ancak bu yüzyılda ortaya atılan bir kavramdır. Bu kapsamda sanatın kolları; mimari, heykel, resim, müzik, şiir, edebiyat gibi alanlar fayda, taklit, deha, hayal gücü, beğeni, ince zevk ölçütleri kapsamında farklı sınıflara ayrılmıştır.

Elbette bu değişimlerin ardından sanatın amacı ve işlevi de değişime uğramıştır. Sanat artık dini dogmaları betimlemek üzere değil, özgür iradesiyle düşünen insanın yüksek benliğinin bir yaratımı olarak vuku bulmaktadır. Bunlarla birlikte sanatçı ifadesi de zanaatçı sınıfından kesin biçimde ayrılmış ve sanatçı sınıfının statüsü yüksek değer kazanmıştır.

Eski sistemde bir zanaatçı/sanatçıda olması gerektiği düşünülen ideal nitelikler dehayla kuralı, esinle hüneri, yenilikle taklidi ve özgürlükle de hizmeti birleştirirken XVIII. yüzyılın akışı içerisinde bu nitelikler tamamen birbirinden ayrılıyordu. Bu bağlamda, esin, hayal gücü, özgürlük ve deha gibi bütün “şiirsel” vasıflar sanatçıya atfedilirken, beceri, kurallar, taklit ve hizmet gibi bütün “mekanik” vasıflar zanaatçıya düşüyordu. Örneğin, Académie Française’nin 1762 tarihli sözlüğünde “sanatçı” “dehayla elin el ele vermesi gereken bir sanatı icra eden kimse” olarak tanımlanırken zanaatçı sadece “bir mekanik sanat işçisi, bir meslek sahibi” olarak anılıyordu (Shiner, 2013: 160).

Sanat olgusunun bu değişimlerden önceki kapsamının din temelli olduğu ve dinin ahlaki yasaları kapsamında da toplumun bütününe hitaben vuku bulduğu düşünülürse eğer dogmatik yapıda olan sanat olgusunun özünde yukarıda bahsedilen esin, hayal gücü, özgürlük, deha gibi vasıflara veyahut da estetik duyuma hitaben vuku bulmadığı rahatlıkla söylenebilir. Henüz Güzel

Sanat olgusunun ortaya çıkmadığı dönemlerde sanat eseri güzeli değil ancak doğruyu ön planda tutmuştur ve bu unsur eserin biçimsel yönünden ziyade onun ahlaki içeriğiyle ilintilidir. Bu anlayış çerçevesinde resim ve heykelin olası güzelliği salt bir estetik kaygısından önce vurguladığı ahlaki doğruluktan ve ancak bu ahlakın güzelliğinden ötürüdür denilebilir.

Eğer bu noktada sanatın zevke ve beğeniye hitap ettiği göz önünde bulundurulursa, sanatın hitap ettiği kesimin de zevk ve beğeni ölçütleri doğrultusunda ayrıştığını ve bölündüğünü söylemek mümkündür. Ancak bu bölünme ve fikir farklılıkları dahi sanatın demokratikleşme yolunda kat ettiği önemli bir mesafe olarak göze çarpar.

XVII. yüzyılda, yazarların, bestecilerin ya da ressamaların çoğunun izlerçevresi, özgül talepleri olan ve beğenileri de çok iyi bilinen az sayıda müşteriler, uzmanlar ve amatörlerden ibaretti. Fakat XVIII. yüzyılda, dinsel olmayan konser, resim sergisi ve edebiyat eleştirisi gibi yeni sanat kurumlarının da katkılarıyla çok daha büyük ve karmaşık bir kamuoyu oluşmuştu, bu kamuoyunun artan çeşitliliği ve anonimliği, sanat kavrayışını şekillendiren terimlerin yeni baştan tanımlanmasını zorunlu hale getirdi. Sergilere ve konserlere giden, kitapları ve eleştirileri okuyan ve bunları tartışmak amacıyla kafe ve kulüplerde toplanan bu izlerçevre artık o kadar genişti ki sanatsal üretim bunların ortak bireysel tercihleriyle sürdürülebilecek bir desteğe kavuşmuştu. (Shiner, 2013: 139).

Tam da bu noktada sanatın muhatap kesiminin çeşitlik kazandığı söylenebilir. Çağın değişen gerçeklik anlayışına paralel olarak sanat, artık inanç sisteminin öğretilerinin değil, özgür düşüncenin ve de eleştirinin hüküm sürdüğü bir platform haline gelmiştir. Bu hususta sanat artık dinin ve dolayısıyla kilisenin egemenliğinden ve dolayısıyla devlet mülkü olmaktan çıkmıştır.

Ancak bu noktada önemli bir ayrıntı şu olarak belirir ki, sanatın ancak deha, özgürlük, yüksek benlik, yaratıcılık ve ince zevk gibi unsurların yüceltildiği “şiiresel” bir platforma dönüşmesi sanatın ancak yüksek kültürün ihtiyaçları ve desteği doğrultusunda yönlenmesine sebebiyet vermiştir. Bunun karşılığında sanat artık kendi piyasası oluşan özerk bir alana dönüşmüş ve sanat eserleri de bu piyasanın ticari malları haline gelmiş gözükmektedir.

Kültürdeki değişiklikler toplumsal bir yapıyla karmaşık yollardan etkileşir. Bir hamilik sisteminin olduğu yerde, hami –prens, kilise ya da

devlet– bir sanat eseri sipariş eder ve kurumun, sözgelimi Kilisenin kültürel ihtiyaçları ya da prensin zevkleri, ya da Devletin yüceltilme talepleri, dönemin hâkim üslubunu belirler. Ama sanatın alınıp satıldığı yerde, kültürle toplumsal yapının çakıştığı yer piyasadır. Kültürün bir mal haline geldiği yerde burjuva zevkinin öne çıkması beklenir. Ama sıra dışı bir tarihsel olguyla, durum böyle olmamıştır. (Bell, 1978: 1173).

Bell'in yukarıdaki paragrafta vurguladığı tarihsel olgunun karşılığı elbette sanat alanında 19. yüzyılda vuku bulan Modernizm'dir.

Modernizm, tartışmasız, Batı kültüründeki büyük yaratıcılık dalgalarından birini yaratmıştır. 1850'den 1930'a kadar olan edebiyat, şiir, müzik ve resimde –daha büyük şaheserler değilse bile– büyük olasılıkla daha önce bildiğimiz bütün dönemlerden çok daha çeşitli deneyler görmüştür. Bunun büyük kısmı kültürün yaratıcı geriliminden, ona rakip olan tutumla birlikte, burjuva toplumsal düzenine karşı doğdu. (Bell, 1978: 1172).

Böylece 19. yüzyılda sanat alanında gerçekleşen köklü bir değişim sanatın soylu sınıf hâkimiyetinden çıkması olarak belirir. Modernizmin getirdiği hayati bir yenilik sanat alanında egemenliğin sanatçılara geçmesidir ve bu değişim sanatçının toplum içindeki rolünü ve işlevini değiştiren bir başka dönüm noktası olarak belirir. Bu dönemle birlikte sanat olgusu 'Güzel Sanat' anlayışından 'Modern Sanat' anlayışına evrilir.

C. Modern Sanat Olgusu

Modern Sanat olgusu sanatın artık laik ve demokratik bir kurum olarak özgürlüğünü ilan etmesidir denilebilir. Bu kapsamda sanat olgusu sanatçıların aidiyetine girmiş ve sanatçılar artık kurumlardan veya yüksek sosyeteden sipariş alan değil, bağımsız birer yaratıcı birey olarak kendi siparişini kendilerine vermeye ve konularını kendi seçmeye başlamış, en önemlisi de betim tarzlarını tamamen kendi özgür iradelerince ortaya koymuşlardır. Öyle ki, bu özgürlükçü tutum sanatta yüzyıllarca egemen olan natüralist tavrın yıkılmasına ve sanat alanında beliren yeni konularla beraber yeni görme biçimlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çoğunlukla modern sanat akımlarını birbirinden ayıran temel unsurlar da ele alınan temalar ve bu temalar kapsamında birbirinden ayrılan görme biçimleri ve de bu biçimlerin betim tarzları olarak belirir. Bu dönem hem tek tek sanatçıların yaratıcı birer birey olarak hem de bu tekil bireylerin/sanatçıların ortak bir tema kapsamında bir

bütün olarak yeni sanat anlayışlarını ortaya koyduğu bir sanat dönemi olarak belirir; izlenimcilerin ortak probleminin dış mekân ve ışık unsuru olması, kübistlerin model alınan bütünü parçalara ayrılması ve bu bütünü yeniden kurgulaması, fütüristlerin değişen üretim anlayışına bağlı olarak geleneklere rest çekmesi ve güncel konular ve malzemeler arayışı, konstrüktivistlerin gerçek mekân ve gerçek malzeme vurgusu bağlamında resim ve heykeli mekânsal kapsama taşınması ve sanatı mimariyle bütünleştirmesi vb.

Şunu belirtmek gerekir ki, bu bölümdeki ana problem modern sanat akımlarını ayrı ayrı sorgulamak değildir. Burada vurgulanmak istenen özellikle sanat alanında bir dönüm noktası olan modern düşüncenin dayandığı hayati unsurlar ve bu unsurların ancak yarım yüzyıl içinde (ve elbette çağın hızla değişen ve gelişen üretim olanakları doğrultusunda) hızla evrilerek sanat olgusunu, sanatçının konumunu ve sanat eserinin değerini ve yaşam içindeki yerini nasıl değiştirdiğidir.

Modernizm olgusunun çıktıkları her coğrafyada ve her kültürde farklı biçimde vuku bulmuştur. Ancak ortak olan nokta şudur ki, modern hareket bütün kültürlerde toplu bir yenilenmeyi doğurmuştur. 18. yüzyılda Aydınlanma olgusuyla birlikte din kültürünün yegâne simgesi olmaktan çıkmış ve ardından gelen süreçteki yeni yaşam felsefesi inançsal değil akılsal ilkelere dayanmaya başlamıştır. Bu noktada insan akli ve aklın doğurduğu yeni fikirler kültürel değişimin ana kaynağı olmuştur. Böylece söylenebilir ki, her kültürün ve toplumun değişim ve yenilenme süreci yine o toplumun modernleşme sürecini oluşturur ve bu süreç aynı zamanda bütün olarak toplumun ve tekil olarak bireyin yeni kimlik arayışını işaret eder.

Modernleşme süreci elbette yalnızca resim ve heykel alanındaki yeni fikirlerden ve değişimlerden ibaret değildir; yeni dünya görüşlerini ve düşünce sistemlerini doğuran yeni felsefi ve edebi kuramlar, yeni üretim anlayışı ve beraberinde sanayileşme, kentleşme ve beraberinde yeni mimari üsluplar, yeni icatlar ve sanat alanının da kaderine yansıyan bir etken olarak fotoğraf makinesi ve yeni baskı tekniklerinin ortaya çıkması vb. daha birçok sebep bu değişimler arasında sayılabilir. Elbette sanatın bağımsız bir alana dönüşmesi demek, sanat olgusunun tüm bu kültürel değişimlerden bağımsız olarak kendine dönük mutlak bir platform haline gelmesi demek değildir. Aksine sanat olgusunun tam da bu kültürel değişimlere bağlı olarak doğal biçimde evrildiği söylenebilir. Bu demektir ki sanat olgusu ve bu kapsamda ortaya konan sanat eserleri, yine her zaman diliminde kendi çağının gerçeklik anlayışını, yönetim anlayışı, birey ve

özgürlük anlayışını ve de kültürel yapının göstergesi olan üretim anlayışını yansıtan bir alandır. Dolayısıyla antik dönemlerdeki genel dünya görüşünün ve kültürel yapının bir çıktısı olarak sanat olgusu ile modern dönemdeki sanat olgusu birbirinden farklı özlere sahiptir.

Shiner, genel olarak anladığımız haliyle sanatın, hemen hemen iki yüz yıllık bir geçmişi olan bir Avrupa icadı olduğunu ve bunun öncesinde, iki bin yıldan fazla bir ömür sürmüş olan daha geniş çerçeveli ve daha faydacı bir sanat sisteminin egemen olduğunu belirtir (Shiner, 2013: 20). Bunun ardından şöyle söylenebilir ki, sanat dediğimiz olgu yüzlerce hatta binlerce yıllık karşılığıyla zanaat kapsamında, besbelli ve katı kuralları olan bir uygulama alanıdır ve resim-heykel yapmanın normları heykeltıraş veya ressam daha işe başlamadan çok daha önce belirlenmiştir. Heykeltıraş veya ressam dediğimiz zanaatçı ancak kendisinden önce belirlenmiş olan ölçütler doğrultusunda teknik becerisini ortaya koyan ve yasalaşmış kurallar dâhilinde öncülü (olumlu anlamda) taklit eden bir edimcidir.

Ancak modern düşünceyle ve ardından gelen süreçte sanat dediğimiz, sanatçı dediğimiz ve sanat eseri dediğimiz şeyler yukarıda bahsedilen anlayışın neredeyse tam tersine doğru evrilmiştir. Sanat modern dönemde belli bir norma dayanmayan, bu normları ancak ve ancak sanatçının bizatihi kendisinin belirlediği ve hatta bu bağlamda öncülünden kopamayan bir sanat ediminin ancak (olumsuz anlamda) taklit ve değersiz sayıldığı bir alan haline gelmiştir.

Bu değişimin kaynaklarını elbette özellikle 20. yüzyıla doğru yaklaşan zamanda hem sanat alanına hem de yaşamın tüm alanlarına yansımış olan yeni teknik/teknolojik gelişmelerde, değişen üretim anlayışında, geleneksel anlayışa savaş açan yeni yaşam felsefesinde; 'birey' kavrayışında ve bireysel düşünme biçimlerinde aramak doğru olacaktır.

Birey vurgusu modern düşünceyle birlikte sanat alanındaki genişlemenin ve sınırsızlığın tabanında yatan öncelikli değer olarak belirir. Modern düşünce daima sanatçıya yani yaratıcı bireye ve yaratılan eserin özgünlüğüne ve eşsizliğine vurgu yapmıştır. Elbette 19. ve 20. yüzyılın dünya görüşünde ve yaşam biçiminde hayati bir rolü olan varoluşçuluk felsefesinin ortaya koyduğu yegâne değerdir birey. Bu bağlamda sanatçının bireysellik ve özgünlük arayışı bu varlık anlayışının zorunlu bir çıktısıdır. Bu vurgu hayati değere sahiptir zira sanatçının benlik arayışı sanat olgusunun işlevini ve sanat eserinin alımlanış biçimini topyekûn değiştirmiştir. Böylece sanat eserinin yaşam içindeki yerinin,

sanatçının konumunun ve de sanatla yaşam arasındaki ilişkinin değişime uğradığı söylenebilir.

Bell, sanat alanındaki hâkim anlayışın ve kaidelerin modern hareketle birlikte bozulduğunu belirtir ve modern hareketin üç ana hattına şöyle vurgu yapar:

Eğer bilim doğanın birliğinin aranmasıysa, din de uygarlıkların farklı tarihsel dönemleri içinde kültürün birliğinin aranması olmuştur. Bu daireyi tamamlamak üzere, din anlamın dokusu olarak geleneği örmüş ve kültür kapılarını dinin ahlaki normlarını tehdit eden sanat eserlerini reddederek korumuştur. Modern hareket bu birliği bozar. Bunu üç şekilde yapar: Estetiğin ahlaki normlardan bağımsız olduğunda ısrar eder; yeni ve deneysel olana daha yüksek değer verir; ve benliği (özgünlük ve eşsizlik arayışı içinde) kültürel yargının temel taşı ilan eder (Bell, 1978: 1171).

Bell'in vurguladığı üzere, modern hareketin tematik yönündeki yeniliği, deneyimin sınır tanımaması gerektiği, "hiçbir şeyin kutsal olmadığı"dır. Şüphesiz bu anlayış sabit bir ana temadan ziyade türlü yaşamsal temaların ortaya çıkmasını güdümlenen bir anlayıştır. Üslup yönündeki değişim ise yaygın bir biçim anlayışından vazgeçilerek yeni ve deneysel biçimlerin aranması ve *mimesis*in reddedilmesidir. Bell, benlik (özgünlük ve eşsizlik) dediği olguyu ise medyumla ilişkilendirir ve medyumun doğasının sanatçılar için bireysel bir sorun haline geldiğini vurgular. Son yirmi beş yıldır¹, içerik ya da biçimle (yani üslup ve türle) değil, sanat medyumunun kendisiyle uğraşıldığını ve bunun medyumun kendisinin doğasının ve sınırlarının biçimsel araştırmaları değil, benliğin ifadeleri olarak yapıldığını belirtir (Bell, 1978: 1172).

Bu dönemde sanatın üretiminin bireysel bir mesele haline geldiği söylenebilir. Sanat alanında artık düşünsel ve edimsel anlamda toplu yasaların olmaması, aksine bu alandaki yasaların birey bazında yeniden oluşturulması sanat alanındaki çeşitliliğin ve demokratikleşmenin kaynağı olmuştur.

Bell, sanat alanındaki değişimin ve genişlemenin sonucundaki önemli bir noktaya dikkat çeker:

Bu değişimin bedeli kültürde tutarlılığın kaybolmasıydı, özellikle de ahlaki normlara ve hatta kültürel yargı fikrinin kendisine çatışkılı bir tutumun yayılmasında. Daha büyük bir bedel sanatla yaşam arasındaki

¹ Daniel Bell'in "Modernizm ve Kapitalizm" adlı makalesi 1978 yılında yayınlanmıştır.

ayrım bulanıklaşp bir zamanlar imgelemde izin verilen şeyin (cinayet, şehvet, sapkınlık romanları) sık sık fanteziye geçtiği ve yaşamlarını bir sanat eseri kılmak isteyen bireyler tarafından yürürlüğe konduğu zaman ve eleştirinin “demokratikleştirilmesiyle” birlikte, yargının temel taşı artık ölçütler üzerine birtakım uzlaşmalar değil, sanatın “benliği” büyüleme ölçüsüne göre herkesin “benliğinin” yargısına dayanmaya başladığı zaman verildi (Bell, 1978: 1173).

Şüphesiz sanat anlayışının bütüncül kurallara dayalı olduğu dönemlerde sanat belli bir kültürü belirgin biçimde simgeleyen (hem düşünsel hem biçimsel anlamda) bir organ halinde mevcudiyetini sürdürmüştür. Sanat alanında üsluptan ve belirgin kaidelerden bahsetmenin olanağını sağlayan temel unsur kültürdeki katı tutarlıktır denilebilir. Elbette kültürdeki tutarlık halini sağlayan sabit bir anlayış halinin bugüne oranla daha geniş zamanlı olduğunu söylemek mümkündür. Bu anlayış çerçevesinde sanat eseri yenilikçi değil aksine gelenekçi bir gerçekliktir. Şüphesiz günümüze oranla geçmiş yüzyıllarda ve medeniyetlerde kültürel değerlerin ve düşünce biçimlerinin bu denli çeşitli olmadığı veya bu denli hızla çeşitlenmediği veyahut da zaten bu çeşitliğe imkân tanınmadığı söylenebilir. Elbette bu tip bir sanat anlayışı bugün bakıldığında bu zamanın sanatçısı namına dayatmacı bir tavır olarak görünebilir. Zira sanatın kurallarının sanatçıdan önce yazılması sanatçıyı da ancak usta bir zanaatçı olarak konumlandırmıştır. Modern dönemde ve ardından ilerleyen süreçte ise sanatın laik ve demokratik bir platform haline gelmesi sanatçıların da toplum içindeki konumunu değiştirmiş, düşünen ve yaratan bir birey olarak sanatçılara sonsuz özgürlük tanımıştır. Böylece modern dönemle birlikte sanatın yönünü belirleyen de sanatçılar ve onların yaşadıkları çağa dair yeni fikirleri ve yine yaşadıkları çağın olanakları dâhilindeki yeni üretim anlayışlarıdır. Böylece denilebilir ki zamanın ve kültürün şartları ve ölçütleri ve bu ölçütlerin tutarlılığı veya tutarsızlığı neticesinde belirginlik veyahut da belirsizlik kazanan bir olgudur sanat.

Modern sanatla birlikte sanat alanındaki ilk önemli kopuş yansıtmacı ve dolayısıyla katı biçimci tavrın yıkılması ise eğer, yüzyılın ikinci yarısında bunu takiben vuku bulan bir diğer hayati kopuş eserin nesnelikten arınması olarak belirir. Yansıtmacılığın reddi sanatçı ve model ilişkisini başkalaşıma uğratmış ve sanatçı için model artık bir deney nesnesine dönüşmüştür. Bu noktada sanatçının niyeti artık modeli ölümsüzleştirmekten farklı olarak model üzerinden bireysel bir algıyla yeni ve özgün bir bakış açısı ortaya koymaktır denilebilir. Sanatçının özgün biçim arayışı sanatçı ve model ilişkisini de

başkalaşıma uğratmıştır (Fotoğraf 12-14). İlerleyen zamandaki ikinci kopuş ise artık biçimin ve dolayısıyla nesnelüğün reddi olarak belirir. Nesnelüğün sorgulanması ve bitmiş bir eser anlayışına karşı ortaya konan yeni değerler sanat olgusunun ve sanat eserinin anlamını, niyetini ve de değerini tamamen farklı bir algıya taşımıştır. Sanatçı için model artık bir nesne olarak değil öncelikle zihinde beliren bir kavram ve fikir olarak kendini gösterir.

Fotoğraf 12-13-14. Diego Velázquez, 1650, Papa Innocent X Portresi, Francis Bacon, 1953, Velázquez'in Papa Innocent X Portresi Ardından Araştırma, Maurizio Cattelan, 1999, Dokuzuncu Saat

Sanat alanındaki bu yeni anlayışın önemli bir çıktısı sanat eserinin ustalık ürünü bir yapıt olma vasfının ikinci plana kaymasıdır. Bu dönemde sanat alanındaki ana değer sanatçının el ustalığı değil fikirleri olarak belirir. Zira yüzyılın ikinci yarısından itibaren eserin değeri nesneden kavrama doğru sıçramıştır. Kavramın değer kazanmasıyla birlikte nesneye karşı süreç ve bağlam, el işçiliğine ve zanaata karşı fikir ve eylem, mekânsızlığa karşı mekân ve geniş zamanlılığa karşı şimdiki zaman gibi unsurlar sanat alanında yoğun biçimde işlenen faktörler olarak belirmiştir. Bu faktörlerin nesnenin ana bileşenleri olması dolayısıyla nesnenin de kapsamı ve bağlam içindeki rolü değişime uğramıştır. Öyle ki 'sanat eseri', 'başyapıt', 'şaheser' ifadeleriyle anılan varlık biçimi tam da 1950'li yıllarda ve ardından ilerleyen süreçte 'sanat nesnesi', 'üç boyutlu nesne' (Harrison & Wood, 2011: 869), 'iş' (O'Doherty, 2010: 27), hatta 'üstünkörü bir iş' (Harrison & Wood, 2011: 892) gibi ifadelerle anılmaya başlar. Bu ifadelerin karşılığında eser artık farklı pratiklerin bir çıktısı olarak belirir. Böylece söylenebilir ki çağımızın gerçekliği şaheserler veya başyapıtlar değil, çağdaş düşünme pratikleri ve ilişki örgüsü yani bağlam üzerinden kurulan bir bütünsellikle ortaya çıkan sanat nesnelere dir. Bu noktada yeni düşünme pratiklerinin değer anlayışı yalnızca nesneye değil, nesnenin ardındaki fikre,

bağlama ve de yaşamsal boyuta dikkat çekmektedir. “Modernizm eskidikçe bağlam içerik halini almaya başlar.” (O’Doherty, 2010: 19).

Bu anlayışın önemli bir çıktısı da sanatçı ve model ilişkisindeki köklü değişimdir. Zira günümüzde bir zamana kadarki genelgeçer haliyle durağan bir zaman kapsamında ve sabit biçimdeki somut bir gerçeklik olan model anlayışından bahsetmek zorlaşmaktadır. Günümüz sanatında sanatçının modeli şimdiki zamanda işleyen soyut ve kavramsal bir model olarak gözükmektedir. Ancak eserin kavramsal içeriği eninde sonunda somut bir malzemeyle, sesle, dille, yazıyla, mekânla veyahut da bir başka nesnenin olanağıyla vücut bulmaktadır. Bu kapsamda kavram ve nesne bağıntısı şartlı bir ilişkisi olarak belirlemektedir (Fotoğraf 15-16).

Fotoğraf 15-16. Robert Barry, 1971, Zamanda ve Mekanda çok yakın olan bir şey, fakat henüz bana tanıdık olmayan, Michelangelo Pistoletto, 1967-1974, Paçavralar Venüsü

Sanatın hayata ve dolayısıyla şimdiki zamana bu denli teğet olması sanatın ve eserin özüne süreç olgusunu, eylemselliği, mekân ve zaman gerçekliğini, değişkenliği ve çok anlamlılığı da doğrusal biçimde sokmaktadır. Bu faktörler sanatın ve eserin tanımını kapalı değil açık tutmaktadır. Bu çerçevede eserin anlamı ve değeri ancak sanatçı aidiyetindeki bir olguya dönüşmektedir. Bu aidiyet çerçevesinde eser zamanın ve mekânın bir ucuna tutunmuş bir sanat nesnesi, bir iş, üstün körü bir iş; çağımızın gerçeklik anlayışıyla niteliksel değerinden bir sonraki aşamasında niceliksel anlamda bir mal veyahut da yüksek maddi değere sahip ticari bir mal olarak yaşar.

Şüphesiz 20. yüzyılın sanat alanındaki belirgin bir problematik sanatın ve sanat eserinin metalaşması olarak gözükmektedir. R. Williams 1987 yılında eserin pozisyonunu ve metalaşmanın ana sebebini Modernizmin burjuva karşıtı tavrını kaybetmesine ve yeni uluslararası kapitalizmle rahat bir bütünleşme

yaşamış olmasına bağlamaktadır (Williams, 1987: 1140). Sanatın ve sanatçının bağımsızlaşması doğal biçimde sanat eserinin aidiyet bağına da kopartmış ve sanat eserinin varoluş biçimini ve amacını değişime uğratmıştır. Bu kapsamda eserin meta haline gelmesi onun aidiyeti veyahut da aidiyetsizliğiyle ilintili bir mesele olarak belirir. Dolayısıyla çağımızın gerçekliğiyle kavramın somutluk kazanması bir sonraki aşamada onun doğal bir biçimde metalaşmasına sebep olmaktadır.

M. Lazzarato, sanatın metalaşmasına yönelik olarak sanatçı ve iktidar arasındaki şartlı ilişkiye değinir ve fabrikadaki işin aksine sanatçının doğrudan doğruya bir patronu olmasa dahi yalnızca üretim alanını tanımlamakla kalmayan iktidar aygıtlarına tabi olduğunu ve bu aygıtların özneliğin oluşum şartlarını belirleyen ana bir faktör olduğunu vurgular (Lazzarato, 2017: 22). Bu noktada Modernizmin ileri aşamasında sanatın ve sanatçının bir işverene değilse de bir dizi iktidar aygıtına bağımlı olduğu rahatlıkla söylenebilir (Lazzarato, 2017: 10).

M. Duchamp sanatçının kapitalist ekonomiyle bütünleşmesini ve sanatın bir metaya dönüşmesini oldukça kesin ve ikna edici bir biçimde betimler: “Sanat tıpkı spagetti gibi satın alınıyor.”, “İnce işler yapmaya vakit yok. Üretim öyle yüksek bir tempoda gerçekleşiyor ki başka türlü bir yarış halini alıyor,” toplumdaki yaygın hengâmenin bir parçasına dönüşüyor (Lazzarato, 2017: 21-22).

D. Judd 1984 yılında eserin durumuna dair şöyle der: “Bugün Sanat sıradan bir mal olmanın ancak bir gömlek üstündedir ve bütün metalar gibi yönlendirilmeye açıktır.” (Judd, 1984: 1195). Bu değişim vurgusu belirgin biçimde sanat eserinin anlamının, aidiyetinin ve değerinin ucu açık olduğudur, tıpkı günümüzde sanatçı ifadesinin tanımının da ucu açık olduğu gibi.

Tüm bu ifadeler sanatın ve sanat eserinin değerinin alçalması olarak değil, çağın düşünme pratikleri, üretim anlayışları ve değer anlayışları doğrultusunda sanat eseri dediğimiz varlık biçiminin çağın gerçekliğine paralel biçimde evrimleşmesi olarak anlaşılmalıdır. Bu noktada eserin tanımı ve niteliği de doğrudan başkalaşıma uğramıştır. Denilebilir ki, eser kapsamında ancak eserin nesnesinin değer oranı değişmiş ve yine eser kapsamında birey gibi, fikir gibi, süreç gibi, mekân gibi, zaman gibi yine bireysel algıya yönelik parametrik kriterler ve yeni düşünme olanakları ortaya çıkmıştır. Neticede sanat eseri kendi çağının düşünsel ve edimsel pratiklerinin bir ürünü ve zamanının kültürel değerlerinin göstergesidir. Bu noktada vurgu eserin değerinin yükselmesi veya

alçılması üzerinde değil; kültürel yapının ve üreten bireyin değişen değer anlayışı üzerinde olmalıdır. Bu ana öğelerin değişiminin direkt göstergelerinin başında da sanat anlayışının ve sanat ürünlerinin geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu değişlerin ardından, sanat yapmanın belli ilkelere sıkı sıkıya bağlı olduğu katı bir edim biçimden, yüzyıllar hatta binyıllar sonra sanat yapmanın ancak bireysel bir mesele; çağdaş bir mesele haline geldiğini söylemek mümkün gözükmemektedir.

Modernleşme sürecinde farklı sanat akımları ve sanatçılar tarafından ortaya atılan yeni fikirler ve kavramsal bağlamlar, manifestolar, yeni üretim biçimleri, yeni malzeme önerileri, yeni mekân önerileri ve tüm bunlar kapsamında ortaya konan ve zamanının avangartı sayılan sanat eserleri sanatın sınırlarını büyük oranda genişletmiş, hatta belirsizleştirmiştir. Öyle ki, kendi zamanının yerleşik sanat görüşüne aykırı biçimde ortaya konan tüm düşünceler ve eserler ardından gelen sanat tarihsel sürecin de kaderini ve neticede sanatın gelecekteki yönünü belirlemiştir. Sanatın kesin bir tanım, niyet, nitelik ve aidiyet kapsamındaki bir edimden bireysel, algısal, değişken ve neticede olumsal bir edim haline gelmesi, ucu açık olan sanat tanımının karşıtlarını da soğurmasına ve kapsamına dâhil etmesine sebep olmuştur.

D. Çağdaş Sanat Olgusu

Sanatın kapsamı genişledikçe sanatın tanımı ve sanat eserinin anlamı ve işlevi de *bulanıklaşmaya* başlamıştır. Tıpkı günümüzde medeniyet ve kültür kavramlarının melezleşmeye ve bulanıklaşmaya başlaması gibi. Günümüz sanatında ortak bir üslup anlayışı yerine ancak bireysel bir üslup anlayışından bahsetmek mümkündür. Üslup olgusu yalnızca sanat anlayışının değil, daha öncesinde medeniyetin ve kültürel yapının tanımladığı belirgin bir edimin biçimsel karşılığı olmaktadır. Bu noktada üslubun çeşitliliği neticede kültürün melez yapısından kaynaklanmaktadır. Şüphesiz, kültürün melezleşmesi o kültürün yegâne değerlerinin de çeşitliliğini doğurur. Bu çeşitliliğin koşullu bir getirisi kavramların anlamının çoğalmasıyla birlikte ortak bir tanımının yapılmasını zorlaştırmasıdır. Bu noktada sanat olgusu çağdaş kavramların somutluk kazanmasının ve böylece bireyin dünyadaki varlığını anlamlandırmasının hayati bir aracı olarak mevcudiyetini sürdürmektedir.

Bizim bugün 21. yüzyılın ilk çeyreğinde çağdaş anlamda sanat dediğimiz olgu belli bir coğrafyanın ve belli bir kültürün yaşam ve düşünce biçiminin

karşılığı olmaktan ziyade, farklı kültürlerin veyahut da karma bir kültürel yapının değişken yaşam, düşünce ve üretim biçimlerinin ortak potası olarak belirmektedir. Çağdaş sanat ifadesindeki önemli bir kapsam sanatın üretim ve tüketim veyahut da alımlayım koşullarının ölçütlerini katıyetten göreceliğe taşımasıdır.

Çağdaş sanat olgusunun mevcut ve güdümlenici prensibi sanat alanında adeta birer ilke sayılan sanatçı ve model ilişkisi, sanatçı ve atölye ilişkisi, eser ve galeri ilişkisi gibi kaidelerin negatif varoluşlarına yönelmesi olarak belirir. Bu kapsamda sanatın ardındaki öncelikli motivasyon yeni 'ben'liklerin ortaya çıkmasıyla birlikte farklı bakış açıları sunabilecek yeni konuların, yeni üretim olanaklarının, yeni mekânların ve yeni düşünme biçimlerinin açığa çıkartılması olarak belirir. Bu noktada çağdaş sanat olgusu farklı kültürel değerleri ve bunların maddi ve manevi varlıklarını ortak platforma veyahut da piyasaya taşıyan bir anlayış olarak gözükmektedir. Sanatın çağdaş hali melez bir kültür anlayışı kapsamında belli bir kültürel yapı dayatmasından farklı olarak, farklı kültürel varlıkların tek bir potada erimesine yöneliktir denilebilir.

Çağın hızlı devinimi içerisinde gerçekliğin hızlı değişimi ve kavramların çok anlamlılığı dolayısıyla sanat olgusu daima yeniden tanım ve biçim kazanmakta ve bu kapsamda sanatçı da daima orijinali ortaya koymakla mükellef olmaktadır.

D. Judd 1984 tarihli bir makalesinde sanat alanındaki hızlı devinime ve bu devinim içerisinde sanatçının pozisyonuna dair şöyle der:

Barnet Newman'ın dediği gibi, sanat denen şeyin meseleleri olurdu. Onbeş yıl boyunca meseleler azaldı, zayıfladı. Şimdi hepimizden "kendi işimizi yapmamız" bekleniyor. Sanat tek başına birinin ara sıra yaptığı hareketler haline gelecek (Judd, 1984: 1196).

Bugün, 21. yüzyılın ilk çeyreğinde sanat olgusu çağdaş kavramları somutlaştıran ve gerçekliğin çok anlamlılığında türeyen farklı anlamları, olası bakış açılarını, farklı düşünme biçimlerini; bizim birey olarak bizatihi kavradığımız ve sahip olduğumuz dünya gerçekliğinin bir diğer alternatifini ve yeni yaşam olanaklarını doğuran bir olgudur. Denilebilir ki bu da onun bugünkü yegâne amacı ve işlevidir.

Sonuçta sanatın işlevi son aşamada "dünya olumsuzluğunun" kendisinin üretilmesini içerir. Gerçekliğin kabul edilmiş gündelik versiyonu da kendisinin sürekli değişen bir şey olduğunu gösterir. Yani kendisini

hep farklı şekillerde okunabilen bir şey olarak sergiler – bir yandan alçaltılmış, ama diğer yandan yüceltilmiş bir şey olur (Luhmann, 1984-86: 1132).

Sonuç

Sanat olgusu insani ve yaşamsal değerlerin kavranmasında ve bu kavramların somutluk kazanmasında hayati bir rol üstlenmektedir. Tarihin geçmiş zamanlarında dünyevi kavramların bütüncül bir anlayışa tabi olması belli bir bütüne belirgin bir kültürel yapı kazandırmakta ve bu noktada bireycilikten değil ancak medeniyetin bütününden bahsedilebilmektedir. Zaman içerisinde kaçınılmaz bir değişim toplumların kültürel yapılarının değişimi ve karma bir kültür anlayışının vuku bulmasıdır. Şüphesiz, kültürün melezleşmesi medeniyetin sabit değerlerine çeşitlilik kazandırmakta ve yeni maddi ve manevi varlıkların doğmasına sebep olmaktadır. Yeni maddi ve manevi değerlerin oluşumunun önemli bir getirisi bütüncül ve sabit anlayışın yerine değişken bir anlayışın oluşumudur. Bu noktada zaman içinde ortaya çıkan ana değer bütüncül anlayışın aksi olan bireycilik anlayışıdır.

Bireycilik anlayışının temelinde yatan unsur bireyin üstünlüğü olarak belirir ve böylece kavramların algılanışı yine zaman içinde bütüncül bir kapsamdan bireysel bir kapsama taşınmıştır. Bu noktada kavram tanımının birey iyeliğine geçtiği, bireysel algıya yönelik olarak çeşitlik kazandığı, zaman ve mekân olgusu dâhilinde değişime uğradığı ve böylece anlam hususunun geniş zamanlı bir sabitlikten şimdiki zamanlı bir değişkenliğe ve çok anlamlılığa doğru ilerlediği söylenebilir.

Bu değişkenlik ve çok anlamlılık çerçevesinde sanat olgusu da giderek bireysel bir mesele, bir problematik haline gelmiştir. Geçmişte gerek tematik gerek teknik anlamda normları belirgin bir edim olan sanat olgusunun günümüze uzayan süreçte normları yavaş yavaş melezlik ve çeşitlilik kazanmış ve dolayısıyla sanatın ölçütleri belirginliğini yitirmiştir.

Şüphesiz, bugün sanat olgusunun ardındaki birincil ve yegâne ölçüt 'birey'in aidiyetindedir. Sanat alanındaki temel motivasyon güncel kavramların bireysel bir perspektifle işlenmesi ve bu kavramların şimdiki zamanın çeşitliliği içerisindeki olası karşılıklarının ortaya çıkartılmasıdır. Eğer ki bu noktada sanat olgusuna dair bir bulanıklığın bahsi mevcut ise bunun birincil sebebi günümüzde kültür kavramının, medeniyet kavramının ve bu kavramlar kapsamındaki birey kavramının devingenliği ve istikrarsızlığıdır denilebilir.

KAYNAKÇA

- BELL, Daniel (1978). "Modernizm ve Kapitalizm", 1900-2000, Değişen Fikirler Antolojisi (Ed. Charles Harrison, Paul Wood), (Çev. Sabri Gürses). s. 1171-1176. İstanbul, 2011: Küre Yayınları.
- GOMBRICH, E. H. (1980). "Sanatın Öyküsü", (Çev. Bedrettin Cömert), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- JUDD, Donald. (1984). "... baş-yapıtlar değil, onların neden bu kadar az olduğu hakkında", 1900-2000, Değişen Fikirler Antolojisi (Ed. Charles Harrison, Paul Wood), (Çev. Sabri Gürses). s. 1194-1197. İstanbul, 2011: Küre Yayınları.
- JUDD, Donald. (1965). "Özgül Nesnelere", 1900-2000, Değişen Fikirler Antolojisi (Ed. Charles Harrison, Paul Wood), (Çev. Sabri Gürses). s. 869-873. İstanbul, 2011: Küre Yayınları.
- LAZZARATO, Maurizio. (2017). "Marcel Duchamp ve İşin Reddi", (Çev. Sercan Çalcı), İstanbul: Kolektif Kitap.
- LEWITT, Sol. (1967). "Kavramsal Sanatla İlgili Paragraflar", 1900-2000, Değişen Fikirler Antolojisi (Ed. Charles Harrison, Paul Wood), (Çev. Sabri Gürses). s. 892-895. İstanbul, 2011: Küre Yayınları.
- LUHMANN, Niklas. (1984-86). "Sanat Eseri ve Sanatın Kendi Kendine Reprodüksiyonu", 1900-2000, Değişen Fikirler Antolojisi (Ed. Charles Harrison, Paul Wood), (Çev. Sabri Gürses). s. 1129-1133. İstanbul, 2011: Küre Yayınları.
- O'DOHERTY, Brian. (2010). "Beyaz Küpün İçinde-Galeri Mekânının İdeolojisi", (Çev. Ahu Antmen), İstanbul: Sel Yayıncılık.
- SHINER, Larry. (2013). "Sanatın İcadı", (Çev. İsmail Türkmen), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- WILLIAMS, Raymond. (1987-89) "Modernizm Ne Zamandı?", 1900-2000, Değişen Fikirler Antolojisi (Ed. Charles Harrison, Paul Wood), (Çev. Sabri Gürses). s. 1137-1140. İstanbul, 2011: Küre Yayınları.

ON THE CHANGING DEFINITION, FUNCTION AND VALUE OF THE ART IN THE HISTORICAL PROCESS

Engin SARI^a

Abstract

With this text, it has been researched how the concepts of culture, civilization and individual changed within the historical process and how the art which is a vital organ of the concept of culture changed in terms of definition, function, value and belonging. In this context, it has been questioned how cultural and moral values are embodied in the context of art, and how the artist has earned himself.

At this point, the primary focus of the text is on ancient Egyptian culture and art. In ancient Egypt which can be considered as a leading civilization it seems that art has not yet left handcraft. In this context, art is not an action of creation but an action as an occupation. The art phenomenon is identified as an organic means of materializing the sacred values of civilization. So it can be said that art is a field with strict rules and a definite definition, function and value. Within the framework of this understanding, it can be said that the work of art is not a commodity but a sacred icon belonging to the civilization.

This form of understanding of art does not exist only in the period of Ancient Egypt. This understanding constitutes the general outline of the concept of holistic art process which goes on until the Enlightenment period in the 18th century. In the past, worldly concepts are subject to a holistic understanding and this understanding gives a certain cultural structure to a certain civilization. At this point, not only individualism but all of civilization can be mentioned.

^a Res. Asst., Hacettepe University Faculty of Fine Arts, enginsarienginsari@gmail.com

The inevitable change in time is the exchange of cultural structures of societies and the conception of a mixed culture. Undoubtedly, crossover hybridization brings diversity to the fixed values of civilization and leads to the emergence of new material and spiritual beings. An important implication of the formation of new material and spiritual values is the creation of a variable understanding instead of a holistic and fixed understanding. At this point, the main value that emerges over time is the concept of individualism that is contrary to the holistic understanding.

An important turning point in the definition and function of the art over time has only been possible with the separation of art from the handcraft. This distinction was precisely the result of the phenomenon of Enlightenment in the 18th century, and thus the art phenomenon became an independent creation area and received the name of Fine Art.

Within the context of the Fine Arts, the status of the artists has changed, and the artwork has become a commodity in the direction of the artist's independence. This factor is a vital turning point in the value of the work of art. Because of this understanding, the belonging of the work of art has lost its significance and the work has changed from a sacred value to a material value.

A second turning point in the definition, function and value of art is defined as the phenomenon of Modern Art. The first important break in art with modern art is the demolition of solid formal attitude. Another break that occurred in the second half of the century is defined as the purification of the object from the object. the rejection of formality has transformed the relationship between artist and model, and the model for the artist has now become an object of experimentation. At this point, the intention of the artist is to differentiate the model from the immortalization, and to reveal a new and original point of view with an individual perception through the model. The artist's search for the original form has also transformed the relationship between artist and model.

An important turning point in the later times of Modern Art is the disapproval of object and objection of the work. An important outcome of this new understanding of art is the shift to the second plan of being a masterpiece of art. Since the second half of the century, the value of the work jumped from object to concept. The definition of art has become increasingly flexible and diverse with the interrogation of object and the emerging new art ideas.

As a result of these changes in the field of art, it can be said that the definition, function and value of art has changed over time. Today, in the first quarter of the 21st century, the art phenomenon is characterized by different meanings, possible perspectives, different ways of thinking, which embody contemporary concepts and it can be said that this is the only purpose and purpose of art today.

Keywords: History of Arts, Sculpture, Artwork, Artist, Individual, Culture.

